

K některým otázkám obsahu, působení a výzkumu hromadných sdělovacích prostředků⁽¹⁾

BLANKA FILIPCOVÁ
JINDŘICH FILIPEC

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Narůstající úloha moderních technických prostředků informace a propagandy pro veškerý život současného člověka souvisí s celým komplexem činitelů, které ovšem mají svoji hierarchii, a proto také různou specifickou váhu. I v této souvislosti má určující význam epochální přechod současného třídně rozděleného světa od kapitalistické ke komunistické sociálně ekonomické formaci. Charakter současné epochy lidských dějin zákonitě poznamenává obsah a funkce prostředků masové informace a propagandy, působících v protikladném smyslu na obou stranách barikády základních třídních sil a sociálně politických proudů. V tomto určujícím třídně mocenském rámci se ovšem násobí úloha audiovizuální komunikační techniky v souvislosti s celkovým narůstáním úlohy vědeckotechnického fenoménu. Závažnou roli hraje i fakt stupňující se akcelerace technických inovací a tempo jejich pronikání do všech oblastí lidského života. To ovšem neznámá, že uvedené faktory lze v hierarchii celého komplexu hybných činitelů dějin stavět na první místo, jak to činí různé koncepce tzv. technické civilizace (Friedmann), technetronní společnosti (Brzeziński), respektive různých typů „společnosti alfabetyzované“, civilizace oka, epochy magických kanálů apod. (Mc Luhan a další).

Koncepty buržoazní společenské teorie nutno analyzovat kriticky, a sice v duchu leninského pojetí idealismu jakožto jednostranné absolutizace jednoho rysu skutečnosti. Touto stránkou skutečnosti je fakt všepřonikajícího působení důsledků vědeckotechnického pokroku, který v rozvinuté části naší planety přeměnil představu panenské přírody v romantický čítankový obsah či zasutou vzpomínku příslušníků starší generace. Člověk je zde skutečně obklopen již převážně produkty své vlastní činnosti, umělým prostředím, které dodává stále více podnětů a signálů pro jeho myšlení, cítění a jednání. V tomto kontextu hraje významnou úlohu právě moderní prostředky masové komunikace, které dnes v nejrůznějších podobách vpádají do nejintimnějších sfér lidského soukromí a činí v dosud nebývalém masovém měřítku z tohoto dřívějšího hájemství intimity předmět veřejné podívané.

Dnešní člověk osciluje mezi dvěma krajnostmi: mezi ptačí perspektivou těkavého klouzání po povrchu chaotické spleti faktů a mezi omezeností tvora

(1) Tato stat' je částí obsáhlejší studie J. Filipce a B. Filipcové *K některým kategoriálním otázkám v pojetí a výzkumu prostředků masové informace a propagandy*, zpracované pro seminář na téma *K dosavadnímu stavu vymezení vědního oboru žurnalistiky, jejímu sepětí s ostatními vědami a k využití poznatků věd pro další zvyšování efektivnosti prostředků masové informace a propagandy*, uspořádaný Ústavem teorie a praxe žurnalistiky při fakultě žurnalistiky Univerzity Karlovy (Rožtěž 22.–23. března 1982). Těžiště této části spočívá pouze v naznačení teoretického přístupu ke kategoriím „informace“ a „propagandy“ i jejich místa v základním pojmovém systému prostředků masové informace a propagandy.

zahrabaného v podpovrchovém, ale stejně nepřehledném labyrintu úzkých uliček a dílčích výseků celkové skutečnosti. Nepředstavuje v této souvislosti tzv. informační exploze působení prostředků masové informace a propagandy spíš přilévání oleje do ohně? Přispívá informace jimi poskytovaná k uspořádání shluku dat a k proniknutí k jejich podstatě, nebo naopak spíše stupňuje informační chaos a „šum“? Jakou roli z hlediska poznání a jednání hrají nesčetné průzkumy sdělovacích prostředků, které zejména v období po druhé světové válce konstituovaly celé společenskovední odvětví? Jaká jsou kategoriální a filozofická východiska těchto výzkumů a jak ovlivňují jejich výsledky? Jaký vliv má celý komplex zmíněné problematiky a praktická řešení s tím spjatá na utváření životního způsobu, na formování osobnosti?

Pro vědecké pochopení povahy působení všech prostředků lidského jednání, a tedy i pro pochopení prostředků masové informace a propagandy, má zásadní význam kategorie sociálně ekonomické formace a z ní vyvozená periodizace dějin. Různé zásadní převraty ve sdělovací technice se přirozeně nekryjí se sociálními revolucemi, nejsou synchronizovány s přeměnami společenských řádů, ale jejich funkce jsou za všech okolností a při všech technologických přeměnách sdělovací techniky vázány na kvalitu té které sociálně ekonomické formace, jsou jí podřízeny. Tím méně lze seberadikálnější přeměny ve sdělovací technice vydávat za kritérium periodizace dějin či dokonce za rozhodující body dějinné diskontinuity, které pak jsou nezřídka označovány jako sociální revoluce. Sdělovací prostředky jsou sice již samotným svým vznikem spjaty s prostředky výrobními, a dokonce v některých svých podobách vstupují do výrobního procesu (zvuková technika, krátkovlnné vysílače, průmyslová televize, mikroprocesory atd.). Vzhledem k své vlastní společenské funkci však nejsou součástí výrobních sil, nýbrž představují předmětné vybavení či specifický nástroj jedné ze součástí ideologické nadstavby. Předmětný substrát sdělovacích prostředků má ovšem velký a svým způsobem rovněž bytostný význam pro rozvoj lidské podstaty, nikoli však význam zcela totožný s rolí pracovních nástrojů, jejichž výroba a používání v pracovním procesu primárně polidštily opici. Přes tento rozdíl se sdělovací prostředky svým způsobem podílejí na rozvinutí specifiky lidského rodu a na vyhranění jeho odlišnosti od světa zvířat. Jde o to, že zvířata na rozdíl od člověka svoji získanou zkušenost uchovávají pouze v paměti jedince, popřípadě ji předávají svým bezprostředním potomkům. Nezanechávají po sobě žádná trvalá znamení, jež by v nadindividuálním rozměru a čase umožňovala prodloužení paměti a uchování získané zkušenosti pro vzdálenější pokolení (k takovému prodloužení nabýtych informací zde dochází jen velmi pomalu a v omezené míře, a to výhradně prostřednictvím genetických proměn). Člověk se na rozdíl od zvířat vyznačuje mimo jiné tím, že na určitém stupni svého vývoje překračuje stav, kdy jedinec ukládá své životní zkušenosti pouze do své individuální paměti, ale zaznamenává je v různé podobě jako poselství příštím generacím. Pták učí svá mláďata létat a obstarávat si potravu, avšak činí tak jediné v bezprostředním působení, zatímco člověk toto bezprostřední působení přesahuje mimo jiné tím, že své informace ukládá a materializuje „na věčné časy“ — nejprve v nápisech vytesaných do kamene, později v hieroglyfech, zapsaných na papýrusové svítky, či v obrazovém písmu zaznamenaném na pergamen, až konečně použije k prodloužení své individuální přirozené paměti celého systému moderní sdělovací techniky, například s využitím paměti feritové a všech vymožeností mikroelektroniky.

Prvním stupněm tohoto procesu vytváření kontinuity nadindividuální společenskohistorické paměti je ovšem *ústní podání*, které vlastně představuje jakýsi přechod od zvířecího k lidskému přenosu informace (označovanému např.

Dubininem jako „sociální dědičnost“ [viz blíže V. J. Novák [1981: 493]]. Ústřední postavou tohoto druhu komunikace je pěvec či bard, jehož prostřednictvím se informace traduje z pokolení na pokolení převážně v podobě báje. Jako každý jiný prostředek přispívá i ústní podání jednak k dosažení cíle, jímž je uchování tradičních norem a forem života, jednak ovšem vede k jejich jisté deformaci, k transformaci sdělení způsobené mnoha různými činiteli přítomnými v každém médiu (tvořivost pěvce, hlasatele, nejasnost podání, aktualizace, dezinterpretace atd.). Ústní podání tak na jedné straně prodlužuje a násobí přirozenou paměť individua, současně však toto zprostředkování informace svou povahou vyvolává některé nové a jiné informační posuny a „šumy“. Velké zpřesnění představuje písemný záznam. Písemně zašifrovaná podoba sdělení zvyšuje přesnost a prodlužuje komunikabilitu, resp. srozumitelnost, jeho významu. Násobí také normativní a instruktivní charakter sdělení, jenž je ostatně obsažen již v samé podstatě ústního podání, mýtu či hrdinského eposu. Zde však jde o prostředek dvojnásob zavazující: Co je psáno, to je dáno, *litera scripta manet*. Písmo s velkým P, označované doslova jako Písmo svaté, se neliší nijak podstatně (svým vztahem ke skutečnosti) od starověkého eposu, avšak jako každé jiné dřívější či pozdější písemné zaznamenání určitého pojetí světa a života s normotvorným nárokem a sankcemi překonává dosah ústního podání. Překonává jej svou účinností, svou takřka planetární a poměrně rychlou multiplikovatelností (ve smyslu masového rozšíření) a zejména svou podobou zafixovaného kodexu věroučných dogmat a příkázání pro vedení života (ve smyslu Starého či Nového zákona). Totéž přirozeně platí i o Koránu a jiných podobných náboženských spisech, které rovněž překonávají ústní podání navazující na jednu z jeho hlavních funkcí spjatou s regulací způsobu života a s petrifikací určitých norem i stereotypů myšlení, cílení a jednání.

Jak v ústním podání, tak v písemných vyjádřeních je v různé míře přítomen i prvek estetický. S ním jde ruku v ruce funkce obřadní, která znamená ozvláštnění svátečních chvil a jejich odlišení od všednodennosti. Svátky a s nimi spjaté rituály či slavnosti, později stále více sekularizované, se stávají významným časoprostorem mnohostranné komunikace. V ní pak v průběhu staletí nabývá stále výraznější místo funkce zábavní, mající poskytnout masám rozptýlení a oddych, jenž ovšem má koneckonců sloužit regeneraci pracovní síly. Krajně hypertrofizované podoby nabýval tento moment v celém systému kapitalistického zábavního průmyslu, který právě s pomocí nejmodernější sdělovací techniky má zabezpečit nepřetržitě rozptýlení (*non stop distraction*), což v daném kontextu ovšem znamená také nepřetržitý únik, život z druhé ruky, záměnu reálného s vysněným (*day dreaming*) a v celkovém souhrnu snahu o jednosměrnou manipulaci pracujících. Tato snaha je spojena s programy distribuce konfekčních životních stylů, dalekosáhlé infantilizace všech vrstev a generací, jakož i s rafinovaným „formováním“ veřejného mínění (viz označení „formovaná společnost“). To je také objektivní základ a terč tzv. „kulturní kritiky“, respektive tzv. kritické teorie společnosti, která hovoří o „jednorozměrném člověku“ (Marcuse), o věčném kojenci, který dříve než se jako člověk narodí, umírá (Fromm), o absenci „plnoletého“, „svěprávného“ občana, jehož vědomí prý neexistuje, ale je právě jen „zhotovováno“ — *hergestellt* (Habermas).

Budiž hned konstatováno, že tento druh kritiky odlidštění a rozpadu osobnosti v tzv. pozdním kapitalismu má vedle dílčích postřehů své známé slabiny, neboť přeceňuje moc monopolů a nedoceňuje aktivní dějnotvornou sílu mas, jmenovitě revoluční potence dělnické třídy jako vedoucí složky antimonopolistického svazku.

K tomu také z hlediska našeho tématu přistupuje nepochopení *dialektiky* v působení masových sdělovacích prostředků v dějinách, kde se — jako ostatně v působení všech prostředků lidského jednání — proplétají prvky *alienace* a *dezalienace*, prvky *odcizení* a *osvojení*.

Slabiny této jednostranné „kulturní kritiky“ souvisejí mimo jiné s nepochopením a odmítáním úlohy dělnické třídy a reálného socialismu. Přesto jsou v ní jak v křivém zrcadle odraženy některé reálné aspekty postavení člověka v současném kapitalismu.

Na odcizené a odcizující povaze sdělovacích prostředků v kapitalismu také nic podstatného nemění fakt, že s rozvojem vědy a techniky do jejich programu proniká vědeckotechnická revoluce a s ní také narůstající funkce vědeckopopularizační. V celkovém historickém pohledu zajisté do určité míry platí, že náplň sdělovací techniky se postupem staletí přesouvala od mytologie přes náboženskou věrouku k vědě, jak to postihl ve své podnětné a v mnohém objevené práci *Kultura a osobnost* sovětský vědec E. V. Sokolov [1972]. Zajímavá je též jeho typologie přenosu informace (tradicionalismus, dogmatismus, vědeckost), která podle autorova názoru působí současně a vedle sebe v jednotlivých společnostech. Racionálně vědecký způsob předávání znalostí je podle Sokolova adresován nikoli pasivnímu vykonavateli, ale „aktivní činné osobnosti, která si je vědoma své společenské odpovědnosti“ [Sokolov 1972: 131]. Jelikož ovšem i tento typ předávání informace vždy působí v určitém společenském kontextu, závisí jeho funkce a dopad v mnoha podstatných směrech právě na tomto kontextu. To, co se například ve Spojených státech severoamerických označuje jako „scientific management“ je právě programem maximálně intenzivního usměrnění výkonu dílčí funkce v zájmu rozšířené reprodukce kapitálu, která je nepřímo úměrná rozšířené reprodukci a všestrannému rozvoji osobnosti. V závislosti na tomto kontextu také v samotné oblasti vědy dochází k prolínání striktního dirigismu a participace jednotlivců, kteří zvýšení odpovědnosti za svůj dílčí úkol často vykupují rostoucím otupením osobní odpovědnosti v makrospolečenském a planetárním rozměru. Velmi rozporuplný je pak obsah i dopad vědecké informace v masových sdělovacích prostředcích. Jde především o to, co je vůbec považováno za vědu, a co nikoli. V mnoha případech je zde v zájmu kapitálu za vědu vydávána jeho apologetizace, a naproti tomu skutečná věda — jmenovitě společenská — je prakticky vytlačována. Zaznamenávají to i někteří kritičtější uvažující myslitelé z buržoazního tábora. Příznačně například označuje H. P. Bahrdt vědeckého experta za „šamana“ tzv. technické civilizace a o jeho „objektivitě“ vyslovil svého času svůj názor jeden z předních představitelů západoněmeckých průmyslových kruhů R. Altmann, když řekl, že oficiální místa znají stanoviska jednotlivých expertů i honoráře, které požadují a podle toho se jednoduše při svých zadáních zařizují.

Máme zřejmě co činit s rozporuplným působením vědy a vědecké informace nejen v současném třídně rozděleném světě, ale i uvnitř kapitalistické společnosti samé, což má nutně svůj vliv na přenos vědecké informace (i jejích různých metamorfóz a prezentací) v moderních sdělovacích prostředcích. Je v této souvislosti příznačné, že například v pohledu na tutéž společnost (Spojené státy severoamerické) dospěli sociologové vycházející v podstatě z jednoho (i když politicky poněkud diferencovaného) třídního tábora k přímo diametrálně protikladným závěrům. Máme na mysli dvě práce, z nichž jednu publikovali T. W. Adorno a M. Horkheimer pod názvem *Dialektika osvícenství* [1947] a druhou nazval vysloveně polemicky R. Dahrendorf *Uplatnění osvícenství* [1963]. Autoři obou knih se převážně inspirovali zkušenost-

mi získanými za pobytu v USA. Adorno s Horkheimerem dospěli k závěru, že původní ideály osvícenství se zde přeměnily v „masový podvod“, a to v neposlední řadě s přičiněním zkomercionalizované „masové kultury“. Dahrendorf učinil závěr opačný a „objevil“ Ameriku jako zaslíbenou zemi uplatněného osvícenství.

Z uvedeného plyne, že hovoříme-li o směřování k „racionálně vědeckému způsobu předávání poznatků“, pak jde o jev vnitřně rozporný. Sám typ racionality i typ vědy je v posledních letech charakterizován jako kategorie historická, proměnlivá v čase a závislá na společenských determinacích. I když o tom všem je pochopitelně nutno diskutovat, jedno v přínosu citovaných myšlenek E. V. Sokolova je nesporné: každé hlubší pochopení kulturních jevů a v jejich rámci všech prostředků masové informace a propagandy předpokládá přistoupit k nim nejen jako k pouhým prostředkům a technice, ale spolu s tím a především jako k nositelům informace, poselství s určitým ideovým obsahem a významem.

Kategorie informace — od formy k obsahu sdělení

Analýza sdělovacích prostředků musí být nutně vázána na filozofickou kategorii smyslu, na obsahy sdělení a jejich zaměřenost vztahující se více či méně účinně k výslednému obrazu myšlení, cítění a jednání adresáta, tj. společnosti v jejím třídně skupinovém rozvrstvení. Analýza smyslu sdělení a smyslu jednání, které s ním přímo či zprostředkovaně koresponduje v celém komplexu životních činností, jsou komplementární kategorie, bez jejichž prozkoumání zůstává teorie i praxe prostředků masové informace a propagandy na povrchu. Obsahová analýza působení a účinků těchto prostředků je také klíčem k rozpoznání kvalitativní odlišnosti jejich úlohy v různých sociálně ekonomických soustavách současného světa.

V této souvislosti je proto nutno věnovat pozornost kategorii „informace“ a jejímu místu v systému prostředků masové informace a propagandy. Nejde o rozbor tohoto pojmu v širším rámci obecné teorie informace, která informaci v užším slova smyslu subsumuje pod všeobecné vzájemné působení všech předmětů, jevů a procesů jednotného materiálního světa, tj. kategorii, zahrnující jak interakci objektivní realita — člověk, tak vzájemné působení uvnitř samotné objektivní reality na všech stupních vývoje hmoty. Přes nespornou zajímavost a podnětnost tohoto širšího aspektu se soustředíme na informaci jako konstitutivní složku působení sdělovacích prostředků. Informaci — v souladu s koncepcí sovětského vědce B. Grušina a kol. — chápeme „jakékoli sdělení (text), obsahující jakékoli zjištění (nový poznatek) ve vztahu k tomu či onomu objektu (předmětu sdělení)“. [Grušin—Onikov i koll. 1980: 21].

I když otázkám informace v širším i užším slova smyslu je v sovětské literatuře věnována velká pozornost, zaujímá zde citovaná kniha mimořádné místo, a to mimo jiné právě z hlediska výzkumu sdělovacích prostředků, jakož i rozboru ústředních kategorií s tímto fenoménem spjatých. Nikoli náhodou se v recenzi předního sovětského sociologa V. S. Semjonova, otištěné v moskevské *Pravdě*, uvádí, že tato práce představuje „výsledek největšího mnohostranného výzkumu v marxistické sociologii“, který „přináší údaje typické nejen pro střední průmyslové město, ale i pro sovětskou společnost vůbec.“ Sami autoři konstatují — a možno potvrdit, že bez přehánění — že „badatelský kolektiv se v daném případě střetl s úkolem, který si do té doby v celém komplexu nedovolili řešit ani domácí, ani zahraniční sociologové“. Kon-

cipovali úkol tak, že si vytkli jako cíl vypracovat svého druhu „úvod do sociologie informace“. Ocitli se v situaci, kdy podle jejich názoru „bylo třeba zkonstruovat systém souřadnic pro popsání [poznání] nového předmětu, který ještě nebyl v tomto vymezení vědou zkoumán“ [Grušin—Onikov 1980: 6–7]. Sociologové z NDR považují za plodné „rozpracování sociologické teorie produkce a funkce vědomí v socialistické společnosti“ [Hahn 1981: 54]. Duchovní produkce a uvědomělá přeměna idejí v materiální síly dějinného pohybu nabývá v zemích reálného socialismu zákonitě na významu a je proto zcela zákonitě, že se stává předmětem výzkumu. Tento fakt je zajisté podstatný a otázka ustavení či konkrétní podoby nové vědní disciplíny s ním spjaté je naléhavým podnětem k diskusi.

Velkou zásluhou citované sovětské práce je, že se zaměřila na úlohu a pohyb masové informace v podmínkách socialismu, že se snažila postihnout jejich dějinnou kvalitu týkající se zejména obsahu sdělení prostředků masové informace a propagandy. Za tím účelem bylo nutno vypracovat adekvátní kategoriální i metodologický aparát, který by byl s to odkrýt dialektiku obecného i zvláštního, diskontinuitního i kontinuitního.

Jde o výzkum, který má pro teorii a praxi působení sdělovacích prostředků svůj velký význam především svými výsledky, jimž je třeba věnovat velkou pozornost. V souvislosti s naším tématem se však zaměříme jen na některá jeho kategoriální východiska a přístupy. Představují nejen pouhý vstup, ale obsahují v sobě také mnohá určení jako jistou syntézu obohacenou průběhem a interpretací tohoto mnohostranného a longitudinálního výzkumu.

Charakteristiky zmíněné Grušinovy definice informace uvedené v závorkách pochopitelně nepovažujeme (a zajisté je nepovažují ani autoři) za podstatu specifické difference, ale za jednu z eventualit, ilustraci podstatných určení uvedených vně závorek. V tomto duchu také přibližují, resp. vysvětlují, jádro své definice v další myšlence, v níž specifikují tři základní prvky fenoménu takto definované informace: 1. O čem se informuje? 2. Jak se informace podává? 3. Co se sděluje?

Takové pojetí informace v systému prostředků masové informace a propagandy je nejen dostatečně úzké, aby zapadalo do rámce působnosti tohoto systému, ale je současně také dosti široké, aby zahrnovalo a pokrývalo celou širokou paletu typů sdělení, o něž v daném komunikačním rámci jde. Plně také ospravedlňuje název „prostředky masové informace a propagandy“, neboť v pojmu „informace“ jsou zahrnuty všechny typy sdělení — od vlastního zpravodajství, přes různé umělecké žánry a druhy umění, po zábavu a rozptýlení. Setkali jsme se například s námitkou, že to představuje jakési její „znesvěcení“ nebo alespoň nepřiměřené označení. Tato námitka neobstojí. Vždyť básnický obraz je v duchu marxisticko-leninské teorie jen specifickou formou odrazu a ve svém vyjádření specifickou formou informace ve smyslu sdělení, komunikace — a pokud to zní estetickým uším přijatelněji — tedy poselstvím. Podstatou tohoto poselství je určité zvláštní osvojení, a tedy také poznání světa a člověka. Bytostná přítomnost estetické funkce, jak známo, nejen není bariérou tohoto druhu osvojení a poznání, leč právě naopak přispívá k jeho prohloubení, k odkrytí nových stránek (jinak zasutých) a působí jako katalyzátor ostatních poznávacích, rozumových, citových i smyslových mohutností člověka. Komu se termín informace zdá být nepřiměřený pro umělecké sdělení, ten — třeba i bezděčně — propadá představě o naprosté výlučnosti tohoto druhu lidské činnosti, odděluje ji metafyzicky od poznání a ostatních druhů osvojování světa s tím, že vlastně reklamuje pro oblast umělecké tvorby jakési hájemství neporovnatelnosti, které by nakonec zname-

nalo spíš hranici sdělitelnosti než „otevírání studánek“ nových dimenzí komunikability mezi všemi příslušníky lidského rodu. Na samém dně takové koncepce někdy dokonce může ležet pozůstatek elitářství, či alespoň pověra o jakési exkluzivně prorocké misi tzv. tvůrčí umělecké inteligence, jejíž exkluzivita právě vylučuje racionální srovnání s jinými složkami inteligence, natož pak s ostatními sociálními vrstvami, bez jejichž aktivní účasti na poznávání a osvojování světa ztrácejí jakákoli poselství a jakákoli komunikace svůj *raison d'être*.

Obdobně se mají věci s jinou námitkou, která termín „informace“ v systému sdělovacích prostředků považuje za neadekvátní pro postižení fenoménu zábavy a rozptýlení. Definice pojmu informace obsažená ve východiscích i závěrech výše citovaného sovětského výzkumu v sobě zcela uspokojivě zahrnuje také tento důležitý komplex. Vtip či gag, právě tak jako klauniáda, satira či kvíz, to vše je také svého druhu sdělením, svého druhu poselstvím (i když ovšem zde, na rozdíl od případu poselství básnického, může takové označení někomu znít příliš nadneseně a vznešeně). Tento svérázný druh informace svým obsahem nepůsobí — nebo alespoň nemusí působit — jen na bránici, ale také na některé ostatní orgány lidského těla, včetně mozku. Většinou ovšem v zábavné části obsahového repertoáru sdělovacích prostředků hraje svoji roli ona funkce „projektivního úniku“ či „rozptýlení“, jak o ní výstižně hovoří E. V. Sokolov. Avšak také zde je — jako ve všech ostatních typech informace — přítomen moment poznání. Podstata humoru vůbec spočívá v navázání zcela neobvyklých, nestereotypních a často zdánlivě či skutečně absurdních vazeb člověka se skutečností, které jednak vyvolají smích, jednak však poodhalí nový zorný úhel v pohledu na svět a život. Absurdní životní situaci dokonce mnohdy může nejadekvátněji vystihnout právě absurdita gagu či „černého humoru“. Někdy je to skutečný, jindy zdánlivý nadhled, někdy „odstup“ a únik, který však může mít blízko k Leninově poznámce o odstupu odtažitého (abstraktního) myšlení zapsané ve *Filozofických sešitech*: *Reculer pour mieux sauter* [tj. odstoupit, abych lépe zasáhl cíl!].

Podtext námitky proti užívání termínu informace v souvislosti s uměleckou tvorbou byl svým způsobem motivován elitisticky. Odmítání termínu informace ve vztahu k zábavě a rozptýlení zavání spíše populismem. Z výzkumů různých sdělovacích prostředků je totiž známo, že v anketách zjišťujících hierarchii potřeb a očekávání, které populace s jejich působením spojuje, figurují ve všech skupinách na prvním místě zábava a rozptýlení. Víme však stejně dobře, jak jsou tyto ankety často prováděny, víme, že nejsou žádným vysvětlením poslední instance, ale že naopak samy si vyžadují důkladné analýzy a hlubšího vysvětlení. Výzkumníci si někdy nelámou hlavu tím, co, tj. jaké obsahy, kdo spojuje s pojmem zábava a rozptýlení, a tak se nakonec ocitnou v jednom pytlí velmi diferencované obsahy a velmi stratifikované publikum. Preference sumárního požadavku zábavy se tak v některých případech přijímá jako daný stav. Jeho hodnocení se zcela v duchu weberovského pojetí sociologie ponechává stranou anebo přenechává jiným, příslušným instancím. Od tohoto postoje bývá již jen krůček k populistickému přitakání „danému stavu“ a k obhajobě podbízívého přístupu k průměrnému až podprůměrnému „lidovému“ vkusu, jehož jsme někdy svědky jak v produkci našich sdělovacích prostředků, tak v části kulturní kritiky.

Zábava, rozptýlení a humor všeho druhu ani ve své nejvlastnější a nejautentičtější podobě velké legrace není tedy jenom k smíchu (či podle okolností nezdíka k pláči), ale má svůj, pro každého člověka dosti podstatný vztah k určitému osvojování si světa, k určitému pojetí života. Ani tento druh osvojování si světa zábavou či hrou (*schola ludus*) není hermeticky oddělen od

jeho poznávání. Proto také zábavné programy v systému prostředků masové informace a propagandy mají chtě nechtě svoji světonázorovou funkci, ovlivňují hodnotové orientace lidí, jejich pojetí smyslu života: kladně či záporně, v zájmu rozvoje, stagnace, či dokonce někdy i deformace osobnosti.

Tím se však již dostáváme k rozboru obsahu informace a smyslu působení sdělovacích prostředků dále, a sice k hodnocení. Nejde přitom zdaleka jen o hodnocení estetické, ale mnohdy daleko více politické, morální a v každém případě také, jak jsme doložili, více či méně gnozeologické, či přesněji řečeno kognitivní. I v tom se vyhrcoje jednak zásadní protikladnost buržoazních a marxistických přístupů, ale zejména také kategoriální a metodologická převaha marxisticko-leninské společenské vědy.

Vývoj buržoazní sociologie masových komunikačních prostředků obnažuje velmi přesvědčivě jak její možnosti, tak ovšem i nepřekročitelné meze. Její počátky jsou v období mezi lety 1940—1950 v USA, kde toto odvětví bylo pěstováno ve značné izolaci od ostatních sociologických odvětví a z převážně utilitárních, nezdědka komerčních důvodů. Metodologicky také zde převládal pozitivismus, a to, co sám Sorokin kdysi kriticky charakterizoval jako „kvantofrenii“ americké sociologie. V padesátých letech, kdy tento směr začínal v USA dosti zřetelně vyjevovat své slabiny, zachvátil s určitým zpožděním Západní Evropu. Morin v této souvislosti například hovoří přímo o „fetišizaci dotazníku“ ve Francii. Postupně se však i zde tato móda vyžívá a nastupuje snaha o uchopení širších souvislostí v působení mass-medií, a to jak ve vazbách na celý kulturní systém a jeho dynamiku (A. Moles), tak v jeho začlenění do rámce strukturální antropologie (Lévi-Strauss, Barthes). Příznačné však je, že ve všech případech začíná vystupovat do popředí aspekt sémantický a snahy o postižení mass-medií jako prostředku sdělení (message). Táž orientace začíná převládat také v USA (Mc Luhan: „The medium is the message“). Dochází zákonitě k pokusům o interdisciplinární, systémové analýzy obsahu sdělení s využitím semiologie, linguistiky, etnologie, kulturologie, srovnávací antropologie, kybernetiky atd. Přichází Berelson se svou knihou *Content Analysis in Communication Research*, kde definuje obsahovou analýzu jako „techniku výzkumu za účelem objektivního, systematického a kvantitativního popisu manifestního obsahu komunikace“ [Berelson 1952: 89].

Nehodláme se v této úvaze soustřeďovat na zevrubnou kritiku této nové vlny buržoazní sociologie masové komunikace. Jedno však budiž řečeno: že totiž — jak vysvětluje Berelsonovy definice informace — „content analysis“ není skutečným překonáním pozitivismu, ale pouze jeho metamorfózou. Do centra pozornosti se sice dostává obsah sdělení, ale nadále jde především o jeho popis, kvantifikaci a přitom sám obsah je většinou chápán především jako určitý druh, žánr, a tedy vlastně jako forma sdělení. Samo tíhnutí sociologického bádání tímto směrem je sice z heuristického hlediska signifikantní, avšak buržoazní sociologie tu ve svém celku nemůže než zůstat na půli cesty. Navíc tato nová „obsahová“ vlna je silně poznamenána metodologií technologického determinismu, který se v této souvislosti hlásí ke slovu v Mc Luhanově myšlence, že „společnosti byly přemodelovány vždy spíše povahou medií, jejichž prostřednictvím lidé komunikují, než obsahy této komunikace“.

Marxisticko-leninská teorie masové komunikace (právě tak jako teorie kultury) přirozeně považuje za podstatnou a přímo konstitutivní složku jejich působení obsah, smysl a společenský význam šířené informace. V citované práci *Masová informace v soudobém průmyslovém městě* se cirkulace informace od sdělovacích prostředků k „auditoriu“ (adresátům), a naopak od „auditoria“ (adresátů) k sdělovacím prostředkům sleduje ve třech rozměrech: 1. in-

tenzita dané činnosti (frekvence, pravidelnost kontaktů); 2. subjekt činnosti; 3. obsah činnosti (typy, druhy předávané informace). Měřítkem účinnosti tedy nemůže být například pouze počet představitelů populace, kteří se obrací se svými stanovisky k orgánům prostředků masové informace a propagandy, ale především obsah informace předávané respondenty. Jde navíc o hodnocení *obsahu* informační činnosti především ve vztahu ke skutečnosti, to znamená o *hodnocení jeho pravdivosti*.

To se netýká jen zpravodajství v užším slova smyslu, ale v různém stupni též podávání veškeré informace sdělovacími prostředky, které v celém svém diapazonu, jak jsme naznačili v souvislosti s prezentací umění či zábavou, mají nutně svoji kognitivní funkci podílející se na utváření světového názoru a životního postoje vnímatele. A právě v této souvislosti vystupuje do popředí třídění podstaty působení prostředků masové informace a propagandy v současném světě, spjatá se skutečností, že subjektem těchto prostředků je poprvé v dějinách společenská třída, jejíž dílčí zájem se důsledně kryje se zájmem lidského rodu a jejíž stranickost je totožná se zájmem objektivní vědecké pravdy.

Je pochopitelné, že stupeň aplikability kritéria pravdivosti je u různých druhů informace různý. Tak například u pořadů uměleckých narůstá váha *norem* a kritérií adekvátních pro posouzení jejich estetické i etické hodnoty, u jiných programů didaktické či instruktivní povahy vystupuje na prvním místě soulad jejich zaměření se strategickými a taktickými cíli socialismu ve všech přímých či zprostředkovaných vazbách na uskutečňování principů socialistického humanismu, na řešení rozporů tohoto realizačního procesu, na překonávání známých diskrepancí mezi tím, co jest, a mezi tím, co býti má a co postupně bude. Marxisticko-leninské řešení této rozporuplné problematiky má zásadní význam jak pro uskutečňování našich programových cílů, tak pro účinný boj proti všelikým odpůrcům. Jde o dvojjediný úkol, kde je nutno čelit pokusům o zneužívání historicky podmíněných rozporů reálného socialismu i tendencím vedoucím k jejich přehlížení. „Především je třeba respektovat,“ zdůraznil tajemník ÚV KSČ J. Fojtík, „že mezi programem, byť seberealističtější, a skutečností života vždy zůstává určitá diskrepance, z níž naši odpůrci budou vytrvale, a jak se ukazuje, stále vynalézavěji a houževnatěji čerpat své argumenty jak proti naší ideologii, tak proti naší praktické politice. Právě tato jejich aktivita vytváří někdy, dochází-li k přímé ideologické konfrontaci, tlak na retušování projevů odklonu praxe od teorie, jež by mohly dosvědčovat slabiny obou.“ [Fojtík 1982: 33].

Propaganda a cesty od šíření informace k činnému osvojování světa (Dialektika vztahu masového poznání a aktivity mas)

Do analýzy kategorií prostředků masové informace a propagandy je nutno zahrnout též jejich další významný komponent, a to funkci propagandistickou. Jde vskutku o nezastupitelnou složku sdělovacích prostředků, která pouze v socialistické společnosti je jen druhou stranou mince, na jejíž první straně je vyražena pravdivá informace. Propagandistická funkce sdělovacích prostředků je konsekvencí marxistického pojetí poznání, které nechce být jen interpretací, ale také revoluční změnou světa. Propaganda zde proto neznámá jen šíření pravdy (ve smyslu latinského slova *propagare*), ale též přesvědčování mas o nutnosti a cestě jejího prosazování v mnohotvárných životních činnostech.

Grušin, Onikov a kolektiv ve své práci podtrhují charakteristické rysy propagandistické funkce prostředků masové informace a propagandy, které v zestručnění zní takto:

1. hodnotící charakter sdělení,
2. vztah vyhlášených hodnot k oblasti ideologického života společnosti,
3. interiorizace, tj. — konkrétněji řečeno — osvojení, přijetí informace v podobě vlastního postoje.

Konkrétní náplň těchto rysů je třídní a přímo protikladná v závislosti na sociálně ekonomických a ideologických systémech. „Závažnými odlišujícími znaky socialistické propagandy, píší sovětsí autoři, je hluboce vědecká zdůvodněnost tvrzení a současně otevřené přiznání jejich třídního, stranického charakteru; spojení hodnot šířených propagandou s ideály komunistické společnosti; dosažení komunistického přesvědčení a aktivního životního i občanského postoje členů společnosti jakožto cíle výchovy atd.“ [Grušin—Onikov i koll. 1980: 25].

Spojení informační a propagandistické funkce v systému sdělovacích prostředků tedy, jak vidno, obsahuje výrazný hodnotící prvek, který může mít, jak se konstatuje v sovětské publikaci *Žurnalistika v političeskoj strukture obščestva*, naučný, mravní, etický charakter, ale ve své podstatě má charakter politický. Přispívá k vypracování obecného vztahu (pozitivního či negativního) k různým faktům společenského života, základního psychického a morálního postoje (ustanovky), společenského mínění a na ještě vyšší úrovni — světového názoru [Žurnalistika 1975: 39].

Propagandistická funkce systému prostředků masové informace a propagandy jako propaganda vůbec, včetně propagandy ústní, nesměruje k vytváření postoje pouze ve smyslu „nečinného postávání“, nýbrž sleduje vypracování postoje činnorodého. To je také podstata sovětského termínu žizněnnaja pozicija, který představuje jednotu principiální pozice a jí odpovídající akce, jednotu myšlení, slov a činů. Propaganda neznamená pouhé šíření, pouhou propagaci idejí, ale jejich přeměnu v materiální síly pokroku tím, že ovládnou masy. Propaganda a agitace je právě spojena svorníkem této orientace na uvědomělé jednání. Základní kritérium účinnosti v působení sdělovacích prostředků je právě tento činnostní efekt. Výzkumy potvrzují, že neexistuje automatická korelace mezi maximem informovaností o určité sféře (či oboru, druhu činnosti atd.) a mezi fakticky projevovanou aktivitou v této sféře (viz např. sport). Existuje určité optimum, určitý výběr podstatných informací, které za určitých okolností mohou podněcovat žádoucí aktivity. Vážným problémem je také známá diskrepance mezi vědomím (např. morálním, právním atd.) a jednáním nezanedbatelné části naší populace, která povětšinou nikterak nevyvěrá z nedostatečné informovanosti (např. neznalosti zákonů, předpisů, norem, nedostatků osvěty atd.), ale má příčiny jinde.

Sama cílová zaměřenost na určitou prezentaci informace, která by vyústila v požadovanou činnost, není co do svého modelu něčím, co by vyznačovalo kvalitativní odlišnost sdělovacích systémů v kapitalismu a socialismu. Také buržoazním sdělovacím prostředkům jde přirozeně o dosažení určitých efektů v rovině akční. To platí například zcela jednoznačně, pokud jde o stimulaci tržního a spotřebního chování populace, zatímco naproti tomu některé zásadní, pokrokové aktivity politické, veřejné a občanské jsou masově a programově „uspávány“. Je zde ovšem mimo jiné zásadní rozdíl v obsahu, smyslu a cílech sledovaného jednání a spolu s tím též v tom, že buržoazní sdělovací prostředky — na rozdíl od socialistických — chápou masu vnímatelů výhradně jako

objekt, a nikoli též jako subjekt komunikace. S tím souvisí jejich manipulační přístupy a praktiky, které navíc v mnohém usilují (v duchu behaviorismu) o působení na pudové, podprahové a emocionální složky člověka s dalekosáhlým vyloučením rozumu.

V podmínkách socialismu musí působení sdělovacích prostředků odpovídat rostoucí úloze faktoru uvědomělosti při přetváření a sebepřetváření člověka. To nebývalou měrou zvyšuje úlohu jejich světonázorové funkce (a to ovšem nikoli jen v nějakých specializovaných „osvětových“ pořadech, ale v celém průřezu jejich programu). Tím se ovšem také kladou rostoucí nároky na „vychovanost vychovatelů“, tj. na všestrannou světonázorovou úroveň pracovníků prostředků masové informace a propagandy a na dokonalou znalost obsahů a metod účinného vštěpování vědeckého světového názoru. Sociologické výzkumy vědeckého kolektivu vedeného V. Jadovem přesvědčivě dokázaly, že v prognóze, a tedy také regulaci chování lidí, jsou nejvýznamnějším faktorem takové dispoziční struktury a hlubinné vrstvy osobnosti, které jsou spjatý s názorem na svět, s pojetím smyslu života a s hierarchizací hodnot a potřeb. Tento faktor působí na jednání osobnosti podstatněji než například operativní znalosti osvojené v souvislosti s každodenními úkony profesionální praxe. Spojuje také určitý typ osobnosti v řezu, který lze vést (a nutno podle skutečných postojů a jednání vést) nikoli *mezi* profesionálními skupinami, ale *uvnitř* těchto skupin. Ve srovnání s jinými faktory má jeho působení na člověka dlouhodobější, nežřídka celoživotní vliv [Jadov 1979].

Při rostoucí úloze faktoru uvědomělosti *působí* v trojčlence uvědomění — potřeby — činnosti (resp. aktivní životní postoj) nikoli jednosměrný, ale vzájemný, dialektický vztah ve všech směrech. To má dalekosáhlý teoretický a také praktický význam pro činnost sdělovacích prostředků. Pochopení těchto vazeb totiž znamená také účinné využívání příslušných mechanismů napomáhajících v procesu překonávání prosté reprodukce osobnosti k jejímu rozvoji a rozšířené reprodukci i ke kultivaci (zušlechťování) lidských potřeb a činností. S ním souvisí také princip činného osvojování světa: poznání a informace přispívá k stimulaci jednání, avšak současně s tím má jednání (praxe) kardinální význam pro osvojování poznatků, pro jejich ověření a prohloubení.

Četné výzkumy z různých oborů naznačují platnost pravidla (tendence, či dokonce zákonité tendence), že aktivity plodí potřebu aktivity, a naopak pasivita vyvolává a fixuje potřebu nečinnosti. Potvrzuje se to například ve výzkumu pohybových aktivit a také endokrinologové zjistili, že v určitých hranicích plodí nadměrné přejídání potřebu se přejídat (a naopak) — přesně podle lidové sentence, že „s jídlem roste chuť“. Neplatí to však jen v oblasti biologicko-fyziologické. Toto pravidlo ještě výrazněji vyniká v souvislosti s rozvojem činností a potřeb veskrze společenských. Byla například vystopována vzájemná vazba mezi uvědoměním, potřebami a činnostmi lidí, kde v podmínkách budování rozvinutého socialismu vzrůstá význam uvědomělosti při utváření potřeb a podněcování žádoucích činností lidí, ale kde přitom také platí, že aktivní zapojování lidí do takovýchto činností (pracovních, politických, kulturních, vědeckotechnických, zájmových atd.) násobí a kultivuje potřebu takových činností a přispívá ke krystalizaci socialistického uvědomění. K podobným závěrům již dávno dospěla sovětská psychologie (A. N. Leontěv). Pochopení činnosti jako vůdčího principu má dalekosáhlý význam pro postihnutí smyslu a struktury osobnosti. Pod tímto zorným úhlem byly prozkoumány takové kategorie, jako jsou motivace, potřeby, hodnoty a v neposlední řadě dispozice individua i tzv. ustanovka, tj. ona vrstva osobnosti, která mobilizuje a usměrňuje stav, zaměření i jednání osobnosti jako celku (Uznadze a jeho škola).

Slovenský sociolog L. Macháček potvrdil tuto zákonitou tendenci ve výzkumu, který byl založen na komparaci postojů dvou skupin mládeže: jedné společensky angažované a druhé pasivní. Výsledky vyjevily významnou korelaci mezi společensky prospěšnou činností a fixací její potřeby, rozvojem potřeb dalších (zvyšování kvalifikace), rozvojem kulturních zájmů atd., a naopak negativní korelaci mezi těmito ukazateli u skupiny společensky neangažovaných [Macháček 1975]. Prakticky všude se také ukazuje, že studium vyvolává potřebu dalšího vzdělávání a že tato rostoucí potřeba se paprskovitě přenáší do oblasti jiných potřeb a aktivit. Souhrnně řečeno, spolu s pěstováním uvědomělosti cestou propagandy a osvěty nutno také vyvodit všechny závěry z takto sociologicky ověřené zásady: Zasij čin a sklidiš návyk!

Toto zjištění má svůj dalekosáhlý význam jak pro akční zaměření výzkumů sdělovacích prostředků, tak zejména a především pro efektivnější akční orientaci jejich vlastní činnosti na účinnější podněcování strategických aktivit socialistického životního způsobu, k nimž patří především práce, veřejně prospěšná činnost spjatá s řízením společenských procesů na všech úrovních, a konečně účast na tvorbě, osvojování a uplatňování poznatků vědy a hodnot kultury [Vymětal 1977: 177]. Podíl prostředků masové informace a propagandy na rozvoji těchto aktivit — který má své dosud nevyčerpané možnosti a ovšem také své meze — je hlavním kritériem hodnocení jejich podílu na budování rozvinutého socialismu. Důraz na tyto činnosti ovšem neznamená přesycování programů slovním vzýváním uvedených aktivit a jejich formálním připomínáním. To, jak známo, nevede k cíli, ale působí záporně. Smysl tohoto závěru, potvrzeného mnoha výzkumy, předpokládá přeložit jej do specifického jazyka jednotlivých sdělovacích prostředků, promyslet vztahy mezi uvědomělostí a aktivitou a podtrhnout přitažlivými, novátorskými formami jejich společenskou funkci nejen cestou uspokojování zděděných potřeb, ale především jejich zušlechťováním. To znamená podněcovat klíčové aktivity nejen osvětou, ale také účinným a atraktivním organizováním třeba drobných, avšak konkrétních činů. Výzkumy, které spíše registrují míru identifikace publika s programy, a programy, které se snaží vyhovět nízké, anebo dokonce nejnižší normě — to je cesta nejlehčího odporu. Taková cesta ovšem vede nikoli k rozvoji osobnosti, nýbrž naopak může přispívat k jejímu ustrnutí, ba „zavijení“.

Socialistické sdělovací prostředky v samé podstatě svého určení v sobě sjednocují funkci odrazu skutečnosti s funkcí její řízené změny v duchu usnesení komunistické strany. Představují specifickou součást řízení tohoto procesu změny, kde ovšem samy nerozhodují, ale vykonávají na něj velký přímý i nepřímý vliv. Socialistická revoluce znamená počátek jejich zespolečenšťování, které — jak známo — nemůže být jednorázovým aktem. Stávají a budou se stále výrazněji stávat nejen nástrojem informace mas, ale také jejich sebevyjádřením, nástrojem poznání, v neposlední řadě poznání i sebepoznání socialistické společnosti, prostředkem upevňování socialistické státnosti cestou prohlubování účasti všech na jeho správě, mimo jiné také prostřednictvím osvojování si celého systému moderní informační techniky.

Informační imperialismus v čele s monopolem USA představuje nebezpečnou a technicky dobře vyzbrojenou protisílu. Působí přes hranice Spojených států různými kanály také na vědomí pracujících v zemích socialismu. Snaží se zanést všude své vzory, využívá přežitků, nabádá k imitaci, k regeneraci buržoazního a maloburžoazního vkusu, pojetí života, pozůstatků komerčních kritérií, která v nižších etapách komunistické sociálně ekonomické formace působí ještě jak v ekonomice, tak v kultuře. Snaží se podvázat sebedůvěru

a činnost mas, zejména jejich odpor proti válce. Jeho působení proto představuje jeden z globálních světových problémů, problém „znečišťování vědomí a volného času pracujících“, problém otravování jejich životního způsobu zplodinami všeobecné, a tudíž i duchovní a mravní krize kapitalismu. Reálné překonání této hrozby, právě jako humanistické řešení všech globálních civilizačních problémů se týká jednak vytvoření předpokladů vědeckotechnických, jednak předpokladů sociálně politických [Frolov—Zagladin 1981]. Jedno bez druhého nestačí. V boji proti znečišťování komunikačních kanálů je možné a nutné trpělivě a houževnatě jednat za stoly diplomatů, novinářů i na půdě příslušných mezinárodních organizací. Je však třeba počítat s tím, že v této otázce bude stanovisko informačního imperialismu houževnatější, než je tomu například při řešení takových problémů, jako je čistota moří, řek, lesů či atmosféry. Je také nutno vidět, že sebedokonalejší komunikační technika v sebemasovějším vydání pro lidového uživatele nemůže změnit podstatu kapitalismu. Je v ní ovšem třeba spatřovat i zárodek jejího příštího využití v zájmu člověka. O této dvojznačnosti svědčí například produkce a použití poměrně širokého sortimentu kinotechniky, teletechniky, komunikační elektroniky, videofonů, krátkovlnných vysílaček apod., jež v USA představuje vedle zbrojního průmyslu jedno z odvětví, do něhož se nejvíce investuje. Západoněmecký časopis *Der Spiegel* před časem označil rozšíření amatérských krátkovlnných CB-vysílaček (Citizen Band) v USA za příchod „absolutně demokratického rozhlasu“. Umožňuje prý, aby si kterýkoli občan po večerech porozprávěl s prezidentovou chotí a vůbec uplatnil jakoukoli svoji aktivitu. Sám jeden z předních amerických sociologů A. Etzioni (autor knihy *Aktivní společnost*) se však cítil nucen označit takovou představu za iluzi a činnosti s ní spojené za „pseudoaktivitu“. Každý sice může vysílat program, jaký se mu zlíbí, hlásat názory, jaké se mu zachce, ale není to nic víc než mluvení do vzduchu. Také tato komunikační technika je svým využitím vpletena do přediva společenských vztahů, které fakticky deformují a karikují její velké možnosti. Tato jejich deformace souvisí jak se zřeteli komerčními, tak s třídním zájmem zahlcovat, uspávat masy pseudoinformací a pseudočinností, a dokonce zneužívat této techniky v rámci rostoucí a stále vynalézavější zločinnosti v doslovném i přeneseném slova smyslu. Totéž platí o zneužití k dokonalosti dovedené fototechniky, videotechniky apod. [2]

A přece právě tato moderní komunikační technika v sobě skrývá předpoklady uplatnění ve směru skutečného osvojení světa člověkem, a to v mnoha směrech. Umožňuje znásobit přínos a účast každého jednotlivce na utváření společenských procesů. Může posílit informační tok „odzdola“ „nahoru“ a tím prohloubit samosprávný princip v systému komunikace, kde přece skutečné zespolečenštění a osvojení všemi členy společnosti znamená nejen demokratizaci ústředních sdělovacích center, ale v duchu demokratického centralismu též masové rozšíření moderních technických a komunikačních prostředků, umožňujících každému zúčastnit se této komunikace co nejbezprostředněji a v dříve nemyslitelných formách. Tím se otevírají nové prostory nejen pro bezprostřední masový příjem informace (rozhodující pro další inovace v systému vzdělávání všech generací atp.), ale také pro její zveřejňování ve smyslu zvnějšňování každého skutečného individuálního přínosu. Dialektika masové komunikace, provázená po určitou dobu hrozbou a metlou uniformizace, se tak jednou dopracuje nových syntéz spojení kolektivismu s uplatňováním a

(2) Viz *Der Spiegel: Absolutně lidový rozhlas přichází* (1977, č. 35); *Le Nouvel Observateur: Pornografie — předváděcí děti* (1977, č. 681).

rozvojem neopakovatelné individuálnosti každé osobnosti také na poli jejího sebevyjádření.

Toto vše ovšem může moderní komunikační technika poskytnout člověku jen ve spojení se socialismem a komunismem. Další stupně realizace marxisticko-leninského programu předpokládají mimo jiné novátorské uplatnění této techniky jako prodloužení lidského rozumu a lidských smyslů. Teprve v tomto společenském kontextu se může lid stále všestranněji stávat subjektem těchto prostředků a zbavit je jejich přechodného odcizení tím, že si je osvojí skutečně jako pouhé prostředky. Spojením socialistických společenských poměrů s masovým rozšířením nových typů sdělovací techniky vznikne postupně předpoklad pro vskutku všelidovou podobu uskutečnění bytostné lidské potřeby „sdělit se“, podělit se s druhými o rozmanité informační bohatství, potřeby, která je v různé míře vlastní všem lidským bytostem — od Homéra po prostého českého bradýře popsaného K. H. Borovským v *Králi Lávrovi*.

V každém člověku bez výjimky — jak poznamenal Marx — doutná obrazně řečeno jiskra Raffaella. Proto také všechny obsahy lidského vědomí a jejich různé způsoby vyjádření jsou principiálně sdělitelné. Je jen otázkou historické perspektivy organického spojení vymožeností moderní vědy a techniky s přednostmi komunistické sociálně ekonomické formace, aby se tato principiální možnost stala reálnou skutečností v celospolečenském a celosvětovém měřítku. V této perspektivě také bude moderní komunikační technika hrát stále významnější úlohu v procesu rozvoje člověka člověkem cestou jeho stále bezprostřednějšího sebevyjadřování a seberealizace v mnohotvárných komunikačních aktech. Podobně jako moderní výrobní technika přispěje také soudobá a budoucí sdělovací technika k rozšíření času a prostoru pro rozvoj činnosti, v nichž je člověk nenahraditelný. Sdělovací technika však navíc umožní masovou prezentaci informace, která je přírodou založena a společensky rozvíjena a přetvářena v tzv. podstatě lidského rodu. Tím také přispěje k hlubšímu rozpoznání a stále mnohostrannějšímu uplatnění bytostných lidských sil.

Literatura

- Altmann, R.: In: *Bergedorfer Gesprächskreis zu Fragen der freien industriellen Gesellschaft*, Protokoll Nr. 23, Hamburg 1966.
- Berelson, B.: *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe Press 1952.
- Dahrendorf, R.: *Die angewandte Aufklärung (Gesellschaft und Soziologie in Amerika)*. München, Piper 1963.
- Fojtík, J.: *Aktuální úkoly ideologické práce*. Otázky míru o socialismu 1982, č. 5.
- Frolov, I. — Zagladin, V.: *Obščije interesy čelovečestva*. Nauka i žizn 1981, No. 11.
- Grušin, B. — Onikov, L. i kol.: *Massovaja informacija v sovětskom promyšlennom gorodě*. Moskva, Politizdat 1980.
- Hahn, T.: *Geistige Prozesse als Gegenstand soziologischer Forschung*. In: *Aus dem wissenschaftlichen Leben des Instituts für marxistisch-leninistische Soziologie der Humboldt-Universität*. Berlin 1981.
- Horkheimer, M. — Adorno, T. W.: *Dialektik der Aufklärung (Philosophische Fragmente)*. Amsterdam 1947; II. vydání: Frankfurt am Main, Fischer 1969.
- Hudec, V.: *Základní otázky žurnalistiky*. Praha, Novinář 1975.
- Jadov, V. a kol.: *Samoreguljacija i prognozirovanije social'nogo povedenija ličnosti*. Leningrad, Nauka 1979.
- Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Praha, Svoboda 1953.
- Macháček, L.: *Spoločenská aktivita pracujúcej mládeže*. Bratislava, Smena 1975.
- Novák, V. J.: *Evoluce sociálního způsobu života*. Československá fyziologie 1981, č. 6.
- Sokolov, E.: *Kul'tura i ličnost*. Leningrad, Nauka 1972.
- Tobolka, Z.: *Kniha, její vznik, vývoj a rozbor*. Praha, Orbis 1949.
- Vymětal, J.: *Soudobý boj idejí*. Praha, Novinář 1977.
- Žurnalistika v političeskoj strukture obščestva*. Moskva 1975.

Б. Филиппова - И. Филиппец: К некоторым вопросам о содержании, действии и исследовании массовых средств коммуникации

Растущая роль средств массовой информации и пропаганды проявляется в качественно отличных контекстах социально-экономических систем современного разделенного на антагонистические классы мира. Средства массовой информации и пропаганды сегодня в самом различном виде врываются в самые интимные сферы частной жизни человека, и наоборот, самые частные чувства и отношения делают предметом общественного зрелища. В условиях т. н. информационной эксплозии они могут содействовать как рациональному преодолению информационного шума, так и его умножению. Растет ответственность человечества за использование средств массовой информации и пропаганды и вместе с тем значение распознавания их сущности и воздействия; этому содействует, в частности, историкологический метод анализа категорий, конституирующих феномен массовой информации и пропаганды. Чтобы глубже понять этот феномен, необходимо подойти к нему не только как к системе технических средств, но и как к носителям послания с определенным содержанием, значением и смыслом. В понятие «информация» соответственно работе Грушина-Оникова и колл. (1980 г.) включаются все типы сообщений (посланий): сообщения корреспондентов, различные художественные жанры и виды искусства вплоть до развлечений и увеселений. Возражение против термина информация в связи с художественным творчеством вытекает из эстетского элитаризма, отрицание этого термина применительно к увеселительным программам связано с популизмом. Содержание информации, передаваемой средствами массовой информации и пропаганды во всех видах, прямо или косвенно воздействует на мировоззренческие и ценностные ориентации, положительно или отрицательно содействуя формированию личности. Поэтому анализ воздействия средств массовой информации и пропаганды и ориентация их исследования предполагают прежде всего проведение оценки взаимоотношения между информацией и действительностью, а также между информацией и действиями. Речь идет не только об эстетической оценке, но и — причем зачастую прежде всего — об оценке политической, моральной, а не в последнюю очередь гносеологической, познавательной, мировоззренческой.

Акцентирование пропагандистской функции средств информации связано с марксистско-ленинским пониманием надстроечных компонентов как активных отражений общественного бытия. Пропаганда означает не только распространение идей, она включает также их превращения в материальные силы, реализующиеся в многообразных жизнедеятельностях людей.

Основным критерием эффективности воздействия средств массовой информации и пропаганды является как раз этот эффект деятельности. Исследования подтверждают, что не существует автоматическая корреляция между максимумом информированности об определенной сфере и между фактически проявляемой активностью в этой сфере. Существует определенный оптимум, определенный выбор существенной информации, которая при определенных обстоятельствах может стимулировать желательную деятельность. Серьезной проблемой является также известное несоответствие между сознанием и поведением определенной части нашего населения, обусловленное как правило не недостаточной информированностью, а другими причинами.

При растущей роли фактора сознательности в трехчленной цепи «сознательность — потребности — деятельности» (т. е. активная жизненная позиция) действует не одностороннее, а взаимное, диалектическое отношение во всех направлениях. Понимание этих связей означает также действенное использование соответствующих механизмов, содействующих в процессе преодоления простого воспроизводства личности ее развитию и расширенному воспроизводству и культивированию (облагораживанию) потребностей и деятельностей человека. С этим связан также принцип активного освоения мира:

познание и информация содействуют стимулированию действий, но в свою очередь действия, практика имеют кардинальное значение для освоения знаний, их проверки и углубления.

Этот вывод имеет огромное значение как для ориентации исследований средств массовой информации и пропаганды на проблематику действий, так и прежде всего для более эффективной ориентации их собственной деятельности на более эффективное стимулирование стратегических видов деятельности социалистического образа жизни.

Социалистические средства информации по самой природе своего назначения сочетают в себе функцию отражения действительности с функцией ее управляемого изменения. В этом процессе они становятся и будут все более выразительно становиться не только инструментом информации масс, но и их самовыражением, средством укрепления социалистической государственности путем углубления участия всех в управлении государством, кроме прочего и посредством освоения всей системы современной информационно-технической.

Тем самым открываются новые возможности не только для непосредственного массового приема информации (имеющего решающее значение для дальнейших инноваций в системе образования всех поколений и пр.), но и для ее обнародования в смысле общественного приложения каждого индивидуального вклада. Таким образом, диалектика массовой коммуникации, в течение определенного времени сопровождаемая угрозой униформизации, приведет наконец к новым синтезам сочетания коллективизма с реализацией и развитием неповторимой индивидуальности каждой личности и в области ее самовыражения.

Подобно современной производственной технике, современная и будущая информационная техника будет содействовать увеличению времени и пространства для развития тех видов деятельности, в которых человек незаменим. Более того, техника информации позволит реализовать массовую презентацию информации, заложенную природой и развиваемую и преобразуемую обществом в т. н. сущности человеческого рода. Тем самым она будет содействовать более глубокому распознаванию и постепенно все более многостороннему применению существенных сил человека.

Summary

B. Filipcová — J. Filipec: Some Problems Concerning the Subject, Effect and Research of Mass Media

The increasing role of the mass information and propaganda media finds its expression in qualitatively different contexts of the socio-economic systems of the present class-divided world. Nowadays, the mass media invade in diverse forms the most intimate spheres of human privacy on the one hand and, on the other, present the most private feelings and relations as a public show.

In the conditions of the so-called information explosion, these media can contribute both to a rational clearance of information noise and to its multiplication. The responsibility of mankind for the utilization of mass media and simultaneously the importance of recognizing their substance and effect increase; they are supported particularly by the historical-logical method of analysis of the categories constituting the phenomenon of mass information and propaganda. A more profound cognition of this phenomenon presupposes to approach it not only as a system of technical media but simultaneously as the carriers of a message with a certain content, meaning and sense. Following the work of Grushin — Onikov et al. (1980), all types of communication (message) ranging from news service, different artistic genres and kinds of art up to amusement and distraction are included in the concept of information. The objection raised against the term of information in connection with artistic creation originates from a sort of elitism; the refusal of this term in relation to distraction programmes is connected with populism. The content voiced in all its forms in a direct or mediated way by mass media affects the conception of the world and value orientations and thus it positively or negatively contributes to personality formation.

For this reason, an analysis of the effect of mass media and the orientation of their research primarily require an evaluation of the information-reality and information-action relationships. Not only aesthetic evaluation, but often rather political, moral and — last but not least — epistemological, cognitive conception of the world evaluation is concerned.

Stress laid on the propaganda function of communication media is connected with the Marxist-Leninist conception of super-structure components as active reflexions of social being. Propaganda does not only mean the dissemination of ideas but it also involves their changes into material forces asserting themselves in multivarious life activities.

It is just this activity effect which is the basic criterion of effectiveness in the influence of mass media. The respective research surveys have proved that there is no automatic correlation between the maximum of informedness about a certain sphere and the factually shown activity in this sphere. There exists a certain optimum, a certain selection of essential information by which desired activities can be stimulated under certain conditions. A serious problem is also presented by the well-known discrepancy between consciousness and action of a significant part of our population which mostly does not originate from insufficient informedness but has its causes elsewhere.

While the role of the factor of consciousness is growing, there is no one-way relationship but a dialectic interrelationship and effect in all directions acting in the tripartition consciousness — needs — activities (and/or active life attitude).

The comprehension of these relationships also involves an effective utilization of the respective mechanisms contributing to the personality's development and expanded reproduction in the process of surpassing simple reproduction, as well as the cultivation of human needs and activities. The principle of the appropriation of the world is also connected with that fact: cognition and information contribute to the stimulation of action but simultaneously action, practice, is of cardinal importance for the acquirement of knowledge, for its verification and deepening.

This finding is of far-reaching significance both for the action orientation of research into mass media and first and foremost for the more effective action orientation of their own influence on the more effective stimulation of strategic activities of the socialist way of life.

The socialist communication media unify within themselves — in the very substance of their specification — the function of reflexion of reality with the function of its controlled change. In the course of this process, they become and will ever more markedly become not only an instrument of mass information but also a self-expression of the masses, a support of socialist statehood growing from all citizens' participation in public affairs and in the whole system of modern information.

Thus new spaces are opened not only for the immediate mass reception of information (decisive for further innovations in the educational system for all generations, and the like) but also for its propaganda in the sense of the exteriorization of any individual contribution. The dialectics of mass communication accompanied for a certain time by the menace and scourge of uniformity will once lead to new syntheses of linking collectivism with the assertion and development of unrepeatability of any personality in the field of its self-expression as well.

Like in the case of modern production technology, the present and future communication technique will also contribute to the expansion of time and space for the development of those activities in which man is irreplaceable. Moreover, the communication technique will facilitate a mass presentation of information which is established by the nature and socially developed as well as transformed in the so-called substance of man. In this way it will also contribute to a more profound distinction and a gradual, ever more extensive development of essential human forces.

K některým problémům vymezení kulturní revoluce

MILAN HROMÁDKA
Institut vzdělávání pracovníků
v kultuře a umění, Praha

Rozpracování marxistické teorie kultury vyžaduje zamyslet se nad klíčovým problémem dynamiky kultury, jímž je kulturní revoluce. Objasňování tohoto složitého problému charakterizujícího způsob vývoje kultury má jak teoretický význam, tak praktický dosah související se stanovením cílů kulturní revoluce, s promítnutím jejich soustavy do programu kulturní revoluce a s postupným dosahováním těchto cílů.

1.

Odborná literatura zabývající se problematikou socialistické kulturní revoluce je poměrně rozsáhlá a bude účelné nejprve shrnout existující názory na její řešení.

První skupina autorů pojímá kulturu jako společenskohistorický proces duchovní tvorby a kulturní revoluce v jejich pojetí představuje kvalitativní změny v tomto procesu. M. P. Kim charakterizuje podstatu socialistické kulturní revoluce jako „socialistickou obnovu podmínek a charakteru tvůrčí činnosti v oblasti kultury a systému vzdělávání a spotřeby kulturních hodnot a s tím spojený prudký vzestup společnosti“ [1967: 15]. Obdobně N. S. Zlobin [1967: 43] spojuje kulturní revoluci se zásadní přestavbou celého systému duchovní produkce; podstata této revoluce tkví v kvalitativní změně subjektu kulturně historického procesu, kterou lze vyjádřit rostoucím podílem mas i jednotlivce na historické tvůrčí činnosti.

Druhá skupina autorů ztotožňuje kulturu s duchovním životem a kulturní revoluci chápe jako podstatnou změnu obsahu a forem duchovního života. S. L. Pachopol píše: „V. I. Lenin viděl v kulturní revoluci takové kvalitativní změny v duchovním životě společnosti, které vznikají na základě socialistických politických a ekonomických změn, aktivně na ně působí a mají svůj konečný cíl v utváření národa jako subjektu, skutečného tvůrce kultury, ve formování členů socialistického společenství jako všestranně rozvinutých osobností“ [1977: 14—15]. Autoři této skupiny se od sebe liší různým pojetím vztahu ideologie a duchovního života. V. T. Jermakov rozlišuje kulturní a ideologickou revoluci, přičemž revoluci ideologickou chápe jako předpoklad duchovní revoluce [1966: 10: 58—64]; podobný názor uvádí M. Brůžek, který říká, že „revoluce v ideologii předchází kulturní revoluci“ [1978: 24]. V. A. Kumanev se naopak domnívá, že ideologická a kulturní revoluce tvoří jednotu, že kulturní „revoluce v ideologii předchází kulturní revoluci“ [1978: 24]. V. A. Kumanev se společenském vědomí [1967: 96—103]. A. I. Arnoldov charakterizuje kulturní revoluci jako „proces výměny buržoazního typu duchovní výroby novým typem duchovní výroby, jako proces nastolování a dozrávání komunistického typu duchovní výroby, včetně příslušných změn v obsahu duchovního života společnosti“ [1979: 83].

Třetí skupina autorů spojuje podstatu socialistické kulturní revoluce s proměnami osobnosti člověka. E. A. Baller například píše: „Podstatou kulturní revoluce je tedy nejhlubší přestavba celého systému duchovní produkce, přeměna každého jednotlivce v uvědomělý subjekt kulturně historického procesu a jejím konečným cílem je všestranný harmonický rozvoj osobnosti“ [1975: 32]. Podobný názor sdílí G. G. Karpov [1970], A. N. Maslin [1960], u nás například Š. Paluda, který definuje socialistickou kulturní revoluci „ako zákonitý proces kvalitatívnej premeny človeka a jeho životných podmienok“ [1979: 147].

Čtvrtá skupina autorů se domnívá, že podstata socialistické kulturní revoluce spočívá v kvalitativních změnách způsobu života. F. Staufenbiel uvádí, že kulturní revoluce není omezena jen na vznik vědeckého systému řízení komplexních kulturních vývojových procesů, ale především „obsahuje změny v ideologii, ve společenském vědomí, v sociálním chování lidu, v mravech a zvycích, ve způsobu života, ve vztahu k okolnímu prostředí, k utváření užšího sociálního a intimního životního prostředí, obsahuje změny role, která připadá umění ve společenské kultuře“ [1966: 65]. Určitou modifikací jsou názory o kulturní revoluci jako dvoustranném procesu, který plní úkoly vyplývající z objektivních potřeb rozvoje společnosti jako celku i formování způsobu života lidí, zejména jejich potřeb, možností a zájmů [Huláková 1963: 138], názory o změnách kulturní úrovně [Gorbunov 1972: 108].

Charakter socialistické kulturní revoluce vedl některé marxistické teoretiky k názoru, že o kulturní revoluci je možno uvažovat pouze v souvislosti se socialistickou kulturní revolucí. M. P. Kim upozorňuje na to, že přechod od jednoho k druhému typu kultury nemusí mít charakter skoku, ale že revoluční charakter mají změny v kultuře, které jsou důsledkem a zároveň součástí socialistické revoluce [1967: 5–39]. Někteří autoři se domnívají, že socialistická kulturní revoluce tvoří jen etapu ve vývoji socialistické kultury a její ukončení je časově shodné se zakončením přechodného období mezi kapitalismem a socialismem [Kim 1960: 150–156; Jermakov 1968]. Určitý přechod od starších názorů k novějším tvoří myšlenky V. V. Gorbunova, který na jedné straně chápe kulturní revoluci jako jeden ze základních rysů přechodného období, v němž má být odstraněn nesoulad mezi sociálně politickou a kulturní úrovní země, na druhé straně však pokládá za oprávněné i takové pojetí kulturní revoluce, které zahrnuje celé období rozvoje socialistické společnosti až k přechodu ke komunismu [1972].

V novějších definicích je kulturní revoluce prezentována jako permanentní proces charakterizující dynamiku kultury v celém průběhu výstavby první fáze beztřídní společnosti (různí se představy o počtu etap). A. I. Arnoldov se zabývá etapami socialistické kulturní revoluce ze dvou hledisek: 1. Ve vývoji socialistické kulturní revoluce v rámci historicky se utvořivšího socialistického společenství rozlišuje tři etapy. První etapa souvisela s uskutečňováním kulturních přeměn v SSSR, druhá s kulturní revolucí v lidově demokratických zemích, třetí souvisí s kulturními přeměnami v socialistických zemích završujících výstavbu rozvinuté socialistické společnosti [1962: 427]. 2. Pokud jde o periodizaci socialistické kulturní revoluce v rámci jedné země, rozlišuje dvě etapy, které odpovídají dvěma historickým fázím výstavby komunismu [1962: 305; 1979: 94]. M. T. Jovčuk uvažuje nejprve o třech etapách socialistické kulturní revoluce: první začala vítězstvím Velké říjnové socialistické revoluce a skončila v polovině třicátých let, druhá skončila v polovině šedesátých let. Třetí má povahu závěrečné etapy a svým obsahem odpovídá etapě vyspělého socialismu a jeho přerůstání v komunismus [1972]. Ve sborníku Aka-

demie věd SSSR, který byl uspořádán Jovčukem, se již hovoří o dvou etapách: „Kvalitativní odlišnost druhé, závěrečné etapy kulturní revoluce od první etapy spočívá v přenesení těžiště z přivlastňování kultury na osvojování kultury“ [1972: 500]. A. A. Zvorykin píše o třech etapách, které časově vymezuje zhruba jako Jovčuk a současně charakterizuje klíčovou otázku každé etapy. Problémem prvního období bylo vyřešení vztahu ke kulturnímu dědictví a zpřístupnění kulturních hodnot výchovou a vzděláváním lidu. Základním úkolem druhé etapy byla přeměna kultury na kulturu socialistickou, smysl třetí etapy je v přeměně socialistické kultury v komunistickou [1969: 1 až 14].

V Československu se jen několik málo autorů zabývalo objasňováním etap socialistické kulturní revoluce. M. Huláková rozlišuje budování předpokladů socialistických přeměn v kultuře a vědomí a dvě vlastní etapy socialistické kulturní revoluce [1963: 204, 220, 264]. V. Šeda se opírá o Jovčukovu periodizaci a uvádí tři etapy socialistické kulturní revoluce: etapa přechodného období završená vytvořením základů socialismu, etapa budování rozvinuté socialistické společnosti, etapa rozvinutého socialismu [1978: 44–46]. M. Brůžek [1978: 28] a Š. Paluda [1979: 155] v úvaze o periodizaci píší o dvou etapách socialistické kulturní revoluce.

2.

Kultura je takový způsob lidského osvojování světa, který vyjadřuje a umožňuje rozvoj lidského v člověku a společnosti. Rozvoj lidského se projevuje ve vztahu ke světu a jeho základním komponentům, jimiž jsou příroda, společnost a člověk, v rozvoji lidských schopností a dovedností a v předmětné formě těchto schopností a dovedností. Kultura je kvalitativní aspekt existence člověka a společnosti.

Toto pojetí kultury předpokládá existenci třídně historicky podmíněných norem, kritérií, které stanoví, co je nebo není kulturní, co je více či méně kulturní, co má kulturotvorný význam pro rozvoj jednotlivce, pro určitou sociální skupinu, pro společnost sociálně ekonomicky a teritoriálně vymezenou, pro lidstvo jako celek. Třídně historicky určené normy, hodnotící kritéria jsou přitom výsledkem sociálního zobecnění dosažené úrovně lidského osvojování světa, k němuž jako limitující faktor přistupují potřeby, zájmy a aspirace vládnoucí třídy vyjádřené v její ideologii. Tato hodnotící kritéria, jakkoliv vznikla v souvislosti s procesem lidského osvojování světa, se od něj oddělují a nezávisle na tento proces působí ve smyslu jeho akcelerace nebo retardace. Kvalita jejich působení je závislá na objektivních faktorech (k nimž patří zejména povaha společensko-ekonomické formace a vládnoucí společenské třídy i etapa historického vývoje) a také na subjektivních faktorech, z nichž nejdůležitější jsou stupeň vědeckého poznání zákonitostí lidského osvojování světa, schopnost a možnost využití poznání v usměrňování dynamiky tohoto osvojování.

Úvahy o způsobu vývoje kultury jako kvalitativní stránky lidského osvojování světa, o charakteru změn kultury v čase a prostoru jsou závislé na objasnění statiky (struktury) a dynamiky (procesů) tohoto osvojování. Pracovně můžeme ve struktuře lidského osvojování světa rozlišit na jedné straně jeho osobnostní a společenskou formu, na druhé straně předmětnou formu.

Objektivní svět stál před člověkem na prahu jeho dějin jako jev neosvojený ve svém celku i ve svých jednotlivých částech. Historická zkušenost z vývoje osvojování světa ukazuje, že tento proces postupoval od jeho osvojování jako nediferencované celistvosti k jeho osvojování jako jednoty mnohotvár-

ného. S postupem osvojování se univerzální objektivní realita rozdělovala, rozčleňovala na řadu relativně samostatných stránek. Čím hlouběji byly tyto stránky osvojovány, tím se člověk přibližoval ke komplexnímu osvojení světa, jehož součástí byly nejen změny vnější přírody, ale i lidské přirozenosti. V tomto procesu však jednotlivec přestával být souhrnným subjektem osvojování světa a stával se jen dílčím subjektem; funkci souhrnného subjektu převzala lidská pospolitost. Na jejím třídně sociálním ustrojení záleží, zda každý jedinec měl možnost se rozvíjet jako dílčí subjekt. Jedinečnost lidského osvojování světa v socialistických podmínkách je dána tím, že sama podstata socialismu vyjadřuje a umožňuje, aby rozvoj každého jedince jako dílčího subjektu byl podmínkou rozvoje všech. V tom je podstata dialektiky osobnostní a společenské formy lidského osvojování světa. Složitost vztahu obou forem osvojování světa dokládá vysoce strukturovaný společenský organismus moderní doby. Jednotlivec je současně členem rodiny, zájmové skupiny, pracovního kolektivu a prostřednictvím třídně sociální skupiny patří do určité společenské třídy nebo vrstvy; zásluhou společenské dělby práce patří do určité profesní skupiny a jejím prostřednictvím k určitému odvětví; zároveň je příslušníkem národa, ten je součástí etnické skupiny a ta je součástí určité rasy. A tak podobně bychom mohli vyjadřovat provázanost jiných prvků tvořících strukturu společnosti.

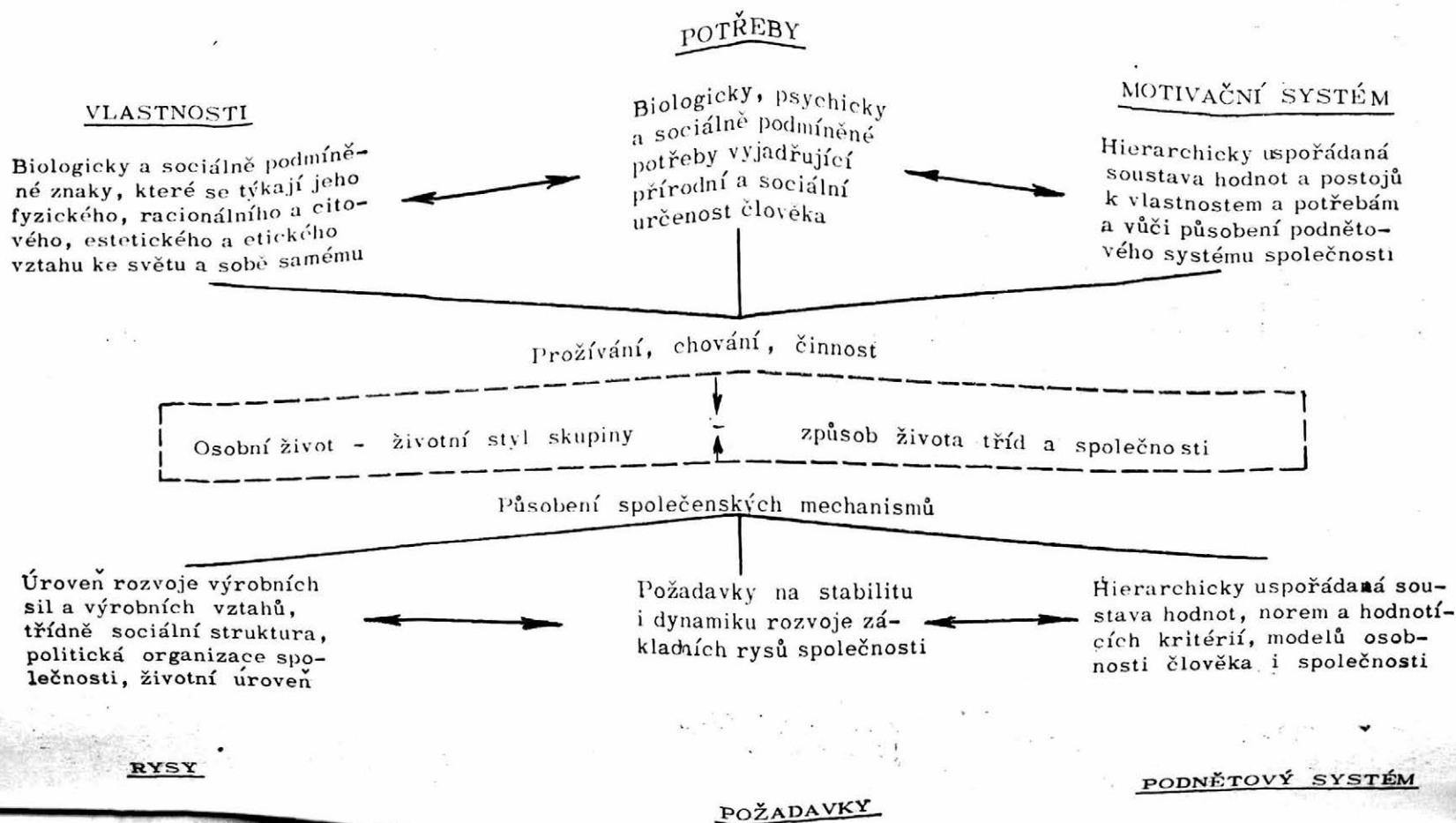
Struktura osobnostní a společenské formy osvojování světa může být znázorněna schématem 1.

Předmětnou formu lidského osvojování světa tvoří výtvoř lidské činnosti, v nichž se objektivuje osobnostní a společenská forma tohoto osvojování, viz schéma 2.

Výtvoř lidské činnosti začínají v určitém okamžiku své existence působit nezávisle na svém tvůrci a mohou se obrátit i proti němu. O některých, nečekaných výsledcích napsal Engels v *Podílu práce na polidštění optce*: „Každé [vítězství] má sice především důsledky, s nimiž jsme počítali, ale v druhé a třetí řadě má docela jiné, nepředvídané účinky, které často první důsledky zase ruší“ [1966]. Z tohoto hlediska vzato, dynamika kultury jako způsobu lidského osvojování světa je mimo jiné závislá na tom, do jaké míry budou výtvoř lidské činnosti odpovídat předem vytčenému cíli a jak se bude zmenšovat prostor pro neúmyslné, nechtěné, vedlejší důsledky a následky jejich existence a působení.

Dynamické pojetí lidského osvojování světa vychází zpravidla z Marxových myšlenek o výrobě, rozdělování, směně a spotřebování zboží, obsažených v *Rukopisech — Grundrisse* [1977: 398]. Je to patrné například na posledních definicích kultury: „... je to činnost, v níž se produkují, uchovávají, rozdělují, vyměňují a spotřebovávají společensky významné materiální a duchovní hodnoty“ [Mežujev 1979: 26]. Podobný přístup volí Brůžek, když využívá Marxovo pojetí oběhu hodnot při objasňování lidského osvojování světa [1980: 152].

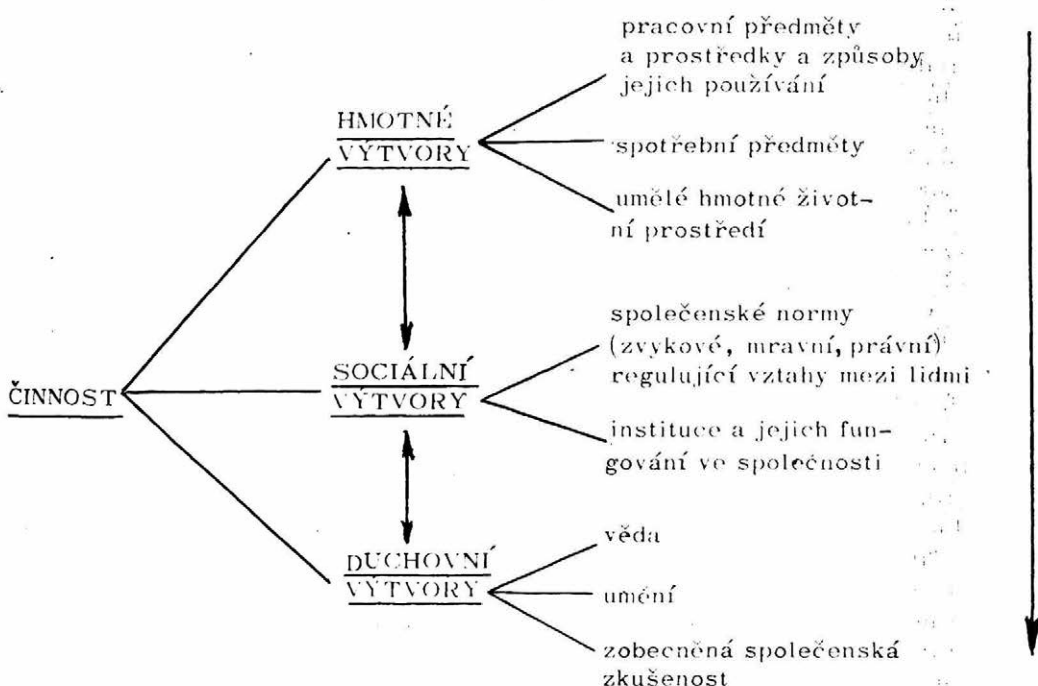
V průběhu historického vývoje lidského osvojování světa narůstají hmotné, sociální a duchovní výtvoř lidské činnosti a jako doklad rozvoje osobnostní a společenské formy osvojování světa vytvářejí ve svém souhrnu kulturní dědictví lidstva nebo v užším pojetí národa. Z tohoto souhrnu si představitelé vládnoucí třídy v každé společensko-ekonomické formaci vybírají na základě poznání a hodnocení určitý soubor výsledků vzniklý v minulosti, na který navazují a který kriticky využívají v souladu s konkrétními úkoly a svou ideologií. Tento proces kritického přebírání historických výtvořů není přímočarý. Při sociálním zhodnocení jejich významu nemusí být převzaty všechny

kladné stránky a prvky najednou a teprve v dalším vývoji může nastat okamžik, kdy jsou přijaty i ty výtvořiny lidské činnosti, které byly dříve opomenuty, neobjeveny nebo zamítnuty. Ve společnosti probíhá permanentní proces přehodnocování a znovuobjevování historicky vzniklých výtvořin lidské činnosti a jejich včleňování do soudobého života společnosti. Proto si každá společnost chrání historické výtvořiny a je přitom tím velkorysejší, čím více si uvědomuje jejich význam pro svou přítomnost a budoucnost. Obecně můžeme říci, že čím více postupujeme do minulosti, tím větší počet výtvořin chráníme, a čím více se blížíme současné době, tím více uplatňujeme výběr toho, co bude předmětem ochrany společnosti. V průběhu historického vývoje lidstva se totiž zmenšuje výskyt výtvořin lidské činnosti a předmětem uchovávaní se stávají nejen ty, které výrazně ovlivnily osvojování světa, ale i běžné výtvořiny, poněvadž se stávají jedním z mála dokladů lidské invence, výsledků osobnostní a společenské formy osvojování světa.

Jestliže uvažujeme o uchovávaní a ochraně historicky vzniklých výtvořin, je třeba se zmínit i o ochraně přírody. Přírodní prostředí má v hod-

Schéma 2

notovém poli subjektu významné postavení. Představuje rezervoár surovinných a energetických zdrojů, umožňuje kompenzovat negativní vlivy technického a urbanizačního rozvoje. Zahrnuje v sobě řadu jevů živé a neživé přírody, které jsou objektivním dokladem vývoje organické a anorganické přírody. To jsou důvody, proč i příroda se stává předmětem ochrany společnosti.

Historické i soudobé výtvořiny lidské činnosti mají význam pro další dyna-

miku lidského osvojování světa, pro růst kulturního aspektu tohoto procesu jen tehdy, přijdou-li do kontaktu se subjektem a jsou jím využívány. Tento kontakt je závislý na zprostředkování a šíření, což tvoří neodmyslitelnou součást procesu lidského osvojování světa. Na tom, co, kdo, komu, jakým způsobem (H. D. Lasswell), s jakým úmyslem, za jakých okolností (W. P. Davison, H. L. George) a v jakém prostředí zprostředkovává, závisí jak tvorba, tak spotřeba jako rozhodující fáze osvojování světa. Zprostředkovávání výtvořů lidské činnosti umožňuje spojovat lidi přes prostor a integruje nás s minulostí a budoucností.

Vedle přemísťování patří k základním formám zprostředkovávání sdělování. Jeho nejuniverzálnějším kanálem se stala řeč, která se v dialektické jednotě se společenskovo výrobní praxí stala podmínkou vzniku a rozvoje společnosti, jak na to před sto lety upozornil Engels ve své pozoruhodné studii *Podíl práce na polidštění opice*. K řeči mluvené a později psané se postupně přidávaly další řečové formy: výtvarná řeč, hudební řeč, řeč pohybu. Zásadou technických prostředků došlo a dochází ke kvalitativním přeměnám ve zprostředkovávání lidských výtvořů. Tyto proměny spočívají v rychlosti zprostředkování, v rozšiřování množství lidí, kteří mají možnost kontaktu s výtvořem lidské činnosti. Nelze také opomenout skutečnost, že každý způsob zprostředkování svými specifickými vlastnostmi do určité míry modifikuje i formální stránku lidské tvorby, což je zvláště patrné u sdělování.

Zprostředkování výtvořů lidské činnosti je tedy předpokladem rozvoje osobnostní a společenské formy lidského osvojování světa, umožňuje spotřebu těchto výtvořů. Spotřeba představuje dialektický proces odpředměťňování a zpředměťňování lidské schopnosti, v němž subjekt prokazuje dovednost využít lidských výtvořů pro svou existenci a současně obohacen o dosavadní zkušenosti vytvořit nové výsledky a rozvíjet sebe sama. Spotřeba tvoří stavbou dialektickou jednotu rozdílnosti a totožnosti. Ve spotřebě existují totiž dvě základní roviny. Jedna má pragmatickou podobu, kdy subjekt „spotřebovává“ lidské výtvoř, aniž by využil jejich vlastností pro vlastní rozvoj. Jednotlivec musí jíst, pít, oblékat se, jednat podle pravidel a vžitých návyků, využívat výsledků vědeckotechnického rozvoje, aniž by uvažoval o způsobech, které vedly k jejich vytvoření, o jejich podstatě. Tato rovina spotřeby je pochopitelná a bez ní není možná lidská existence. Nebezpečí vzniká tehdy, jestliže tento způsob spotřeby se stane typickým pro člověka.

Bylo by mylné se domnívat, že toto „spotřebovávání“ se týká jen hmotných výtvořů. Při zkoumání četby se dosti často zjišťuje, že postrádá tvořivé odpředměťňování výsledků autorské tvorby. Řada čtenářů není stále ještě schopna proniknout ke složitějším významům díla, odhlížet od významů bezprostředně zřejmých a pochopit významy podstatnější, vést vnitřní dialog s autorem. Tito čtenáři zůstávají jen u takových operací, které souvisejí s vybavováním konkrétních pojmů a představ, záměrně setrvávají u literatury významově méně náročné, a to vše bez užitku pro rozvoj osobnostní stránky osvojování světa.

Druhá rovina spotřeby představuje takové odpředměťňování výtvořů lidské činnosti, které dovede využít vlastností těchto výtvořů k rozvoji schopností a dovedností a k jejich zpředměťňování v další lidské činnosti a jejich výtvořech. V průběhu takto chápané spotřeby se poznatky mění ve vědomosti, praktické a myšlenkové operace v soustavu dovedností, společenské normy se promítají do mezilidských vztahů atd. Mezi odpředměťňováním a zpředměťňováním existuje dialektický vztah.

V cyklu lidského osvojování světa jsou dva předěly, které jeho průběh modifikují. Souvisejí se společenským a individuálním výběrem toho, co se zpro-

středkovává a co se přijímá. Jak už bylo řečeno, vládnoucí třída v každé společnosti a v každé konkrétně historické etapě svého vývoje zprostředkuje jen takové výtvary lidské činnosti, minulé i současné, které jsou funkční pro její cíle a záměry. Také jednotlivci si vybírá z toho, co je mu zprostředkováno, a tento výběr je limitován celou řadou faktorů objektivní a subjektivní povahy.

3.

Lidské osvojování světa je tedy složitý, historicky uspořádaný globální systém, jehož jednotlivé části jsou propojeny a podřízeny. Z této skutečnosti nevyplývá jen přímá a jednoznačná determinace vzájemně souvisejících dílčích systémů. Na každý dílčí systém a prvky v něm působí nejen dílčí systémy přímo nadřazené nebo podřazené, ale i ostatní, které nejsou bezprostředně propojeny. Dílčí systémy jsou podřízeny celku, který určuje konkrétní formu jejich existence a dává jim vlastnosti, jež by tyto systémy samy o sobě nemohly získat. Současně však tyto dílčí systémy mají relativní samostatnost, která je dána dobou jejich vzniku a trvání v čase a prostoru, jejich specifickými vlastnostmi a z nich vyplývajících funkcemi, a konečně jejich historicky proměnným významem ve struktuře globálního systému osvojování světa [Afanasjev 1977: 18–20]. Vývoj tohoto osvojování neprobíhá synchronně ve všech dílčích systémech, není rovnoměrný, což má za následek opožďování i předbírání nejen ve vývoji jednotlivých systémů, ale i uvnitř jednotlivých systémů a vznik disproporcí v souhrnném osvojování světa. Kvalitativní změny ve vnitřním vývoji vědy nelze podle našeho názoru považovat za změny v racionálním vztahu člověka ke skutečnosti. Změnou ve vnitřním vývoji vědy začíná proměna racionálního vztahu a dovršuje se teprve tehdy, když se výsledky vědeckého poznání transformují do světového názoru převážné většiny obyvatelstva a jeho praktické činnosti.

Vývoj lidského osvojování světa probíhá v dialektické jednotě evolučních a revolučních změn. Většina dosavadních úvah o kulturní revoluci nebere — jednostranným akcentováním revolučních změn v procesu osvojování světa — tuto jednotu plně na vědomí. Evoluční změny v tomto procesu mají povahu kvalitativních změn, které nevedou k proměně základní určenosti jevu nebo systému, revoluční změny souvisejí se změnou základní, určující kvality jevu nebo systému. Vývoj přírodních věd až do sklonku devatenáctého století přinášel poznatky o objektivní realitě, které měly povahu evolučních změn ve vnitřním vývoji těchto věd, poněvadž nepřekročily existující představu o tom, že hmota je složena z atomů, jež jsou totožné, nedělitelné, neměnné, věčné a nezníčitelné. Začátek revoluce je v této souvislosti spojen s překonáním této koncepce. a to objevem elektronu (1897), radioaktivity (1896), fotonu (1905), protonu (1911), neutronu (1932) jako elementárních částic hmoty. Tato revoluce měla ve svých důsledcích mimochodem za následek změnu v hierarchii přírodních věd, v níž mechaniku vystřídala fyzika jako vedoucí článek přírodních věd. Změna jedné kvality v druhou v rámci určitého dílčího systému osvojování světa může mít v rámci tohoto systému povahu revoluce, ale ve vztahu k souhrnnému osvojování světa jen povahu změn evolučních.

S oběma kategoriemi změn v osvojování světa souvisí způsob těchto změn a jejich trvání v čase. Tento způsob má buď povahu skoku, výbuchu, otevřeného přelomu (v jehož průběhu, trvajícím relativně krátkou dobu, dochází ke změně základní určenosti systému nebo jevu), nebo postupného, dlouhodobého, skrytého procesu. Zatímco pro souhrnné lidské osvojování světa je charakteristický druhý typ průběhu kvalitativních změn, v některých systémech společenského osvojování se setkáváme i s prvním typem.

V této souvislosti bude třeba krátce objasnit vztah politické, ekonomické a kulturní revoluce. Proces lidského osvojování světa jako jednota osobnostního, společenského a předmětného představuje globální systém, v jehož dílčích systémech probíhají evoluční a revoluční změny. Změny ve všech systémech mají kulturní aspekt, jestliže ve svých důsledcích umožňují další humanizaci člověka a společnosti a tím i pokrok v procesu osvojování světa. To platí v plném rozsahu o kvalitativních změnách v politickém a ekonomickém systému. Oba systémy mají v globálním systému zvláštní postavení. Jejich fungování a rozvoj jsou výsledkem osvojování světa v určité dimenzi a obsahují určující předpoklady pro další dynamiku osvojování světa vcelku; na nich záleží, do jaké míry společenská forma osvojování světa urychlí nebo zpomalí proces osvojování světa v jeho komplexu.

Posuzování povahy a rozsahu změn v procesu lidského osvojování světa je závislé na stanovení soustavy ukazatelů schopných vyjádřit v kvalitativní i kvantitativní podobě jednak strukturu příslušného dílčího systému osvojování světa, jednak příčinné a funkční vztahy mezi jednotlivými komponenty tohoto systému i systému jako celku k ostatním systémům tvořícím strukturu celostního systému osvojování světa. Posuzování povahy změn je podmíněno dále zpracováním soustavy hodnotících kritérií umožňujících posoudit, zda prokázaná změna má nebo nemá kulturní povahu.

I když uspořádání soustavy ukazatelů není předmětem této úvahy, přesto se pokusíme pracovníě naznačit představu komplexního přístupu respektujícího jednotu osobnostní, společenské a předmětné formy osvojování světa ve zpracování ukazatelů schopných postihnout strukturu racionálního a estetického vztahu člověka a společnosti k objektivní realitě.

V prvním případě vycházíme z přesvědčení, že racionální vztah člověka a společnosti k objektivní realitě je možno vyjádřit rozvojem vědeckého poznání zákonitostí objektivního světa a využitím výsledků tohoto poznání v přetváření vnější přírody a utváření subjektu; viz tab. 1.

Ve druhém případě se domníváme, že estetický vztah ke skutečnosti lze vyjádřit schopností subjektu poznávat, prožívat a tvořit krásu ve všech formách procesu lidského osvojování světa, viz tab. 2.

Soustava hodnotících kritérií schopných posoudit, zda změny v procesu lidského osvojování světa mají nebo nemají kulturní povahu, je vždy aktuálně třídně sociálně podmíněna a může oceňovat dosažený stupeň osvojování světa z hlediska předchozího historického vývoje nebo jej konfrontovat s určitým ideálem, modelem.

V soudobých teoretických pracích zabývajících se problematikou kultury není doposud věnována odpovídající pozornost zpracování komplexního modelu kultury přesto, že má nesmírný význam nejenom teoretický, ale i praktický. V našem pojetí vyjadřuje tento model ideál, vzor, souhrn určitých rysů a funkcí, které se vládnoucí třída snaží prosadit ve všech formách lidského osvojování světa; současně tento model obsahuje i hodnotící kritéria, jimiž se posuzuje realita z hlediska žádoucího stavu. V. I. Lenin několikrát zdůrazňoval, že žádný člověk a skutečný revolucionář se neobejde bez ideálů a snění. „Člověk potřebuje ideál, avšak ne ideál nadpřirozený, nýbrž ideál lidský, odpovídající přírodě“ [1960: 38; 78]. Adresný, konkrétně historický a realizovatelný ideál, který nastoluje takové úkoly, k jejichž řešení již dozrály objektivní společenské podmínky, se jedinečně může stát motivační silou, podnětem činu orientovaného na lepší svět. Zpracování modelu kultury rozvinutého socialismu umožňujícího hodnotit kvalitu dosažených změn ve vývoji lidského osvojování světa nelze přirozeně chápat normativisticky jako vytvoření obec-

Tabulka 1

Sféra	Soustava ukazatelů sledujících proměny
Vnitřní vývoj vědeckého poznání	● struktury předmětu vědeckého zkoumání ● metodologie a techniky vědeckého zkoumání ● struktury vědních disciplín ● hierarchie vědních disciplín
Vnější působení vědeckého poznání	● časové distance mezi vědeckým poznáním a jeho praktickým využitím ● způsobů pronikání vědeckého poznání do společenské praxe ● rozsahu společenské praxe, která je ovlivněna výsledky vědeckého poznání ● racionálního vztahu člověka k objektivnímu světu vyjádřeného ve světónázorových postojích a v praktické činnosti
Sociální povaha vědeckého poznání	● individuálního a kolektivního ve vědeckém poznání ● institucionalizace a organizace vědeckého poznávání ● personální základny vědeckého zkoumání ● společenského ocenění vědeckého poznávání

ného ideálu, který by měl být oktrojován — i když každé programování má svou normativní složku. Vyjadřuje spíše žádoucí tendence ve všech formách lidského osvojování světa.

Ve srovnání s historicky vzniklými modely lidského osvojování světa vychází socialistická představa stále více z vědeckého poznání zákonitostí tohoto osvojování a z možností společnosti využít těchto zákonitostí při realizaci historicky podmíněných modelů. Přesto dosud a ani v nejbližší budoucnosti nedokážeme vytvořit úplný a přesný model zobrazující kulturu rozvinutého socialismu. Takové modely chybějí i u technických systémů. Jsme proto zatím nuceni se spokojit s obecnými modely, pokud vyjadřují všechno podstatné, co určuje socialistický způsob osvojování světa.

Kulturní revoluce je tedy taková kvalitativní změna v lidském osvojování světa, která znamená dějinný pokrok v humanizaci člověka a ve zlidšťování společnosti. V historickém vývoji lidstva je možno uvažovat o dvou kulturních revolucích. První souvisela se vznikem člověka, s jeho vyčleněním z pří-

Tabulka 2

Sféra	Soustava ukazatelů sledujících proměny
Vnitřní vývoj umění	● struktury předmětu uměleckého zobrazení ● vývoje druhů umění a jejich vzájemných vztahů ● metod, forem a technik uměleckého ztvárnění skutečnosti
Vnější působení umění	● způsobů pronikání umění do společenské praxe ● rozsahu společenské praxe, která je ovlivněna působením umění ● estetického vztahu člověka k realitě vyjádřeného jeho schopností poznávat, prožívat a tvořit krásu
Sociální povaha umění	● institucionalizace a organizace umění ● personální základny umění ● oceňování společenské funkce umění

rody a s jejím postupným osvojováním, počátek druhé je spjat se socialistickým společenským řádem, kdy lidstvo začíná ovládat společenské vztahy tím, že je uvědoměle vytváří. Proces lidského osvojování světa představuje dialektickou jednotu osobnostní, společenské a předmětné formy, která v průběhu první kulturní revoluce byla porušována diskrepancí ve vzájemných vztazích základních prvků tohoto dialektického svazku. Tím, že rozvinutost osobnostního byla třídně podmíněna a diferencována, došlo k narušení jednoty osobnostního a společenského. Společenské v osvojování světa bylo třídními zájmy deformováno a rozpolceno, předmětné se dostávalo do rozporu se svou podstatou. Bylo produktem osvojování světa, oddělilo se však od osobnostní a společenské formy do té míry, že trvale narušovalo dynamiku osvojování světa a jeho jednotu. Bolestně pocítovaný rozpor mezi kulturou a civilizací v anglosaských zemích je důsledkem uvědomění si tohoto problému. Jedinečnost rozvoje kultury v socialistických podmínkách souvisí s tím, že poprvé v historii lidského osvojování světa byly vytvořeny objektivní podmínky pro plné uplatnění dialektiky osobnostního, společenského a předmětného v osvojování světa.

Kulturní revoluce má povahu dialektické jednoty obecného, zvláštního a jedinečného projevujícího se v kvalitativních přeměnách lidského osvojování světa. Probíhá jako kvalitativní proměna určitého subsystému (jedinečný aspekt je patrný na změnách ve vnitřním vývoji vědy), dílčího systému (zvláštní aspekt, který souvisí se změnou racionálního vztahu člověka k realitě) a jako proměna osvojování světa vcelku (obecný aspekt, který v sobě integruje změny jedinečné a zvláštní). Dynamika kvalitativních změn v lidském osvojování světa začíná změnami jedinečnými a končí změnami obecnými, které zpětně determinují průběh změn zvláštních a jedinečných usměřňující a dávající jim nové vlastnosti a funkce.

Proměna jedné kvality v druhou v lidském osvojování světa probíhá v čase. Čas je posloupností tohoto osvojování a vnáší do úvah o jeho struktuře pohyb. Rozvoj evoluční teorie na přelomu devatenáctého a dvacátého století ovlivnil chápání kulturního vývoje jako organického cyklu. Kultura byla interpretována jako organismus a dějiny kultury jako jeho životopis (O. Spengler, A. J. Toynbee). Tak jako biologický organismus prochází obdobím dětství, mládí, dospělosti a stáří, tak i kultura má svůj zrod, růst, krizi, rozklad a zánik. Tato koncepce spojená s představou existence kulturních okruhů, tj. prostorově i časově od sebe oddělených a na sobě nezávislých typů lidského osvojování světa, znamenala obrát v nemarxistickém pojetí kultury, nikoliv však kopernikovský, jak zdůrazňoval Spengler, ale spíše ptolemaiovský [Attila 1975: 9], poněvadž popřela jednotu historického vývoje osvojování světa.

Marxistická filozofie chápe lidské osvojování světa jako dialektický proces kontinuity a diskontinuity, v němž nepřetržitost má určující postavení. Vývoj osvojování je umožněn kritickým přejímáním dědictví, které vzniklo v průběhu existence lidstva, tj. odmítáním určitých výsledků osvojování světa, které jsou buď překonány nebo neodpovídají aktuálním potřebám vládnoucí třídy. V historickém vývoji dochází i k dočasnému odmítání veškerého dědictví, či dokonce k ničení kulturních hodnot. Stává se tak v průběhu sociální revoluce a v třídně antagonistických společnostech, kdy vládnoucí třída si upevňuje moc v situaci pro ni nepřínivě (kontrarevoluce).

Souvztažnost nového v lidském osvojování světa a navazování na předchozí výsledky tohoto osvojování lze také vyjádřit dvojím pojetím kontinuity a diskontinuity. Na jedné straně navazování na historicky vzniklé výsledky osvojování světa představuje plynulou řadu, vůči níž stojí jako přetržitý prvek

nové výsledky, které negují dosavadní výsledky. Na druhé straně nepřetržitost ve vývoji osvojování světa vytváří nové výsledky, zatímco navazování na historicky zaniklé představuje přerušení této kontinuálnosti. Oba protikladné póly této dialektické jednoty nejsou jednou provždy dané, nýbrž si vzájemně vyměňují místo. Přetržitost jako popření plynulého přechodu ve vývoji lidského osvojování světa umožňuje postihnout jednotlivé fáze tohoto vývoje jako relativně svébytné, časově omezené a od sebe navzájem odlišné. „Nedovedeme si představit, vyjádřit, změřit, zobrazit pohyb,“ napsal Lenin, „aniž jsme přetrhli nepřetržitě, aniž jsme zjednodušili, zhrubili, aniž jsme rozdělili; umrtvili živé“ [1953: 234].

Proces lidského osvojování světa má také prostorovou dimenzi, v níž se projevuje míra jeho závislosti na zvláštnostech přírodního, ekonomického a sociálního prostředí. Touto problematikou se začala zabývat v prvním desetiletí našeho století vídeňská kulturně historická škola (E. Grabner, W. Koppers), která navázala na geografický determinismus a zkoumala vývoj kultury nikoli v časové dynamice, ale v jeho teritoriálním podmínění. Tehdy vznikla koncepce „kulturního okruhu“, „lokálních typů kultury“ a změna v nich byla vysvětlována působením jednoho okruhu na druhý, difúzí nebo migrací.

V jednotlivých epochách a etapách vývoje lidského osvojování světa vznikají určité typy osvojování světa společné pro velké územní celky, které ovšem existují v konkrétních projevech zvláštního a jedinečného, podmíněných prostředím a jeho historickým vývojem. V této souvislosti se uvažuje o teritoriálně podmíněném typu osvojování světa, který má sloužit pro označení v prostoru a čase ohraničených kulturně historických systémů, jež se utvořily v důsledku územních, duchovních a jiných vztahů a jsou ovládány tradičně ustálenými stylovými zvláštnostmi. Samo prostředí, prostor má povahu strukturovaného systému, jehož konstitutivními prvky mohou být kontinenty, části kontinentů, území určitého státu a oblasti (regiony) v rámci teritoria daného státu. Specifické postavení má v této spojitosti město a vesnice jako dva typy prostorového osídlení, které vznikly v důsledku společenské dělby práce.

Prostorový aspekt lidského osvojování světa vyvolává řadu otázek souvisejících s přenosem výsledků osvojování světa, s přenosem kultury, jeho příčinami a důsledky. Nemarxistické názory vycházely nejprve z koncepce kulturního paralelismu, která považovala prostorově existující kulturní systémy (kulturní okruhy) za uzavřené a na sobě nezávislé [Danilevskij 1871; Spengler 1927; Toynbee 1960]. Rigoróznost tohoto pojetí byla zmírněna P. A. Sorokinem, který se domníval [1964], že kulturní systémy jsou uzavřené na počátku svého vzniku a v období svého rozvoje, otevírají se však v období svého úpadku, kdy široce vstřebávají prvky jiných kulturních systémů. Svou koncepci paralelismu transponoval Sorokin do chronologické roviny: Řek ze šestého století př. n. l. a Řek z prvního století n. l. si nemohou rozumět a nemůže tedy ani dojít k přejímání kulturních hodnot; totéž platí pro současného a středověkého Evropana. Toto pojetí mu umožnilo formulovat závěry k teorii konvergence, která se snaží dokázat, že postupně mizí kvalitativní rozdíly mezi lidským osvojováním světa v různých třídně sociálních podmínkách a že se jimi determinované typy osvojování budou sblížovat a vyvíjet k jednotnému typu.

Přenos výsledků lidského osvojování světa není jednoduchý proces. Nejčastěji se tento přenos spojuje s přenášením hodnotových systémů, norem a hodnotících kritérií především prostřednictvím uměleckých děl a vůbec výměny informací, v nichž se zpředměťuje třídně historicky podmíněný typ osvojování světa. Přenos je ovšem také spjat s difúzí vědeckých poznatků a s jejich

transformací do hmotných výsledků lidské činnosti (stroje, zařízení atd.). Výsledky osvojování světa na určitém teritoriu (které jsou předmětem přenosu: přemísťování, sdělování) ovlivňují osobnostní a společenskou formu osvojování světa na jiném teritoriu v několika stupních. Nejprve si subjekt pouze uvědomí existenci určitého výsledku a jeho případný význam pro sebe, a to bez vlivu na svůj způsob života a myšlení, na druhém stupni „spotřebovává“ výsledek s relativně malým vlivem na osobnostní nebo společenskou formu osvojování světa. Konečně na třetím stupni nejen přijímá výsledek, ale jeho hodnoty objektivuje ve svém prožívání, chování a praktické činnosti. Každý přenesený výsledek neprochází všemi stupni, největší formativní vliv má přirozeně ten, který prošel všemi stupni. Interiorizace výsledků má široký rozsah, který se pohybuje od inspirace přes nápodobu až k asimilaci, v jejímž průběhu určitý subjekt (sociální skupina, třída, národnost, národ) zcela ztrácí své specifické rysy osvojování světa přijetím převzatých výsledků a způsobů osvojování a fakticky zaniká jeho původní existence.

Marxistické řešení vychází z dialektické jednoty vnitřních a vnějších vlivů při objasňování problému přenosu výsledků lidského osvojování světa. V průběhu historického vývoje byla tato jednota porušována jednou přeceňováním vnitřních vlivů s nacionálním až nacionalistickým podtextem (v rámci teritoria jednoho státu se setkáváme s kulturním provincionalismem), které ve svých důsledcích vedlo ke kulturní izolaci, k opožďování národního vývoje za obecným. Jindy toto porušení naopak souviselo s přeceňováním vnějších vlivů, v nichž byl spatřován základní impuls domácího vývoje osvojování světa, aniž byl respektován význam domácích tradic jako určitého katalyzátoru přenosu jiných výsledků osvojování světa. Nekritické přejímání jiných výsledků může vést až k rozrušení svébytného kulturního vývoje, a to tím více, čím je domácí systém nerozvinutější, zejména pak je-li pronikání cizích výsledků stimulováno zájmem ovládnout jinou zemi.

* * *

Kulturní pokrok v lidském osvojování světa je spjat s člověkem a společností. Jeho začátek souvisí s jejich vznikem, jejich zánik je spjat se zničením kultury, s popřením lidského v člověku. V tom je dialektika vztahu kultury a člověka. Kulturní revoluce má své zákonitosti, přírodní, společenské a lidské, jejich poznáváním se odkrývá její podstata, jejich využíváním se urychluje její dynamika.

Poslední sjezdy komunistických a dělnických stran evropských socialistických zemí se zabývaly problémy budování rozvinuté socialistické společnosti a v této souvislosti zdůraznily naléhavost teoretického a praktického řešení otázek kultury. Tento postulát organicky vyplývá z vnitřních potřeb rozvinuté socialistické společnosti a velmi úzce souvisí s ideologickým bojem mezi třídně protikladnými soustavami současného světa. Ocenění významu kultury je patrné z jednání všech sjezdů v celém historickém vývoji socialismu. Tak jako se od sebe liší jednotlivé vývojové etapy socialismu, tak se i diferencují nároky na uplatňování společenské funkce kultury. Program budování rozvinuté socialistické společnosti klade na kulturu kvalitativně vyšší požadavky než tomu bylo v předchozích etapách budování socialismu. Tato skutečnost si vynucuje nové přístupy k objasňování základních otázek kultury a kulturní revoluce, jimž nemohou vystačit dílčí pohledy. Rozvoj marxisticko-leninské teorie kultury ovlivněný potřebami společenské praxe znovu potvrzuje Engelsův výrok o praktické potřebě, která pomáhá vědě vpřed více než deset univerzit.

- Afanasjev, V. G.: *Vědecké řízení společnosti*. Praha, Svoboda 1977.
- Arnoldov, A. I.: *Kulturní revoluce — objektivní zákonitost budování socialismu a komunismu*. In: *Základy marxisticko-leninské teorie kultury*. Praha, Svoboda 1979.
- Arnoldov, A. I.: *Socializm i kultura*. Moskva, Izdat. AN SSSR 1962.
- Attila Agh: *Kultur und Gemeinschaft*. Budapest 1975.
- Baller, E. A.: *Socialismus a kultura*. Praha, APN 1975.
- Brůžek, M.: *Socialistická kulturní revoluce a formování nového typu kultury*. In: *Současná etapa socialistické kulturní revoluce*. Praha, ÚKVC 1978.
- Brůžek, M.: *Úvod k teorii kultury*. Praha, Práce 1980.
- Danilevskij, N. J.: *Rossija i Evropa*. Sanktpetěrburg 1871.
- Gorbuinov, V. V.: *Lenin i socialističeskaja kultura*. Moskva, Mysl' 1972.
- Huláková, M.: *O kultuře a kulturní revoluci*. Praha, SNPL 1963.
- Jermakov, V. T.: *Istoričeskij opyt kul'turnoj revolucii v SSSR*. Moskva, Mysl' 1968.
- Jermakov, V. T.: *O soděržanii i chronologičeskich ramkach kul'turnoj revolucii v SSSR*. Voprosy istorii 1966, No. 10.
- Jovčuk, M. T.: *Současné problémy ideologického boje a rozvoje socialistické ideologie a kultury*. In: XXIV. sjezd KSSS a rozvoj marxisticko-leninské teorie. Praha, Svoboda 1972.
- Karpov, G. G.: *Lenin o kul'turnoj revolucii*. Leningrad, Leninizdat 1970.
- Kim, M. P.: *O suščnosti kul'turnoj revolucii i etapach jejo osuščestvlenija v SSSR*. Moskva, Nauka 1967.
- Kim, M. P.: *Suščnost i istoričeskije etapy kul'turnoj revolucii v SSSR*. In: Voprosy KPSS 1960, 6.
- Kommunizm i kultura*. Moskva, Nauka 1966.
- Kumanev, V. A.: *Někotoryje problemy izučeniya kul'turnoj revolucii*. Voprosy istorii 1967, No. 12.
- Lenin, V. I.: *Filosofické sešity*. Praha, SNPL 1953.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- Leninismus a filosofické problémy současnosti*. Praha, Svoboda 1972.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ III*. Praha, Svoboda 1977.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20, Praha, Svoboda 1966.
- Maslin, A. N.: *Učeniye V. I. Lenina o kulture*. In: *Velikoje toržestvo iděj leninizma*. Moskva, Izd. VPS i AON pri CK KPSS 1960.
- Mežujev, V. M.: *Pojem kultury*. In: *Základy marxisticko-leninské teorie kultury*. Praha, Svoboda 1979.
- Pachopol, S. L.: *Obščeye i osoběnnoje v kul'turnoj revolucii*. Kišiněv, Štiinca 1977.
- Paluda, Š.: *O kul'turnoj politike KSČ*. Bratislava, Pravda 1979.
- Sorokin, P. A.: *The Basic Trends of our Time*. New Haven, Conn; College & University Press 1964.
- Spengler, O.: *Der Untergang des Abendlandes*. München, C. H. Beck 1927.
- Staufenbiel, F.: *Kultur heute — für Morgen*. Berlin, VEB 1966.
- Šeda, V.: *Zákonitosti vývoje a přeměn kultury v rozvinuté socialistické společnosti a v etapě její výstavby*. In: *Současná etapa socialistické kulturní revoluce*. Praha, ÚKVC 1978.
- Toynbee, A. J.: *A Study of History*. London, Oxford University Press 1960.
- Zlobin, N. S.: *O suščnosti i principach periodizacii kul'turnoj revolucii*. In: *Kul'turnaja revolucia v SSSR*. Moskva, Nauka 1967.
- Zvorykin, A. A. a kol.: *La politique culturelle en Union des Républiques socialistes soviétiques*. Paris, UNESCO 1969.

Резюме

М. Громадка: К некоторым проблемам определения культурной революции

Статья посвящена одной из ключевых проблем марксистско-ленинской теории культуры, какой является культурная революция. В первой части статьи дается анализ понимания культурной революции, как она трактовалась до сих пор в доступной советской и чехословацкой литературе. Во второй части определяется культура как такой способ освоения мира человеком, который выражает и делает возможным развитие человеческого в человеке и обществе. Автор одновременно показывает, что такое понимание культуры

зависит от существования классово-исторически обусловленных критериев, определяющих что является или не является культурным. Эти взгляды — результат социального обобщения достигнутого уровня освоения мира человеком, к которому в качестве лимитирующего фактора прибавляются потребности, интересы и запросы правящего класса, выраженные в его идеологии. Рассуждения о способе развития культуры, о характере изменений культуры во времени и пространстве связываются с объяснением структуры и динамики освоения мира. Структура освоения мира выражена диалектическим единством личностного, общественного и предметного, освещение динамики исходит из идей Маркса о производстве, распределении, обмене и потреблении товаров, содержащихся в его ранних произведениях («Грундриссе»). В третьей части автор освещает понимание культурной революции как качественного изменения в освоении мира человеком, которое носит характер диалектического единства всеобщего, особенного и единичного. Оценка характера и объема изменений зависит от определения системы показателей, способных выразить в количественном и качественном отношении как структуру частных систем освоения мира, так и причинные и функциональные отношения между отдельными компонентами в рамках отдельных систем. Изменения в освоении мира человеком происходят в пространстве и времени. Время понимается как последовательность освоения мира человеком и в этой связи автор объясняет проблематику континуитета и дисконтинуитета в процессе освоения. Особое внимание он уделяет пространственному аспекту культуры, проблемам передачи результатов освоения мира человеком, его причинам и последствиям.

Summary

M. Hromádka: Some Problems of Defining the Cultural Revolution

The paper concerns one of the key problems of the Marxist-Leninist theory of culture which is represented by cultural revolution. The first part deals with an analysis of the present conception of cultural revolution discussed in the available Soviet and Czechoslovak literature. The second part defines culture as a mode of human appropriation of the world which expresses and facilitates the development of the human in man and society and simultaneously refers to its dependence on the existence of historically class-conditioned criteria stating what is or is not cultural. These views result from the social generalization of the attained level of human appropriation of the world in which the needs, interests and aspirations of the ruling class, expressed in its ideology, take part as a limiting factor. Reflections concerning the way of the development of culture, the character of changes in culture in time and space are connected with the elucidation of the structure and dynamics of the appropriation of the world. The structure of the appropriation of the world is expressed by the dialectic unity of the individual, social and objective; the elucidation of dynamics proceeds from Marx's ideas concerning the production, distribution, exchange and consumption of commodities which are included in his Manuscripts — Grundrisse. The third part deals with the conception of cultural revolution as a qualitative change in the human appropriation of the world which has the nature of dialectic unity of the general, special and individual. The assessment of the nature and extent of changes depends on the establishment of a system of indicators able to express — qualitatively occur in time and space. Time is comprehended as a sequence of human appropriation; of the world and the causal and functional relationships between the individual components within each system. The changes in human appropriation of the world occur in time and space. Time is comprehended as a sequence of human appropriation; in this context the problems of continuity and discontinuity in the process of the appropriation are explained. Special attention is given to the space aspect of culture, to the problems of transfer of the results of human appropriation of the world, its causes and consequences.

Soubor opatření ke zdokonalení řízení a plánování národního hospodářství pro rok 1980 zdůrazňuje mimo jiné i význam kvality výrobků, význam vazeb výroby na zahraniční trhy. Reaguje tak i na zvýšené nároky našich spotřebitelů na kvalitu výrobků, na sortiment zboží, zrychlení inovačních procesů i zlepšení úrovně služeb a obchodu.

V této souvislosti se aktualizují úkoly sociologie spotřebitelů. Zatímco výzkum trhu je spíše ekonomickou disciplínou (hlediska cenových relací, výběru komodit pro konkrétní trhy, organizace dopravy zboží, vybavení prodejen atd.), studium sociální struktury spotřebitelů, zájmu konkrétních sociálních skupin o konkrétní druhy zboží, dynamika tohoto zájmu z hlediska časového (roční období) i místního (město — venkov), reakce konkrétních skupin spotřebitelů na určitý druh reklamy apod. jsou předmětem zájmu ekonomické sociologie, zejména sociologie spotřebitelů.

* * *

Analýzou směnného procesu se K. Marx zabývá v *Kapitálu* na počátku II. dílu, kde rozebírá koloběh průmyslového kapitálu: „Kapitalista se objevuje na trhu zboží a trhu práce jako kupec, jeho peníze se proměňují ve zboží. Druhé stadium: kapitalista produktivně spotřebuje nakoupené zboží, účinkuje jako kapitalistický výrobce zboží. Jeho kapitál prochází výrobním procesem. Výsledek je zboží větší hodnoty než jeho výrobní složky. Třetí stadium: kapitalista se vrací na trh jako prodáváč. Jeho zboží se proměňuje v peníze.“ [Marx 1954: 33]

Marx na tomto místě vysvětluje, že smysl kapitalistovy činnosti není zboží samo, nýbrž jeho realizace, že tedy kapitál, který vložil do zboží, musí nyní proměnit na peníze, jinak řečeno, zboží musí prodat. Sociologové orientující se na ekonomickou oblast musí přirozeně zajímat sociální realita jak ve výrobní sféře, tak i ve sféře směny. Předně — směna je i sociální proces. Dále — vyžaduje čas. Mezi vyrobením zboží a jeho realizací může uplynout čas různě dlouhý, zboží je možno prodat tentýž den, kdy bylo vyrobeno, ale také třeba až za rok nebo za delší období. Toto období je významné ekonomicky — do zboží jsou vtěleny výrobní prostředky, ale i sociologicky — v té době se například může změnit vkus lidí a ti ztratí o výrobky zájem.

Marx tedy ukazuje, že kapitalistovi nemůže být lhostejné, zda je kapitál vtělen do zboží na dlouhé či krátké období. Jde o to, že kapitalista chce zajistit nový reprodukční proces, že chce realizovat nový výrobní cyklus. Proto má životní zájem na tom, získat peníze za zboží, realizovat zboží ihned, což je možno tehdy, vytvoří-li si obchodní kapitál. Existuje-li tedy instituce nebo kapitalista, který se zabývá nikoli produkcí, nýbrž obchodem, odkoupí produkci a okamžitě dává výrobnímu kapitalistovi za toto zboží určitou sumu peněz.

Kdy a jak se dostane zboží ke konečnému spotřebiteli, to už není věcí kapitalisty výrobního, nýbrž kapitalisty obchodního.

Obchodník se tedy stává pomocníkem průmyslníka. Funkcí obchodu je proměnit zboží v kapitál, v peníze. Vidíme, že obchod funguje vedle průmyslu, ale že pro kapitalistickou moderní výrobu je nezbytností. Vidíme také, že obchodník kapitalista realizuje zboží, a tím i nadhodnotu a zisk, které zásadně vznikají ve výrobním procesu.

Několik těchto základních myšlenek z *Kapitálu* bylo třeba uvést, aby bylo zřejmé, že obchod není sférou, která by ekonomickou sociologii neměla zajímat. Chceme-li se specializovat na analýzu sociálních skupin, jejich činností a výtvorů v ekonomické sféře, musí nás nutně zajímat nejen sféra produkce, nýbrž také sféra realizace zboží. I v našich podmínkách, zásadně odlišných od kapitalistických, jde o koloběh, a nemáme-li jej uměle rozlomit a zaměřit se jen na jednu jeho část (třeba nejvýznamnější), potom je nutné, abychom ekonomiku posuzovali v celkovém kontextu, abychom se zabývali výrobní sférou, dopravou zboží od výrobce k prodejní organizaci, uskladněním zboží, jeho vyložení před spotřebiteli, získáním zájmu spotřebitelů, realizací, ale také zajištěním funkcí výrobků, tedy servisem. Tím se dostává ekonomická sociologie ze sféry produkce i do sféry směny, do sféry obchodu a služeb.

V jedné ze svých nejvýznamnějších prací, v díle *Co dělat*, vyslovil Lenin myšlenku, že živelnost je prvním stupněm uvědomění. Průmyslové podnikání ve svých počátcích reagovalo právě takto, totiž živelně, jen v rovině prvního stupně uvědomění si potřeb lidí, intuitivního odhadu, že určitý výrobek asi na trhu „půjde“ a jiný třeba ne. Počátek kapitalismu je charakterizován tím, že teprve trh prověřil správnost či nesprávnost úvah podnikatele — výrobce o tom, zda koloběh průmyslového kapitálu bude celistvý či bude významně narušen právě ve sféře realizace. Toto prověření na trhu bylo někdy neobyčejně drahé, mnohdy byl cenou krach výrobce samého, jestliže odhadl potřebu určitého zboží velmi nereálně.

Moderní kapitalistický podnik s masovou produkcí musí postoupit od tohoto živelného stupně na vyšší stupeň poznání, od slepého ověřování si poptávky po zboží již vyrobeném k prognózám poptávky a k věrohodným výzkumům trhu. Neznalost trhu je při masové výrobě příliš vysokým rizikem. Masová výroba představuje jiné základní fondy než individuální výroba u někdejšího polořemeslného výrobce. V současné době jsou proto průzkumy trhu nikoli přepychem, nikoli projevem osvícenosti kapitalisty, nýbrž nezbytností. Chce-li konkurenci přežít, musí organizovat výzkum lidských potřeb, studium sociálních skupin spotřebitelů, musí poznat předem, ke kterým sociálním skupinám orientovat určité druhy zboží, a na tomto základě inovovat výrobu. Nemůže tedy živelně rozběhnout jakési výrobní programy a věřit, že „ono se na trhu ukáže“, zda jsou reálné.

Je logické, že nejvíce studují veřejnost ta odvětví a podniky, které na jejím reagování závisí v maximální míře, tedy například obchod a služby. Výroba výrobních prostředků, investičních celků, pracuje obvykle s několika odběrateli, tam je výzkum spotřebitelů specifický. Nejde zde o to zjistit mínění širokých mas o potřebě toho či onoho výrobku (bagru, lodi), není tedy přirozené ani nutné organizovat průzkumy u tisíců obyvatel. Jako sociology nás proto oblast výroby výrobních prostředků bude zajímat méně. Zájem sociologů se soustřeďuje především na sféry, které pracují s velkými sociálními skupinami, například na spotřební průmysl, turistický ruch, opravárenství, dopravu, oblast kultury (divadla, kina). Zde jsou „konzumenty“ milióny spotřebitelů.

Kritická analýza metod Public Relations umožní ukázat, v čem je celá tato oblast poplatná kapitalistické ekonomice. Zároveň si lze všimnout některých prvků, které jsou zajímavé z hlediska použitých technik výzkumu, z hlediska způsobů systematické práce se spotřebitelskou veřejností. U nich lze posoudit, zda a co z nich je možno aplikovat v naší obchodní praxi.

Metody „vztahů k veřejnosti“, „Public Relations“, vznikly kolem roku 1906 v Americe a již kolem roku 1912–1922 se objevili autoři, kteří psali práce o tzv. marketingovém pojetí ekonomiky. Tak například A. W. Shaw, zejména však P. T. Cherrington [1922]. Není tedy pravda, jak se u nás psalo v letech 1968–1969, že marketingové úvahy jsou moderní, že vznikly po druhé světové válce apod. Úvahy buržoazních ekonomů a koncepce vytvoření nové poptávky na trhu, získání člověka pro výrobek, který ani původně nezamýšlel koupit apod., — takto pojatá marketingová politika byla známa a propracována již od roku 1912.

Systém vztahů mezi podnikem a veřejností nebo obchodní organizací a spotřebitelskou veřejností začal promýšlet novinář Ivy Lee. Vystudoval Princetonskou univerzitu a po absolvování přijal místo dopisovatele ekonomické rubriky. Brzy se však začal kriticky zabývat různými praktikami podnikatelů, kteří utajovali veškeré negativní informace jak před konkurencí, tak i před veřejností. Publikoval články, v nichž upozorňoval na sílu veřejného mínění, jehož výzkumem se i teoreticky zabýval; tvrdil, že má-li veřejné mínění takovou sílu, aby dovedlo potlačit i smést, musí mít zřejmě i dostatečnou pozitivní sílu, aby bylo s to tvořit a chránit.

Kolem roku 1906 propukla stávka amerických horníků. Odborové vedení horníků již Ivy Leea znalo, a proto ho najalo jako specialistu pro práci s veřejným míněním, k prosazení požadavků horníků. Majitel dolů uplatňoval tehdy nekompromisně a velmi nemotorně teze o „dědičném právu“, které svědčila prozřetelnost vlastníkům, a prohlašoval, že si ve svých dolech bude jednat podle své vůle.

Ivy Lee důsledně informoval veřejnost o skutečných podmínkách života horníků, jejich práci v dolech. Informoval všestranně a pravdivě, dovedl velmi pohotově používat specifických argumentů pro ty sociální skupiny, k nimž se právě obracel. Pevný postoj horníků, správné kroky odborové organizace, včetně využití metod práce s veřejností, přinesly odborům vítězství na celé čáře.

Po skončení stávky zobecnil Ivy Lee zkušenosti v oblasti cílevědomé práce s veřejností. Na prvním místě zdůraznil, že mají-li lidé věřit, musí vědět. Barnumské způsoby reklamy a neseriózní manipulace veřejností mohou sice v první fázi strhnout, v druhé však vedou ke znechucení. Dospěl k závěru, že v průmyslově rozvinuté společnosti nelze ponechat vztah organizace a veřejnosti jen náhodě a živelnosti. Je nutno i tuto oblast podřídit vědecko-badatelskému výzkumu a postupně i pro ni vychovat specialisty, chápat tedy tuto činnost jako profesi. Zejména důležitá byla myšlenka o *vzájemném* vztahu mezi hospodářskou organizací a veřejností. Tím byl překonán nižší stupeň, v němž organizace pouze promýšlela reklamu, metody a prostředky vlastního působení na jinak pasívně chápanou veřejnost. Nový přístup doceňoval růst aktivity spotřebitelů, usiloval o zjištění jejich postojů a názorů, byl tedy zaměřen proti prosté manipulaci s objektem, na jehož postojech v podstatě nezáleží.

V roce 1906 došlo k neštěstí na Pensylvánské dráze. Vedení dráhy se jako obvykle snažilo co nejvíce katastrofu utajit před veřejností. Zároveň požádalo Leeho o spolupráci. Lee si vyžádal plnou moc a začal zcela netradičně publi-

kovat všechny informace o katastrofě. Novináři byli pozváni na místo neštěstí na účet Pensylvánské dráhy, noviny byly přeplněny fotografiemi, pozornost celé země se upřela k Pensylvánské dráze. Její akcionáři chtěli Leea dokonce žalovat, podezřívali ho ze spojení s konkurenční firmou.

Leemu však šlo právě o to, aby informace o Pensylvánské dráze pronikly do kruhů, kam by se za jiných okolností pravděpodobně vůbec nedostaly. Zdůrazňoval, že Pensylvánská dráha nechce před veřejností nic zakrývat a hraje otevřenou hru: Dosud dělala vše, co se k zajištění bezpečnosti provozu běžně dělá, nyní však má zkušenost, jak zajistit úplnou bezpečnost provozu. Foto-reportáže ukazovaly pohodlnost vagónů, jídelních a lůžkových vozů, služby během jízdy. Veřejnost mohla sama posoudit čistotu, vybavení nádraží, srovnání s jinými prostředky, rychlost. Byly zveřejněny statistiky, kolik pěších a kolik cestujících utrpí úraz během roku. Veřejnost byla informována o pojištění cestujících, o výši rent pro pozůstalé při této katastrofě. K místu byli zváni reprezentanti veřejnosti, aby sami posoudili pravdivost informací.

Brzy se začalo šířit veřejné mínění, že tato dráha je nejsolidnější, neboť věří lidem, nic před nimi neskrývá a spoléhá na jejich zdravý úsudek. Zřejmě tedy i její sliby a záruky do budoucna budou solidní. Těmito metodami vztahu k veřejnosti a cílevědomou prací s informacemi se podařilo nejen zabránit krachu Pensylvánské dráhy, ale rozšířit její jméno do dalších sociálních skupin a založit tak úspěšný rozvoj této dráhy.

Jak je zřejmé, jedním z významných rysů nové koncepce vztahu k veřejnosti byla snaha nejen o to, aby zákazník „koupil“, nýbrž aby „kupoval“. Jde tedy o proces budování pozitivních vztahů mezi hospodářskou organizací a příslušnou veřejností, nikoli o jednorázovou akci, o pouhý efekt. Vztah mezi obchodní organizací a veřejností se nemá omezovat jen na dobrý reklamní nápad, nýbrž má být založen na cílevědomé a systematické práci specialisty studujícího příslušnou veřejnost, analyzujícího její změny a navrhuujícího metody vhodného působení. Takový specialista — nejčastěji sociolog — má úkol zprostředkovat neustálý dostatečný přísun informací o veřejnosti vedení obchodní organizace, a tedy v tomto smyslu zajišťovat právě onu žádoucí vzájemnost vztahu mezi organizací a veřejností.[1]

Nutno ovšem vidět, že v kapitalistických výrobních vztazích je osud mnoha Leeových principů závislý na realizaci základního cíle, který kapitalista sleduje: dosáhnout maximálního zisku. Proto dodnes firmy bez rozpaků opouštějí po řadu let uskutečňovanou praxi seriózních výzkumů veřejností, aby přešly k barnumským formám manipulace s lidmi, jestliže to pro danou chvíli slibuje významně strhnout poptávku na jejich stranu. Jsou běžné případy, že se na kapitalistických trzích jakoby seriózním jazykem jedná s lidmi a doporučují se jim různé léky, jejichž význam z hlediska lékařského je minimální, někdy i škodlivý, na nichž však firmy z důvěřivosti lidí získávají miliónové zisky. Ostatně — sám Lee skončil v Americe jako propagátor fašismu.

(1) Organizace dnes budují tzv. image výrobku. Jde o vytvoření obrazu, psychologických představ o výrobku. Vychází se z toho, že spotřebitel nekupuje výrobek jen proto, aby uspokojil svou konkrétní potřebu konkrétní užitnou hodnotou výrobku. Spotřebitel se například může dlouhou dobu na výrobek těšit, ale nemůže koupit realizovat z finančních důvodů. V jiném případě jej výrobek dokáže uspokojit esteticky, obal má jeho oblíbenou barvu atd. Vzniká jistá personalizace výrobku („mladá móda“ — oděv vedle užitné hodnoty dává majiteli pocit modernosti, schopnosti jít s dobou apod.). Spotřebitel tedy kupuje nejen výrobek, nýbrž i své představy o něm (image = angl. představa, obraz).

Je důležité si uvědomit, že sféra vztahů podnik — veřejnost zdaleka ne zahrnuje jen trh. Pro efektivní hospodaření je například velmi důležitá personální politika podniku. Jde o to získat nejlepší pracovníky, nejlepší specialisty. Lidé se rozhodují pro vstup do určitého podniku do značné míry na základě své důvěry v takový podnik. Tuto důvěru je třeba budovat dlouhodobě opět ve sféře vztahů podnik — veřejnost.

Do „vztahů k veřejnosti“ je třeba zahrnout i další oblasti — například komunitu, v níž je podnik situován, městské a regionální orgány, které by měly být permanentně a správným způsobem o činnosti podniku informovány apod.

Sociologie spotřebitelů a řízení socialistické ekonomiky

V socialistické společnosti není aktuálnost vědeckých výzkumů spotřebitelů nikterak menší, než tomu bylo ve společnosti jakéhokoli typu v historii. Ačkoli tato potřeba objektivně existuje, je faktem, že společenské vědy věnovaly až dosud relativně málo pozornosti analýzám této sféry a že proto je zde také k dispozici relativně méně poznatků než u jiných skupin ekonomické sféry (jako jsou například inženýři, ředitelé podniků, mistři apod.).

Objektivní potřeba sociologických analýz spotřebitelů není jistě v naší společnosti dána tím, že bychom přejímali konzumní ideál společnosti západních zemí a spotřebitelský typ člověka, jehož životní filozofií je prostě vlastnit, obklopovat se stále dalšími věcmi, manifestovat vlastnictvím spotřebních předmětů společenské postavení a pozici v prestižní škále apod. Ideály socialistické společnosti jsou jiné, altruistické, skutečně humánní. Člověk pro nás není „trhem“, cílem ekonomického řízení nikdy nebude bičovat poptávku stůj co stůj a zredukovat pojetí životní úrovně a blahobytu jen na záplavu hmotných předmětů. Pro socialistickou společnost je programovým cílem vytvářet člověka vzdělaného, vyrovnaného, se širokými a všestrannými kulturními zájmy, tvořivého, psychicky i fyzicky zdatného, socialistického člověka, pro něž jsou kolektiv, přátelé, soudružské pracovní i životní klima skutečnou životní potřebou. Je dobře známo, že cesta egoistického soukromničení, sobeckého vlastnění co největšího množství co nejdražších a nejexkluzivnějších věcí, maloměstácká hrabivost atd., bývá obvykle i cestou k izolovanosti jedince, cestou k osamocení, závisti jiných, podobně orientovaných, k sociálně patologickým vztahům mezi takovými jedinci.

Distancuje-li se socialistická společnost od buržoazních a maloburžoazních koncepcí spotřebitelského člověka, nemá to přirozeně nic společného s asketickým přístupem k životu, s nadnesenou a nereálnou pozicí lidí, kteří oprávněnou snahu socialistických pracujících zlepšovat své životní podmínky kritizují jako nedostatek ideálů. Nedocnění materiálních podmínek vývoje společnosti a pouhé snění o ideálních společnostech v budoucnosti je typické pro utopický socialismus, a nikoli pro marxistický vědecký socialismus. Ten naopak poprvé v dějinách správně docenil úlohu ekonomiky v celkovém pohybu společenského života i vztah mezi materiálním bytím a vědomím u jednotlivých členů společnosti.

Základní zákon socialismu přímo zakládá neustálou péči o uspokojování stále se zvyšujících potřeb socialistického pracujícího člověka. Je tedy zřejmé, jak objektivně potřebné jsou i výzkumy těchto potřeb, znalost jejich změn a vývojových trendů, poznávání cest i prostředků, jimiž je lze optimálně uspokojovat. Je si nutno uvědomit, že v socialistické společnosti je potřeba skutečně masová, že jde o to, uspokojit nikoli jen privilegované skupinky, nýbrž skutečně milióny pracujících. To už samo o sobě reprezentuje velký

sociologický problém: je nezbytná sociální analýza širokých mas, je nutno reálně stanovit difference ve spotřebních zájmech konkrétních sociálních skupin, formulovat prognózy spotřeby v celku i pro jednotlivé skupiny spotřebitelů a teprve na tomto základě zpracovávat i dlouhodobé plány výroby, obchodu a služeb a cílevědomě řídit socialistickou ekonomiku.

Jestliže soukromé kapitalistické firmy v současném stadiu vývoje ekonomiky pokládají průzkumy spotřebitelské poptávky za životní nutnost, tím více platí pro socialistickou společnost se zespolečněním výrobními prostředky, že masová výroba spotřebních předmětů, rozvoj služeb, rozhodování a rozložení obchodní sítě apod. vyžadují předchozí seriózní analýzy, tj. i analýzy sociální. Spotřebitelský zájem o výrobky je možno přesně nebo méně přesně odhadnout a výrobu konkrétních předmětů (například konfekce) přesněji nebo méně přesně naplánovat. Jestliže však uvedený výrobek je již při nasazení na trh zastaralý a tudíž neprodejný, ekonomické ztráty nese celá naše společnost. Je proto celospolečenským zájmem, aby řídicí orgány v socialistickém hospodářství měly k dispozici maximum přesných informací o potenciálních spotřebitelích ve vztahu ke konkrétním výrobkům, reálné prognostické odhady vývoje jejich zájmu, seriózní analýzy struktury spotřebitelů. Proto se také ve všech socialistických zemích rozvíjejí snahy hlouběji poznávat socialistického spotřebitele.

Již na XXIV. sjezdu ve zprávě ÚV KSSS s. Brežněv výslovně požadoval, aby obchod citlivěji reagoval na požadavky spotřebitelů, aby přihlížel i ke změnám mzdy, aby plánování přesněji odráželo potřeby socialistických občanů. Rovněž jednání našich sjezdů KSČ staví do popředí zvyšování životní úrovně a v této souvislosti i zlepšení práce obchodu, a zejména rozvoj služeb. Informace o struktuře spotřebitelů, systémech hodnot jednotlivých společenských skupin (mládež, ženy), o požadovaných nových výrobcích apod. jsou pro vedoucí hospodářské pracovníky nesmírně významné.[2]

Může vzniknout námitka, že o prodejnosti výrobku — zejména na zahraničních trzích — nerozhoduje výzkum spotřebitelů, nýbrž kvalita tohoto výrobku samého.

Nelze skutečně přehlédnout, že kvalita zboží nabyta v současném stupni vývoje ekonomiky a společnosti zcela nového významu. Užitná hodnota je souhrnem vlastností výrobku, který spotřebitel hledá, a proto i kupuje. Užitná hodnota je cílem spotřebitele právě proto, že uspokojuje určitou škálu jeho potřeb. Jestliže zakoupený výrobek není s to potřebu uspokojit vůbec, nebo jen v malé míře, jsou důsledky této skutečnosti v současné společnosti mnohem hlubší, než se na první pohled zdá. Člověk je totiž obklopen stále větším množstvím průmyslových výrobků, z nichž mnohé se stávají nezbytnými. Tak například elektrický holicí strojek, rychlý a spolehlivý dopravní prostředek do práce, telefon v zaměstnání, televizor jako prostředek k získávání informací i zajišťující zábavu a odpočinek pracovníka apod. Všechny tyto výrobky mají lidem

(2) Jsme si ovšem vědomi toho, že základní cíl socialistické společnosti — neustálé zvyšování hmotných a kulturních potřeb všech pracujících — nemá nic společného se spotřebitelskou filozofií konzumní společnosti, o níž sami její ideologové (například Erich Fromm, Mc Gregor aj.) přiznávají, že je společností bezduché spotřeby výrobků, které potřebují prodat monopoly, bez ohledu na to, v jaké míře je potřebují lidé.

Je známo, že i u nás je třeba řešit v této souvislosti mnoho závažných otázek a dále vyjasňovat pojetí socialistického způsobu života. V této souvislosti bude nutno se kriticky vypořádat s maloměstáckými přístupy, které úsilí socialistické společnosti o zvyšování životní úrovně mnohdy chápou jako materiální zajištění maloburžoazního soukromničení.

usnadňovat život a práci ve společnosti s velmi rychlým tempem vývoje, množstvím informací, značnými nároky na nervový systém.

V této souvislosti je zřejmý sociální význam kvality výrobku. Špatná kvalita a poruchovost působí, že výrobky se z významných pomocníků pracujících člověka mění nikoli „v nepomocníky“, tj. v neexistující pomocníky, nýbrž naopak v další zátěž pracovníka, způsobují tedy starosti navíc. Auto, které se pro poruchu zastaví na ulici, místo aby dopravilo pracovníka do práce, vytváří novou povinnost odtáhnout je z provozu, zajistit přijetí do opravy; porouchaný telefon nutí k psaní dopisů, v nutných případech k osobním pochůzkám atd. atd. Jak je zřejmé, nekvalitní výrobky se tak stávají činiteli nejen nepomáhajícími, nýbrž zvyšujícími neurotizaci pracovníků. Je proto zcela pochopitelná snaha spotřebitele zaplatit raději vyšší cenu, jestliže mu výrobek zaručuje službu, jestliže si ověřil tradiční kvalitu produkce určitého výrobce. Je přitom logické, že spotřebitel ve stále větší míře vyžaduje maximálně spolehlivý servis, který rychle zajistí fungování výrobku k původnímu účelu.

I zde se ukazuje — ostatně již obecně známá — souvislost a celistvost ekonomického procesu. Dokonalý výrobek, koncipovaný i na základě seriálních a prognosticky zaměřených výzkumů spotřebitelské poptávky, nevyvolává problémy ve sféře směny (neprodejnost zásob, další složité manipulace se zastarávajícími výrobky atd.). Kvalitní výroba vytváří i příznivou bázi pro terciární sféru, servis se nezahlučuje množstvím poruchových výrobků, může naopak zkracovat lhůty, provádět opravy přímo u spotřebitele. Bylo již řečeno, že ze základního zákona socialismu vyplývá pro vedoucí hospodářské pracovníky i úkol usilovat o získání maxima informací o potřebách pracujících za socialismu, seznamovat se s prognózami vývoje potřeb a být s to aplikovat poznatky marxistických společenských věd při řízení hospodářství v centrální sféře nebo na podnikové úrovni.

Když s. Brežněv zdůrazňoval úkol rozšiřovat služby i obchodní síť, a tedy i doplňovat oblast směny a služeb kvalifikovanými pracovními silami, poukázal na to, že mnozí mladí lidé nedoceňují význam obchodu a služeb pro rozvoj socialistické společnosti. Potvrzují to i výzkumy sovětských sociologů:

Bodová škála atraktivnosti profesí u mladých dělníků v Leningradě

Přírodní vědy	7,43
Humanitní vědy	6,31
Doprava a spoje	4,40
Průmysl	4,01
Osvěta a zdravotnictví	3,62
Stavebnictví	2,97
Zemědělství	2,84
Služby	2,50

Podle údajů z výzkumů ve sborníku: *Sociální problémy práce a výroby*, Moskva 1969, s. 50.

V socialistických zemích se v posledních letech v literatuře zdůrazňuje nutnost rozvíjení systému aktivního prodeje. Tento systém zahrnuje činnosti, které v určitých obdobích mají uvést v soulad výrobu se spotřebou, napomáhat výrobě takových druhů zboží, které nejvíce odpovídají poptávce a racionálnímu zaměření spotřeby a zajišťují realizaci výroby v mezích daných výší národního důchodu určeného pro individuální spotřebu. Tento systém zahrnuje tři skupiny prvků:

- I. Prvky sloužící k poznání kupujících, jejich potřeb, postojů a nákupních záměrů:

1. výzkum potřeb, poptávky a preferencí kupujících [A];
2. výzkum uspokojování spotřebitelských potřeb vyráběným a prodávaným zbožím [B];
3. výzkum uspokojování potřeb obchodními službami [C];

II. Prvky, jejichž cílem je plánovitě utváření nabídky zboží všemi účastníky trhu:

1. shromažďování, zpracovávání a předávání ekonomických informací mezi dodavateli a odběrateli zboží [D];
2. harmonizace plánů výroby a prodeje [E];
3. maximalizace užitečnosti výrobků a plánování jejich oběhu na trhu [F];

III. Prvky napomáhající spolupráci se spotřebiteli a aktivizaci prodeje:

1. předávání informací za účelem dosažení společenské akceptace výroby a prodeje [G];
2. výchova spotřebitelů a ochrana jejich zájmů [H];
3. využívání ekonomických, organizačních a technických prostředků aktivizace prodeje [I];
4. provádění reklamy zboží a obchodních služeb [J];

Lze prokázat, že ekonomická sociologie může přispět svými teoretickými pracemi, a zejména realizovanými konkrétními výzkumy, celému systému aktivního prodeje, tedy ve všech třech oblastech nebo skupinách prvků.

Tak například první skupina zahrnuje prvky sloužící k poznání kupujících, jejich potřeb, postojů a nákupních záměrů. Poznání kupujících je významné v rovině individuální — tedy způsob chování spotřebitele a jeho reakcí na jednání prodáváče apod. — v této rovině pracuje zejména psychologie. Má však také svoji sociální rovinu, jde totiž o poznání struktury kupujících, reagování konkrétních sociálních skupin [například vesnické obyvatelstvo, městské obyvatelstvo, mládež, důchodci apod.] na konkrétní druhy výrobků. Zejména k prognostickým úvahám v této oblasti mohou posloužit i širší studie sociální struktury socialistické společnosti, tedy studie o vývoji hlavních tříd a vrstev této společnosti, studie o profesionální struktuře, tedy o zániku určitých povolání a vzniku jiných v závislosti na vědeckotechnické revoluci, studie o sociálních důsledcích vědeckotechnické revoluce, například rozšiřování volnočasové sféry a volby volnočasových aktivit konkrétními sociálními skupinami atd. Významnou — a také nejsnáze dosažitelnou — informační základnou sociologie spotřebitelů jsou statistická data [sčítání lidu, mikrocensus a zejména statistika životní úrovně domácností].

Vedle základních informací ze sociologických výzkumů třídní a profesionální struktury jsou pro vedoucí hospodářské pracovníky použitelné závěry speciálních výzkumů, které se týkají například současného způsobu života, bydlení rodin, automobilismu a pod. Ukazují totiž sociální rozměry jevů, na něž je dosud často nazíráno jen technicky nebo ekonomicky. Například automobilismus má řadu sociálních aspektů. Živelná poptávka bez koncepčního řešení parkovacích prostorů, rozšiřování komunikační sítě apod. vede ke znehynění ulic, vzrůstá tlak na prostředky hromadné dopravy, roste úrazovost mimo podnik, dochází k řadě negativních zdravotních důsledků (smog atd.). Například hladina hluku se v amerických městech zvýšila v posledním desetiletí asi o 30 decibelů; souvislé řetězce aut v New Yorku zabraňují lékařům dojet k nemocným, hasičům k ohni atd.

Jak je tedy zřejmé, automobilismus, urbanizace, turismus a další podobné jevy nepředstavují jen technicko-organizační problémy, ale mají velmi výraznou sociální stránku. Jejich řízení — jež je nepochybně stále objektivně nutnější,

nakolik živelný rozvoj přináší řadu stále vážnějších negativních důsledků — není v rozvinuté socialistické ekonomice možné bez sociálních a sociálně psychologických analýz, bez sociálních prognóz, bez zapojení věd o člověku do řízení ekonomiky.

Konkrétní sociologické výzkumy spotřebitelů v ČSSR

I když je práce marxistických sociologů v této sféře rozvíjena u nás poměrně krátkou dobu, přesto byla realizována (zejména v resortních výzkumných ústavech) řada užitečných konkrétních sociologických výzkumů (Výzkumný ústav životní úrovně Bratislava, Výzkumný ústav obchodu Praha, Výzkumný ústav MZO Praha, Výzkumný ústav místního hospodářství aj.). Protože neexistuje centrální evidence výzkumných prací, je možno podat spíše jen příklady než výčet.

Výzkumy spotřebitelů například organizoval Výzkumný ústav obchodu Praha, a to pomocí tazatelské sítě a panelu respondentů. Síť tazatelů (500) se obměňovala jednou za 4—6 let, aby se zabránilo rutinérství. Panel respondentů byl vybírán kvótním výběrem. Jednotkou panelu byla rodina. Tazatelé i respondenti byli vhodnou formou odměňováni za vykonanou práci.

Sociologickými metodami se postupovalo například již při stanovení norem vybavenosti a spotřeby různých skupin pracovníků. Metodou řízeného rozhovoru byli interviewováni lékaři, hygienici, tvůrci módy, výrobci, pedagogové atd.; byl získán obraz vývoje těchto profesí a průběhu jejich změn.

Samostatný sociologický výzkum byl věnován zjištění perspektivy vývoje spotřeby cigaret a tabákových výrobků. Šetření zahrnuje 3 okruhy: dospělou populaci, mládež, vybrané průmyslové podniky. Zjišťoval se:

- vliv růstu kvalifikace a prohlubování procesu industrializace na výskyt a intenzitu kouření,
- vliv koncentrace obyvatelstva ve větších aglomeracích,
- vliv podílu kouřících žen v populaci,
- vliv kouření mládeže, tzn. vliv výskytu kouření v rozhodujícím období pro fixaci návyku,
- vliv protikuřácké propagandy.

Výzkum ukázal, že pouze komplexní studium sociálního jevu může dát podklady k prognóze vývoje spotřeby konkrétních výrobků (cigarety, tabák). V současné době existuje silné povědomí o škodlivosti kouření (aktivního i pasivního), a to u mužů, u žen i u mládeže. Toto vědomí je silnější v českých zemích. Má tendenci sílit s vyšší kvalifikací. Klesá současně u osob již kouřících. Nelze očekávat velké možnosti působení protikuřácké propagandy na výskyt kouření. Její vliv může působit spíše směrem ke snížení intenzity kouření, avšak mohla by kladně ovlivnit tu věkovou kategorii, v níž se návyk kouření teprve vytváří (prevence).

Některé závěry:

	<i>Muži</i>	<i>Ženy</i>
	<i>Výskyt</i>	
<i>Sociální skupina</i>	Nejpočetněji jsou zastoupeni dělníci, na druhém místě v českých krajích zaměstnanci, ve slovenských krajích družstevní rolníci.	Nejčastěji kouří zaměstnankyně ve všech věkových skupinách, v českých i slovenských krajích.
<i>Oblast</i>		V českých krajích kouří ženy častěji než na Slovensku.

<i>Věk</i>	Nejčastěji kouří lidé ve věku od 26 do 45 let; u dělníků nejčastěji od 19 do 25 let.	Největší podíl kouřících žen je ve věku 26—45 let.
<i>Příjem</i>	Vliv příjmu není významný.	Statistický významný, s rostoucím příjmem kouří ženy častěji.

Intenzita

<i>Sociální skupina</i>	Nejvíce kouří dělníci, pak zaměstnanci.	Intenzivněji kouří zaměstnankyně.
<i>Oblast</i>	Intenzivněji se kouří na Slovensku, a to ve všech věkových i sociálních skupinách i u příležitostných kuřáků.	Na Slovensku kouří ženy intenzivněji.
<i>Věk</i>	26—45 let (příležitostní 19—25 let).	Ve vyšších věkových kategoriích je intenzita kouření žen v českých krajích nižší, na Slovensku vyšší.
<i>Příjem</i>	Vliv příjmu není významný.	Vliv příjmu není významný.

Mládež

Chlapci

<i>Sociální skupina</i>	Více kouří učni než studenti, ale na Slovensku vysoký podíl příležitostných kuřáků a studentů naznačuje do budoucna tendenci ke stoupajícímu výskytu kouření.	V českých zemích kouří častěji učni, na Slovensku studentky.
-------------------------	---	--

Oblast

V českých krajích se kouří více.

Kouření mládeže pozitivně koreluje s kouřením rodičů, zejména matky.

Závěry z výzkumu

- Největším impulsem pro kouření je zavádění nového průmyslu, přičemž tento impuls se projevuje výrazněji v malých aglomeracích; na Slovensku je patrnější než v českých krajích.
- Obecnou tendenci lze spatřovat ve vyrovnávání rozdílů ve výskytu kouření mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými pracovníky.
- Kouření žen závisí na velikosti aglomerace, kde slábne protikuřácký nátlak působící především v menších aglomeracích a do popředí se dostávají vlivy spojené se zapojováním žen do pracovního procesu, s vyšší kvalifikací, s vyšším zatížením neuropsychické soustavy (lékařky 44 %, zdravotní sestry 46 %, zaměstnankyně v rozhlasu 33 %, v televizi 39 % — údaje ze šetření ve vybraných socioprofesionálních skupinách žen v Praze).

Z výsledků výzkumu byly propočteny odhady sortimentní skladby a celková výše perspektivního maloobchodního obrátu.

Jedním z faktorů silně ovlivňujících rozvoj služeb je nepochybně růst volného času. Hodnota volného času je obecně pocítována jako zvláště významná pro pracující ženy. Sociologické a sociálně psychologické výzkumy však umožňují vyvarovat se zjednodušujících, lineárních závěrů a umožňují přesněji usměrňovat vývoj výrobků (služeb) pro oblast volnočasových aktivit.

Výzkumný ústav obchodu například zkoumal jaké místo zaujímá úklid a praní v životě zaměstnané ženy. Hypotéza zněla, že zaměstnaná žena preferuje volný čas před ostatními faktory. Průzkum však prokázal toto pořadí preferencí: 1. čistota, 2. šetrnost, 3. volný čas.

Z toho vyplynuly závěry pro prodej praček:

a) při propagaci — nepropagovat úsporu času, který není rozhodující; ženy chtějí mít především prádlo čisté a ušetřené (výroky: 1X za měsíc si čas najdu);

b) pro stanovení ceny — volný čas není zatím pocítován jako tak výrazná hodnota, aby dosud fungující pračka byla obnovována pračkou automatickou;
 c) při propagaci pracích prostředků — důraz na to, že prádlo bude čisté, bílé (například výrobce SAMu propagoval „samovypírání“, což dostatečně nemotivovalo).

Pro obchod je přirozeně důležité zkoumat i motivy spoření. (Růst úspor znamená spotřební pasivitu, také však orientaci na předměty dlouhodobé spotřeby.) Obchod z této oblasti správně vyvozuje závěry o nezbytné inovaci trhu zbožím, zejména exkluzivním (barevná televize, automatické pračky); vybavení základními předměty je v našich domácnostech vysoké.

Řada sociologických výzkumů se orientovala na výzkum bydlení.

Socialistická společnost se na tomto poli potýká s velmi těžkým dědictvím. V r. 1930 například existovalo v kapitalistické ČSR více než 4 tisíce sklepních bytů. O úrovni bydlení dělníků a úředníků lze soudit z těchto údajů:

	1 místnost	2 místnosti	3 místnosti	4 a více místností
Dělníci	49,0 %	50,3 %	7,3 %	1,5 %
Úředníci	7,5 %	25,2 %	28,8 %	38,5 %

Vedle vil a paláců buržoazie existovaly slumy, lidé spali i v jeskyních a ještě v r. 1932, kdy tisíce lidí nebydlely, bylo 10 500 bytů bez nájemníka, protože byly pro pracující drahé.

Tyto poměry změnila socialistická revoluce. Přes historicky ojedinělé tempo výstavby nových bytů u nás není dědictví kapitalismu ještě odstraněno a navíc s rozvojem životní úrovně vznikají nové problémy: jednopokojový byt pro rodinu je dnes neuspokojivý.

Bytové výstavbě probíhající individuální a družstevní formou byl věnován sociologický výzkum názorů majitelů bytů v r. 1970. Realizoval jej Terplan (Státní ústav pro terénní plánování Praha) u 3 skupin:

1. nebydlících členů družstev (1685 respondentů),
2. bydlících členů družstev (1930 respondentů),
3. majitelů rodinných domků (1213 respondentů).

U všech tří skupin respondentů bylo konstatováno, že družstevní forma výstavby bytů i forma výstavby v soukromých rodinných domech má styčné body zejména:

- a) v náročnosti na krytí výstavby z vlastních zdrojů,
- b) v náročnosti na čas (vlastní práce),
- c) v možnosti disponovat byty a dědit je.

U družstevníků se jako hlavní negativum objevuje:

- a) nedostatečná kvalita bytů,
- b) výstavba z panelů a nikoli z cihel (více než 70 % družstevních bytů je panelových, více než 70 % bydlících by chtělo bydlet v cihlových),
- c) problém okolí — životní prostředí (byty jsou často stavěny vedle podniků — hluk dopravy, kouř, popílek),
- d) nedostatečná velikost bytů.

Naproti tomu majitelé rodinných domků hodnotili svoji cestu k bytu jako dlouhou a strastiplnou, ale výsledné uspokojení jako vysoké (velikost a plochu bytu volili sami).

Spokojenost s bydlením	Družstevníci	Majitelé domků
Spokojen zcela	31,8 %	88,0 %
Spokojen s výhradami	56,2 %	11,4 %
Spíše nespokojen	6,0 %	0,3 %
Vůbec nespokojen	6,0 %	0,3 %

Spokojenost majitelů rodinných domků klesá s délkou doby užívání. Lidé stárnou, uvědomují si menší komfort, chyby v projektu, nedostatečnou velikost apod.

Zajímavý výzkum služeb organizoval odbor obchodu a služeb ONV Praha 5 v r. 1971. Na vzorku 292 domácností (Anděl) i předmětí (Zlíchov) zkoumal potřebu vybraných druhů služeb na obvodě. Zkoumané domácnosti byly značně vybaveny: 88 % — pračka, 82 % — vysavač, 63 % — chladnička elektrická, 20 % — plynová, 86 % — televizor, 93 % — rádio. V řadě domů existuje společná pračka, mandl. Z výsledků výzkumu vybíráme:

Nepoužívá služeb

1. Čištění oken	— 92,7 %	drahé, nedůvěra k pracovníkům
<i>koberců</i>	— 80,1 %	
<i>celý úklid</i>	— 89,4 %	
2. Prádelny	— 66,8 %	nedůvěra ke kvalitě, drahé
<i>žehlírny</i>	— 74,1 %	
<i>čistírny</i>	— 7,0 %	
3. Šití a opravy oděvů	— 52,9 %	drahé, dlouhé lhůty
4. Pletení	— 87,2 %	raději sama, hobby
5. Opravy obuvi	— 0,7 %	
6. Opravy hodinek	— 3,9 %	
7. Opravy elektrických spotřebičů, TV — radio	— 21,5 %	— 28,3 % hobby; raději meloucháře; daleko vozit těžký přístroj k opravě
8. Oprava plynových spotřebičů		
Chladnička	— 51,9 %	
Kamna	— 65,1 %	opravy jsou často věcí majitele domu

Průzkum ukázal na značnou neinformovanost, předsudky, ale i faktické nedostatky (vzdálenost opraven, dlouhé lhůty). Umožnil konkrétní zlepšení v celém procesu řízení ekonomiky v tomto obvodě.

Průzkumy konané v poslední době ukazují zajímavé vývojové trendy v sociologii spotřebitelů. Tak například průzkumy bydlení, realizované *Výzkumným ústavem obchodu* v letech 1980/81 prokázaly rostoucí snahu estetizovat prostředí bytu. Zvyšuje se například nákup individuálně vyrobeného nábytku, a to i přesto, že jeho cena je výrazně vyšší. Jako negativum jsou v průzkumech uváděny prvky limitující bytový prostor pro volnočasové aktivity. Běžné jsou dnes pokoje pro děti a je tendence zařizovat i další pokoj pro všestranné využití dětmi.

Všechna zajištění svědčí o růstu životní úrovně i estetického citění a obecné kulturnosti našich pracujících. To se odráží i v kritice výběru nábytku: jen 10 % spotřebitelů bylo v r. 1980 spokojeno s nabízeným sortimentem.

Za pozitivní zjištění lze považovat i údaje z výzkumů o rostoucí úrovni hygieny nových bytů a výrazného sblížení bytového standardu ve městech a na venkově.

* * *

Stranická usnesení o rozvoji služeb v příštích letech vyžadují, aby této významné sféře byla věnována zvýšená pozornost i ze strany vědy, zejména ekonomie, sociologie a psychologie.

Aplikace ekonomické sociologie zde má své místo především proto, že jde o pohyb, orientaci a předvídání postojů velikých sociálních skupin. Včasné zjištění a předvídání vývoje zájmů spotřebitelů, zboží a služeb umožňuje i včasné zásahy ve sféře řízení ekonomiky, a tím i značné materiálové úspory na straně jedné a uspokojování potřeb pracujících na straně druhé. Obojí stránka věci je pro naši socialistickou společnost významná.

Literatura

Cherrington, P. T.: *The elements of marketing*. New York 1920; *Principles of marketing*. New York 1922.

Marx, K.: *Kapitál*, II. Praha, SNPL 1954.

Резюме

Я. Когоут: Социологические исследования потребителей

Социологические исследования потребителей сравнительно часто реализуются в капиталистических странах, где они мотивируются маркетинговой концепцией производства и стремлением реализовать товар, предложить его на наиболее выгодном рынке потенциальным покупателям. Автор в этой связи дает широкий анализ методов «паблик релейшн». В плановой экономике социология потребителей также играет все большую роль. Результаты исследований позволяют более эффективно регулировать предложение конкретных видов изделий, предлагать их в правильное время и на правильном месте.

Автор рассматривает результаты некоторых социологических исследований в ЧССР в последнее десятилетие (продажа автомобилей, жилье, услуги) и характеризует рост культурного уровня населения, что отражается, например, в растущих запросах по эстетическому оборудованию жилья, в приобретении мебели, производимой по специальному заказу и пр.

Summary

J. Kohout: Sociological Consumer Surveys

The author presents a broad analysis of the "Public Relations" methods frequent in the capitalist countries and called forth by the marketing conception of production, as well as by the effort to offer goods to potential purchasers at the most advantageous market conditions.

He argues for a consumer sociology in the socialist planned economy which is primarily oriented to the needs of consumers.

The arguments are illustrated by the results of some sociological surveys carried out in the Czechoslovak Socialist Republic during the last decade (car sales, habitation, services) and by data showing the growth of cultural level of the population which is reflected for instance, in the growing demands for furnishing — purchases of individually produced furniture, and the like.

Společenská změna v buržoazní sociologii

K problematice sociální mobility

ZDENĚK ŠAFAŘ

Ústav marxismu-leninismu
UK, Praha

1. Obecné sociologické koncepte

Reálné revoluční procesy probíhající koncem osmnáctého a v průběhu devatenáctého století ve společnosti spolu s bouřlivým vývojem přírodních věd našly svůj odraz v určitých filozoficko-sociologických teoriích operujících pojmy společenská změna, vývoj, společenský pokrok.

Z nich nepochybně nejvýznamnější je materialistické pojetí dějin, geniální objev zakladatelů vědeckého socialismu K. Marxe a B. Engelse.

Většina buržoazních sociologů alespoň slovně uznává význam jejich názorů, ale často je klade vedle dnes již zcela zastaralých koncepcí Spencera a Comta, jejichž pojetí společenského vývoje čerpá především z analogií mezi společností a „živým organismem“ a využívá přenášení pojmů z oblasti biologie do rodící se sociologie.

I pozdější sociologové, dnešní základní autority buržoazní sociologie, jako M. Weber a E. Durkheim, se vývojových hypotéz nezbavují. Například koncepce M. Webera je silně poznamenána vývojem současného kapitalismu (vývoj jde směrem k „racionalizaci“ společenského života) a i klasifikace společenských typů E. Durkheima je v jádru vývojová.

V r. 1922 u nás celkem málo známý W. F. Ogburn vydává práci nazvanou *Sociální změna*, v níž v jisté návaznosti na Marxovu koncepci materiální základny a nadstavby nebo weberovskou „kulturu“ a „civilizaci“ rozvíjí myšlenku o vzrůstající propasti mezi kulturou a technologickými změnami, což je pro něj zdroj budoucích rozporů. Ogburnova koncepce, v níž klade důraz na rozvoj výrobních sil, je v pozadí mnoha pozdějších sociologických studií, jež dovozují sociální důsledky industrializace.

V buržoazní sociologické literatuře se někdy setkáváme s dělením teorií „společenské změny“ na „lineární“ a „cyklické“. (1) K prvním se řadí většina dosud zmíněných teorií (včetně marxistické koncepce) a ke druhým „koloběh elit“ V. Pareta, a dvě novější koncepce a to P. Sorokina (*Social and Cultural Dynamics*, 1937) a A. Toynbeeho (*A Study of History*, 1935). Zvláště poslední koncepce, nazývaná někdy „koloběhem kultur“, našla určitý ohlas a často se objevuje i ve zpracování různých vizí „zániku civilizace“ (především „západní“ civilizace) v beletristické podobě. Z hlediska jejich pravdivosti, adekvátnosti, se k nim i buržoazní sociologové vyjadřují značně skepticky — místo na průkazném, teoreticky zhodnoceném materiálu jsou především postaveny na povrchních, i když někdy sugestivních historických analogiích.

V posledním období — jak někdy přiznávají i buržoazní autoři — získaly dominantní postavení pouze dvě teoretické koncepce, které vysvětlují jak koncepci společenské změny v historické perspektivě i retrospektivě, tak

[1] V obecné rovině rozbor problematiky sociální změny najdeme například u Eisenstadta [1973].

i faktory ovlivňující současnou sociální změnu. Na jedné straně je to koncepce marxisticko-leninská, na druhé straně potom strukturní funkcionalismus, jednak shrnující výsledky tzv. „mobilitních studií“ z různých kapitalistických zemí, jednak usilující o prognózu nebo i zobecňující teoretické konstrukce: těmi jsou například teorie industriální a postindustriální společnosti a teorie tzv. „konvergence“.

Počátkem sedmdesátých let vystřídal poměrně optimistický tón „teorii růstu“ výrazný skepticismus, na jehož počátku stály některé prognostické studie, především práce tzv. *Římského klubu*.

Diskuse kolem těchto prací poprvé postavily do popředí pojmy jako „ekologické krize“, „energetické krize“, „surovinové krize“, reagovaly obecně na některé skryté symptomy úpadku kapitalistické společnosti, ale zároveň zachytily i některé reálné disproporce vyvolané zatím živelným růstem celosvětové ekonomiky. Teoretické úvahy, které navrhovaly řešení zatím hypotetických krizových jevů, přinášejí termín „omezeného růstu“, popřípadě i nulového růstu světové nebo národní ekonomiky. Rozšířená reprodukce, již se zatím rozvíjela světová ekonomika [kapitalistická, přechodných typů i socialistická], má být vzhledem k jejím nekontrolovatelným důsledkům nebo hranicím, popřípadě místům rozvoje, která se stanou „úzkými profily“ (v angličtině je používán nejčastěji termín „bottle neck“) nahrazena mírným, postupným a kontrolovatelným růstem směřujícím dokonce i k postupnému zastavení růstu. V období 1965–1975 je prý dosažen „vrchol“ rozvoje světové ekonomiky i životní úrovně (kde? pro koho?) a v dalších letech – vzhledem k nutným krizovým jevům – se bude prý již životní úroveň neustále snižovat. Je zajímavé, že teprve tyto „makroekonomické“ úvahy obrátily pozornost většiny západních sociologů k ekonomickým determinantám společenského vývoje, zatímco dříve byly v popředí často determinanty politické, nebo dokonce kulturní.

Kritická teorie frankfurtské školy také viděla spíše symptomy krize kapitalismu v nadbytku plodícím konzumní orientaci kapitalistické společnosti. Marcuseho marné hledání tzv. „třetí cesty“ dalo impuls k přehodnocení pozitivistické mikrosociologie a optimismu strukturálního funkcionalismu. Další vývoj kapitalistické společnosti však ukázal i slabiny jeho kriticismu: skutečné problémy současnosti jsou jinde, než kde je viděli představitelé této školy.

Jedno je zřejmé. V šedesátých a počátkem sedmdesátých let převážná část západní sociologické literatury (především anglosaské) se zabývá pouze dílčími procesy společenské změny, zatímco analýzu makroprocesů ponechává stranou. Teprve první polovina sedmdesátých let přináší zájem o „makrostudie“, často ještě prováděné tradiční pozitivistickou metodologií. Například se analyzuje vývoj územních celků za 100 let v charakteristikách (ze statistik), jako je růst populace, údaje o ekonomickém růstu (např. růst výroby oceli, energie apod.), o typu společenského zřízení (např. počty osob volících sociální demokraty), které jsou dále komparovány například s konflikty uvnitř území nebo ozbrojenými konflikty mimo sledované teritorium (tj. stávky, povstání, válečné konflikty). Jako příklad této analýzy můžeme uvést studii K. Svalastogy [1965].

Studie zabývající se společenskými změnami tak opouštějí úzký národní rámec a „do hry“ se dostávají i některé vnější determinanty společenských pohybů. Celkově, neboť chybí ucelená makroteorie, jakou je historický materialismus, jsou výsledkem spíše popisy zjištěných (a často zajímavých) korelací, nikoli hluboké analýzy společenského dění. Termíny „charakter současné epochy“, „etapy krize soudobého kapitalismu“ se zde pochopitelně ne-

vyskytují, není však patrný ani pokus o nějaké komplexní zachycení společenského pohybu.

Někteří autoři opouštějí teoretický rámec buržoazní sociologie a přecházejí na pozice tzv. „neomarxismu“. Tento termín však převážně skrývá různé formy revizionismu. Jeho značná popularita v mladších teoretických kruzích na západě svědčí o tom, že v této etapě hluboké krize kapitalistického společenského vědomí buržoazie již není sama schopna vytvořit vlastní teorii, a proto přebírá (a deformuje) určité prvky ideologie socialistické společnosti.

2. Sociální mobilita v buržoazní sociologii a její marxistická kritika

Za zakladatele teorie sociální mobility považujeme P. Sorokina, který v roce 1922 emigroval ze Sovětského Ruska a v r. 1927 vydal v USA práci *Social Mobility*. Dřívější zmínky k tomuto užšímu chápání sociální změny v sociologické literatuře jsou spíše okrajové (např. V. Pareto se zabývá „mobilitou“ v souvislosti s pohybem mocenských elit, problém sociální změny je řešen v pracích Weberových, Durkheimových i Sombartových), spíše je akcentována problematika sociálního rozvrstvení, nejvíce v tradici weberovské kritiky K. Marxe.

Sorokinova práce i pozdější zájem o problematiku sociální změny byl nepochybně vyvolán impulsem Říjnové socialistické revoluce, i když v Sorokinově práci nenacházíme zmínky o třídách a třídním boji. Autor hovoří pouze o tzv. „stratifikovaných“ společnostech, především na základě tří znaků – ekonomického postavení, politického (mocenského) vlivu a profesionálního statusu.

V duchu „evropské“, především spekulativně orientované sociologické tradice, podává P. Sorokin ve své práci základní klasifikaci „mobilitních typů“, jež slouží dodnes jako výchozí bod úvah o mobilitních procesech v soudobé buržoazní sociologii.

Základním nedostatkem Sorokinova přístupu je to, že je zjevně ahistorický, neboť se snaží najít klíč k pochopení sociální změny v celém dějinném vývoji (srovnává např. mechanismy „vzestupu“ římských císařů a amerických prezidentů) bez ohledu na jednotlivé společensko-ekonomické formace.

Z marxistického hlediska je nejproblematičtější jeho pojem „skupinové“ mobility, do níž se pokouší zahrnout i sociální změny, k nimž dochází v důsledku sociálních revolucí. Sociální revoluce podle něho nerestrukturuje výrobní vztahy a sociální (třídní) složení společnosti, nýbrž vynáší „nahoru“ jen jinou společenskou vrstvu (skupinu). Revoluční procesy jsou potom jenom jednou z mnoha „mobilitních zdviží“ (a to případ krajní, nežádoucí) a je možné je nahradit jiným způsobem. V Sorokinově modelu „otevřené“ společnosti, tj. společnosti, jež dává možnost mobilitního vzestupu poměrně širokým vrstvám obyvatelstva a tím potenciálně může paralyzovat možnost revolučního vzepětí mas, je nalezena jak teorie zdůvodňující současné uspořádání kapitalistické (především americké) společnosti, tak i taktická kontrarevoluční koncepce snažící se předcházet sociálním revolucím vědomým korumpováním revolučních představitelů potlačovaných mas.

Koncepce „otevřené“ společnosti vyhovovala zvláště americké tradici, jež si velmi zakládala na ideologii společnosti „velkých možností“. Tím se jí dostalo v USA značné publicity, i když další empirické ověřování ukázalo především její ideologický charakter.

Druhým zásadním nedostatkem Sorokinovy klasické koncepce sociální mobility je jeho pohled na sociální strukturu společnosti, kterou zachycuje

v pojmech „sociální vrstvy“, nikoli z hlediska teorie tříd. Žebříčky prestiže, majetku, moci, eventuálně duchovních hodnot, po nichž se osoby pohybují, nejsou vůbec zakotveny v oblasti výrobních vztahů, nýbrž jsou často voleny libovolně, některá hlediska jsou nezdůvodněně rozšiřována nebo naopak zužována, mění se často i na základě operacionalizace pro empirické výzkumy. Sorokin důsledně nebere v úvahu, že se sociální revolucí — a nebo vůbec i v průběhu evoluční sociální změny — dochází k restrukturační „statusových žebříčků“. V jeho koncepci zůstává „nahore“ a „dole“ ve společnosti v průběhu historie prakticky totéž. Tento nedomyšlený fakt byl příčinou mnoha těžkostí buržoazní sociologie jak při sledování dlouhodobých mobilitních procesů, tak při srovnávání ukazatelů mobility v jednotlivých společnostech na různém stupni společenského vývoje.

Položíme-li si otázku, co může být ze Sorokinovy koncepce využito v marxistické sociologii,{2} má racionální smysl především pojem individuální mobility, jenž může být dělen na mobilitu vertikální a horizontální, a to jen pokud sociální postavení vrstev, skupin, tříd v tom či onom vztahu připouští představu o „horních“ a „dolních“ stupních sociálního žebříčku [Rutkevič—Filippov 1970].

Musíme však důsledně vycházet ne z nějakých libovolně zvolených „ukazatelů“ sociálního postavení, ale z ukazatelů podstatných, vypovídajících o společenských vztazích a třídě struktuře společnosti. *Koncepce sociální mobility je tedy především použitelná na zachycení individuálních změn společenského postavení uvnitř relativně stabilní jedné společensko-ekonomické formace.*

Na druhé straně rozhodně odmítáme rozšiřování koncepce sociální mobility na jakékoli sociální a revoluční přesuny (především „skupinové“ mobility, tj. mobility třídy, národa apod.). Musíme si také být vědomi apologetičnosti si konceptem sociální mobility spojeného pojetí „otevřenosti“ současné kapitalistické společnosti a jejího vědomého kontrarevolučního využívání ke korupci některých představitelů vykořisťovaných tříd, jimž se dává možnost určitého společenského vzestupu.

Již od prvních mobilitních studií byl zřejmý vztah mezi statickým postižením sociální struktury a pokusy zachytit i pohyb této struktury (právě pomocí sociální mobility). Po druhé světové válce převážil především v anglosaské sociologické literatuře pohled na společenskou strukturu jako by složenou ze společenských vrstev (strat) a tomuto — někdy značně nejednotnému — pohledu se dostalo názvu „teorie stratifikace“. Pokus o zhodnocení teorií mobility a jejich kritika je vždy úzce spojena s kritikou pojetí společenské struktury současné kapitalistické společnosti.

Problematické zkreslování pohledu na současnou sociální strukturu kapitalistických zemí především optikou „stratifikace“ je v marxistické literatuře věnována řada studií i širších prací. Snad nejzávažnější je rozsáhlá monografie V. S. Semjonova *Kapitalismus a třídy* [1972], v níž jsou shrnuty základní kritické výhrady k současným pracím o sociální struktuře kapitalistických zemí a zároveň je zde podrobena zásadní kritice celá koncepce sociologických šetření sociální mobility. Semjonov se současně pokouší za pomoci využití nejrozličnějších dat (včetně dat získaných buržoazními sociology) ukázat marxistický pohled na současnou strukturu kapitalistických zemí.

Důsledně ukazuje, že základním metodologickým přístupem při zkoumání jak minulé, tak i současné sociální struktury kapitalistických zemí musí být

{2} Přebíráme zde především hodnocení z práce M. N. Rutkeviče — F. R. Filippova [1970] a z 2. dílu práce T. I. Zaslavské — R. V. Ryvkiny [1974].

třídní přístup. Základním rozparem kapitalismu zůstává dichotomie buržoazie — proletariát, s početnými vrstvami drobné buržoazie, zaměstnanců a inteligence, majícími charakter mezitříd. V dalším rozboru ukazuje vnitrotřídní diferenciaci těchto základních seskupení nikoli podle nějaké „jednotné“ osy (například majetku, kvalifikace apod.), ale opět na základě specifických vlastností jednotlivých kapitalistických tříd, a to především těch, které vyplývají ze vztahů spjatých s vlastnictvím výrobních prostředků. Nerozděluje proletariát proto například podle „příjmů“, „kvalifikace“, ale vyděluje jádro dělnické třídy, tj. průmyslový proletariát, dále proletariát těžebního průmyslu, zemědělský proletariát, ale i dělnickou aristokracii a lumpenproletariát.

Přestože Semjonovo pojetí je zatím jedním z nejkomplexnějších a nejfundovanějších kritik stratifikačních teorií z marxistického hlediska a slouží jako jedno ze základních východisek našeho uvažování, obsahuje podle našeho názoru v některých detailech určitá zjednodušení.

Určitý průnik mezi třídním pohledem na společenskou strukturu a jejím zachycením optikou sociálních strat existuje a Semjonov učinil jen první kroky k vysvětlení a marxistickému zhodnocení tohoto problému. Správně podtrhuje, že obraz kapitalistické společnosti jako „pyramidy strat“ je zkráceným, falešným a ideologicky zabarveným (ideologicky funkčním) obrazem této společnosti, na druhé straně však připouští, že tento obraz odhaluje určité momenty reálného uspořádání společnosti. „... Postavení, rank, prestiž, role — všechny tyto pojmy jsou pro sociální charakteristiku člověka velmi důležité. Marxističtí vědci vždy využívali a využívají i nyní tyto prvky měření sociální charakteristiky osobností. Ale podstatné je, aby tyto pojmy odrážely právě (jen — pozn. Z. Š.) sociální status, rank, roli, prestiž člověka“ [Semjonov 1972: 72]. Semjonov dále zdůrazňuje, že nelze těmito hledisky nahrazovat třídní optiku, vydávat je za univerzální ukazatele zařazení člověka do struktury kapitalistické společnosti.

V kritice buržoazních teorií změn ve struktuře kapitalistické společnosti věnuje značnou pozornost tzv. koncepci „střední třídy“, teorii „zániku tříd v kapitalismu“, problematice výzkumu „sociální mobility“ a „teoriím růstu a konvergence“.

Nás bude především zajímat Semjonův pohled na problematiku „sociální mobility“.

„Třídní zaměření buržoazních teorií sociální mobility a ‚otevřené společnosti‘ je zcela očividné. Obhajují základy kapitalismu, odmítají třídní boj, vylučují revoluční cestu vývoje společnosti. Veškerou mobilitu připouštějí buržoazní ideologové jen v rámci kapitalistického ‚sociálního řádu‘ a ‚společenského klidu‘“ [Semjonov 1972: 267].

Teoriím „sociální mobility“ vytýká Semjonov tři základní nedostatky:

1. Tyto teorie pokládají za sociální mobilitu všechny druhy změn pozice člověka (zaměstnání, rodinného stavu atd.), směřují sociální přesuny s nesociálními, protože sociální skupiny a vrstvy jsou teorií „sociální stratifikace“ vykládány nevědecky, stejně jako skupiny povolání, příjmu, vzdělání atd.
2. Ignorují zároveň nejpodstatnější podobu sociálního pohybu — změny v poměru k výrobním prostředkům.
3. Za sociální pohyb často zcela nepodloženě pokládají jak čisté fyzické přemístění hmotných předmětů, tak i procesy rozšiřování idejí, kulturních a duchovních hodnot, teoretických názorů a poznání vůbec [Semjonov 1972: 259—260].

V další analýze potom Semjonov z marxistického hlediska reinterpretuje některá data buržoazních sociologů a na jejich základě popisuje některé změny v sociální struktuře současné kapitalistické společnosti. Všímá si především závěrů komparativní studie S. M. Millera [1960], z nichž rekonstruuje některé zajímavé přesuny za použití marxistické kategorie třídního postavení.

Své stanovisko k marxistickému využití pojmu sociální mobility vyjadřuje Semjonov takto: „Sociální mobilita ve vědeckém, marxistickém pojetí se liší od výše uvedených společenských změn pohybem lidí zejména v systému sociálního života, sociálního rozdělení společnosti. Tato mobilita je vyjádřena ve změnách sociální pozice individua, jeho konkrétního místa v sociální struktuře: v třídě, vrstvě, sociální skupině“ [Semjonov 1972 : 259].

Obdobné hodnocení platí i pro tzv. „stratifikační teorie“, nebo spíše pro údaje o struktuře kapitalistické společnosti, s nimiž se setkáváme v buržoazní sociologii. Zhodnotit a přehodnotit tyto práce je značně obtížné a náročné a nepředstavuje to jen úkol, který má ryze teoretický, až akademický ráz. Boj o správné zachycení struktury kapitalistické a samozřejmě i socialistické společnosti je důležitou součástí ideologického boje, v němž se zároveň diskutují i otázky, jakým směrem se ta či ona společnost bude vyvíjet. Diskuse o sociální struktuře v československé sociologii, filozofii a vědeckém komunismu například významně přispěla k boji proti snahám o revizi marxisticko-leninské teorie i k hledání nových řešení v marxistické sociologii. Ideologické diskuse mezi buržoazními a marxistickými sociology zdaleka nejsou ukončeny a jak uvidíme později, spor o sociální strukturu kapitalistických a socialistických zemí trvá a zřejmě bude i nadále pokračovat.

Empirická šetření v buržoazní sociologii, která by navazovala na Sorokinem rozpracovanou teoretickou koncepci mobilitních pohybů, na sebe nechala poměrně dlouho čekat. Hlavní nápor doslovné inflace mobilitních šetření nastal až v období po druhé světové válce.

Zde je na prvním místě nutné jmenovat statistickou práci N. Rogoffové [1953], která obsahuje kvantitativní údaje o rozsahu intergenerační mobility (povolání otců a synů) z jednoho amerického města za období 1910 až 1940. Již zde se ukázalo, že i když celková míra „změn profesijního postavení“ roste, je spíše vyvolána „industrializačními přesuny“ než nějakým růstem „individuálních šancí“.

Teorie jednotné „industriální společnosti“, charakteristické prý mimo jiné „otevřeností“, tj. vysokou mírou možností individuálního vzestupu a celkovou mobilitou, byla především rozpracována často citovanou prací S. M. Lipseta a R. Bendixe [1959]. Obsahuje historické uspořádání povolání podle prestiže a z něho vyrůstající pyramidální uspořádání společnosti: „nahore“ jsou lidé vykonávající důležité, řídicí, kvalifikované, málo zastupitelné funkce, naopak „dole“ jsou ti, kteří vykonávají jednoduché, nekvalifikované, hrubé práce. Zařazení v společenské struktuře v podstatě závisí na schopnostech jedince, „dole“ ve společné struktuře jsou především neschopní, nepřízpůsobilí, nepracující apod.

V literatuře se také velmi často setkáváme se schematickým modelem typů stratifikace podle stupně „propustnosti“ strat, tj. podle „otevřenosti“ společnosti. Nejčastěji je používáno Svalastogovo schéma [1965]:

1. Kastovní model — propustnost nulová
2. Feudální model — propustnost velmi nízká, ale existující
3. Třídní model — propustnost kolem 40 % z maxima

4. Kontinuální model — propustnost kolem 80 % z maxima
5. Egalitární model — propustnost maximální

Soudobé vyspělé „průmyslové“ společnosti jsou buržoazními sociology řazeny do kontinuálního modelu, socialistické společnosti někam mezi třídní a (dokonce!) feudální model. Ovšem i empirické ověřování schématu — podobně jako data Rogoffové — ukázalo, že i zde je spíše přání otcem myšlenky. Tak například T. Rishøj [1971] se pokusil toto schéma verifikovat daty, které měl k dispozici z Kodaně, a to ze zápisu branců r. 1853 (byla zde podrobně zapsána povolání branců a jejich otců), z roku 1900 (povolání k sňatku) a mobilních údajů z r. 1953 (data K. Svalastogy). Vypočítal indexy „propustnosti“ (permeability) a zjistil, že se v uvedeném období 100 let prakticky nezměnily! Autora to ovšem nevedlo k závěru, že se vlastně nezměnila *třídní* podstata kapitalistické společnosti, ale ovažoval o „cyklické“ koncepci P. Sorokina v duchu „koloběhu“ elit.

Zachycení sociální změny optikou „mobilních přesunů“ potom nacházíme v řadě dalších prací, z nichž jmenujme alespoň ty nejdůležitější: práce D. Glasse týkající se Anglie [1954], K. Svalastogy — Dánska [1959], G. Carlsson — Skandinávie [1969], K. M. Bolteho [1959] Německa, O. D. Dunca — P. M. Blaua — USA [1967] atd. V současné době jsou k dispozici relativně srovnatelné „mobilní indexy“ pro téměř všechny kapitalistické evropské země a pro USA, Japonsko, Portoriko a Brazílii, jež shrnuje například komparativní studie S. M. Millera [1960] a další podobné práce.

Současně s empirickými výzkumy vycházejícími značně volně a teoreticky bezstarostně z tradice Sorokinovy práce, byly v buržoazní sociologii rozvíjeny matematicko-statistické postupy, směřující k co možná nejpresnější interpretaci získaných údajů a snažící se překonat problémy vznikající při jejich komparaci. Často se jednalo o řešení speciálních otázek a statistických problémů. Je však třeba si uvědomit, že to bylo právě řešení metodologických obtíží (na něž poukázali často statistici a matematici), které koneckonců přispělo k poznání neudržitelnosti některých teoretických schémat a někdy prokázalo i jasně „ideologicky“ přibarvenou interpretaci získaných dat, jež později musela být přehodnocena.

3. Strukturní funkcionalismus a teorie sociální diferenciacie a sociální změny

Sama tato teorie není nijak jednotná, je jednotlivými autory často modifikována nebo dokonce „stojí v pozadí“ jejich hypotéz, jež se pokoušejí verifikovat empirickými výzkumy. Přitom zaznamenala značný vnitřní vývoj (například i vývoj názorů jejího hlavního představitele a systemizátora T. Parsonse), a to často v polemikách proti nejružnějším výhradám.

Pokusíme se zde krátce zachytit jádro této teorie, neboť bez jejího pochopení je těžké porozumět některým diskutovaným problémům kolem sociální struktury v buržoazní sociologii i některým otázkám týkajícím se sociální mobility.

K rekapitulaci použijeme původní článek K. Daviese a W. E. Moora [1945], jenž vyniká stručností a razantností.

Vychází z tvrzení, že žádná společnost není beztřídní, nestratifikovaná. Je tomu tak proto, že má-li vůbec existovat — musí vykonávat určité pracovní funkce, které se liší především důležitostmi, náročnostmi, příjemností. Základním „sebezáchovným“ problémem každé společnosti je, aby motivovala své členy k výkonu těchto pracovních funkcí a proto vytváří tedy strukturu „odměn“. Tyto odměny mohou mít nejen formu úplaty (později v penězích), ale i různě

ných dalších výhod, jako například vážnosti, titulů, hodností apod. Systém povinností, výhod, odměn, vázaných na společenskou pozici, tvoří společenskou roli jedince. Společenská nerovnost, která vzniká z tohoto důvodu, je tedy nezbytná, „funkcionální“, bude se vytvářet vždy. Ta společnost, jež vytvoří lepší systém obsazování funkcí, tj. zajistí, aby se na určitá místa dostala nejvhodnější individua, bude prosperovat lépe. Současná americká (západní) společnost tento problém prý zatím vyřešila nejlépe. Rozpracovala úspěšně systém motivací, a proto i systém sociální nerovnosti, který zde vzniká, je funkční. Vysoká mobilita umožňuje postup k sociálním pozicím — výkonu funkcí, „jež lépe odpovídají schopnostem člověka“. Ti, kteří vykonávají funkcionálně nejnižší, nejméně odměňovanou práci, ji vykonávají proto, že jejich schopnosti nestačí k výkonu jiných funkcí. Náboženství, politika a státní uspořádání společnosti je chápáno jako „ideologie“ posvěcující vytvořené uspořádání společnosti i systém odměn za výkon funkcí. Tento systém uspořádání společnosti není jediný — autoři se v závěru článku pokoušejí o klasifikaci společenských typů vycházejících z této teorie: podle zdůvodnění uspořádání společnosti (typ rodinný, totalitární, kapitalistický); podle „distancí“ mezi sociálními pozicemi (typ rovnostářský a nerovnostářský); podle stupně možností vykonávat jakoukoli funkci (mobilitní — otevřená, nemobilitní — uzavřená); podle stupně solidarity lidí, kteří vykonávají podobné funkce (typ třídně organizovaný a třídně neorganizovaný).

Tento teoretický náčrt vyvolal již krátce po svém otištění poměrně rozsáhlou diskusi (její starší výčet obsahuje například citovaná stať W. Wesołowského [1962]), jež v různých obměnách pokračuje v buržoazní sociologii dodnes. Rozbor této diskuse není cílem této stati — i když by rozhodně zasloužila ještě podrobnější zhodnocení z marxistických pozic.⁽³⁾ Upozorňujeme pouze, že nejdůležitější útok byl v rámci buržoazních teorií veden z pozic tzv. „konfliktualistů“, kteří zdůrazňovali, že reálné uspořádání společnosti a obsazování společenských pozic se neobejde bez konfliktů a rysů „afunkčnosti“. Samotné konflikty jsou však motorem pro „restrukturaci“ společnosti (viz známá polemika vyvolaná článkem M. M. Tumina [1967]). Někteří buržoazní sociologové navazující na marxistickou tradici potom zdůraznili fakt, že zdaleka ne všechno, s čím se lze setkat v současné buržoazní společnosti, je „funkční“, že například systém vytvořené (třídní) stratifikace i možnosti sociální mobility funguje především pro někoho (tj. vládnoucí třídu) a strukturální funkcionalismus je teorií zdůvodňující současné společenské uspořádání (např. C. W. Mills, T. Bottomore).

Z marxistických sociologů se polemiky se strukturálními funkcionalisty přímo zúčastnil W. Wesołowski [1969], který především podtrhl vnitřní rozpory téže teorie (řada poznámek je shodná s kritikou z pozic „konfliktualistů“) a ukázal i na fakty, jež v socialistické společnosti ukazují na neadekvátnost této „univerzální“ teorie.

Mobilitní šetření v buržoazní sociologii (jejichž základní výčet jsme již podali), většinou vycházejí živelně z nějakého předpokladu „funkcionální důležitosti“ sociální pozice individua ve společnosti, jíž je pro ně především povolání (profese). Ukazatelem „funkcionální důležitosti“ profesionálního zařazení je hlavně prestiž, dále potom příjem a vzdělání (kvalifikace). Tento teoretický předpoklad, jak se zdá, byl „empiricky“ ověřen v zatím nejrepresenta-

(3) U nás je pokusem o zhodnocení především stať E. Urbánka [1972], dále je kritice strukturálního funkcionalismu věnována stať F. Charvátka [1971] a [1973], J. Houšky a V. Tlustého [1972], J. Houšky [1973] a dosud nezhodnocený II. díl *Soudobé sociologie* J. Klofáče a V. Tlustého (1965).

tivnějším a metodologicky nejpropracovanějším výzkumu O. D. Duncana—P. M. Blaua [(1967], v němž je dokonce regresní rovnice, v níž prestiž povolání je funkcí příjmu a školního vzdělání.

Sociální mobilita je tedy chápána především jako pohyb — v rámci jedné nebo více generací — mezi sociálními pozicemi, jejichž hierarchizace se více-méně v poslední době již stabilizovala.[4]

Přestože „mobilitní šetření“ v buržoazní sociologii překonala jistě základní nedostatky prvních stadií (například dříve navržené žebříčky profesionálních pozic nebo společenského postavení byly značně arbitrární a nespolehlivé, což bylo později i empiricky prokázáno kritikou Warnerovy metodiky nebo metodiky N. Rogoffové), ukázaly se nové problémy.

Lavina mezinárodních komparací zvýraznila nutnost srovnávat různé hodnoty mobilitních „indexů“ a tím i nutnost vytvořit mezinárodně relativně srovnatelné ukazatele „sociální pozice“. Použití jen nejzákladnějších kategorií — například manuální a nemanuální práce (tj. bílé a modré límečky) — pohled značně zhrubuje, jemnější dělení okamžitě vyvolává diskuse „o stejném významu důležitosti pozice“ pro různé státy (kulturní okruhy) i časová období.

Do popředí zájmu se také dostal problém, související s tím, že v časovém rozmezí se nepřesouvají pouze osoby mezi relativně neměnnými společenskými pozicemi, ale že se mění i místo společenských pozic samých (a to nejen změnou vědecké „optiky“ nebo subjektivního hodnocení této pozice). Některé profesionální pozice zcela zanikají a objevují se nové. Proto je snaha rozlišovat „mobilitu“ a tzv. „převrstvení“ („Mobilität“ a „Umschichtung“, viz Geiger [1962]). V metodologii tento problém vedl k závažnému rozlišení tzv. „čisté“ a „hrubé“ mobility, což zpochybnilo dosavadní nosnost většiny „mobilitních indexů“ (rates of mobility). Změny poziční nebo profesionální struktury i změny toho, co je „výše“ i „níže“ — jež jsou většinou spojovány s „industrializací“ — potvrzují v mnohém marxistickou kritiku nedostatků dosavadních šetření mobility a jejich malou adekvátnost vzhledem ke skutečně probíhající sociálním změnám.

V šedesátých a sedmdesátých letech jsme svědky doslova exploze národních studií, které se zabývají problémy intra a intergenerační mobility, kde se upřesňují metodologické „nástroje“ především ve formě matematicko-statistických postupů a modelů a kdy dochází ke komparaci národních i mezinárodních dat. Studie přinášejí množství často značně detailního empirického materiálu, většinou dobře technicky zpracovaného, nad jehož teoretickou relevancí stojíme však ve značných rozpacích.

Vzorem pro tyto studie je stále práce P. M. Blaua—O. D. Duncana *The American Occupational Structure* z roku 1967, která způsobem zpracování i prezentací dat ovlivnila na nejméně další desetiletí většinu sociologických studií v této oblasti (mluví se o mobilitních studiích druhé generace). Ve většině následných prací se také setkáváme s přímou komparací dat, která zde byla publikována.

Studie Blaua a Duncana je příkladem empirického, pozitivistického přístupu, za němž je skryto přesvědčení, že získaná data jsou prvotní a že jejich přesné statistické „opracování“ přinese závěry teoretického charakteru i možnost formulace přesných, empiricky verifikovatelných hypotéz.

[4] Mezi důkazy pro „stabilitu“ hierarchie profesionálních pozic jsou nejčastěji uváděny srovnávací studie výzkumů zabývajících se prestiží povolání [Inkeles — Rossi 1956], a to i prestiží povolání v socialistických zemích (výzkum v Polsku, ČSSR, Maďarsku i nereprezentativní emigrantský vzorek ze SSSR), jež jsou v korelaci se západními výzkumy 0,8–0,9. Tento fakt by také zaslužil podrobnou marxistickou interpretaci.

Vychází z předpokladu, že určitá společenská pozice jednotlivce v čase (v průběhu životní dráhy) je určena řadou intervenujících proměnných, jako je sociální prostředí, v němž jedinec vyrůstal, majetkem a vzděláním rodičů, vlastním vzděláním (popřípadě IQ, výkonem) a řadou dalších proměnných, které se objevují (intervenují) až v průběhu životní dráhy (status rodičů manželky, prvorozenství atd., atd...). Pomocí matematického modelu typu regresní analýzy [když byly dříve překonány obtíže při získávání a operacionalizaci vhodných údajů] bude — na základě přibírání vhodných proměnných a vylučováním těch, které do hry nezasahují — zvyšována úspěšnost „vysvětlení“ současného společenského postavení a jeho proměnlivosti v čase. Perspektivně to bude možné využít i k úspěšným předpovědím pro jedince a z agregovaných dat jedince i pro společenskou strukturu.

Analýzovaný materiál vedl sice k technickému zlepšení statistických postupů, operacionalizaci a sběru dat, k ověření velkého množství empirických hypotéz, ale stále zřetelněji se vzdaloval od odpovědí na otázky skutečně podstatné a teoreticky závažné, čím je vlastně určováno společenské postavení člověka v kapitalistické společnosti a jak se tato „determinace“ mění v čase.

Empirický podnět Blaua—Duncana(5) inspiroval i řadu doplňujících analýz, které poněkud modifikují některá východiska. Máme na mysli především oxfordské studie [Hope—Goldthorpe 1974], původně zamýšlené jako komparace anglických a amerických výzkumů, které se osamostatnily v množství technických postupů, jež přerostly ve specifický typ analýzy. Jádrem oxfordských analýz je především rozbor různých os hierarchie společenských (statusových) pozic, původně chápaných jako různé dimenze statusu povolání a později jako dimenze společenského postavení.

Tyto studie se zdánlivě vrací k weberovskému pojetí společenského postavení, které není vyčerpáno (jednoznačně určeno) ekonomickým postavením, ale přibírá i dimenze vážící se, k specifické (prestiži) povolání, jakési „kulturní dimenzi“ společenského postavení apod.

Společenský pohyb potom není chápán jako pohyb v jedné dimenzi, ale pochopitelně jako rozporný pohyb v řadě dimenzí. Jakákoli skutečná analýza „multidimenzionální mobility“ je však technicky značně složitá, někdy i těžkopádná a řešení statistických a metodologických obtíží stále více vytlačuje věcný obsah a teoretická zobecnění.

Se správným, i když v kontextu práce pouze okrajovým hodnocením „statusové determinace“ path analýzou se setkáváme v nové práci F. Charváta a J. Večerníka [1978]. Upozorňují správně na tendenci tematické uzavřenosti interpretace mobilních dat (s. 115) i na to, že „... původně relativně široké východisko bylo stále zužováno směrem k ahistoričnosti, individualismu a abstraktně kvantitativnímu pojetí.“ (s. 116)

4. Nové impulsy posledního desetiletí

V posledních deseti letech i mezi západními sociology stoupá skepticismus vzhledem k teoretické relevanci „mobilitních studií“. Uveďme si zde některé myšlenky ze shrnujícího článku mladých západoevropských sociologů [Mayer—Müller 1973], kteří z dosavadních mobilních studií nenechávají doslova kámen na kameni.

(5) Tento způsob analýzy dal v posledních letech vzniknout „škole“, k níž patří část amerických sociologů, kteří pokračují v analýzách zahájených P. M. Blauem — O. D. Duncanem. Řada dalších sociologů se pokusila o metodické využití Blauových — Duncanových schémat, nevylímaje sociology socialistických zemí — například u nás některé analýzy *Mikrocensu 1967*, práce Škaratana [1972] a další.

Již motto jejich článku, převzatý výrok R. Dahrendorfa, je velmi charakteristické: „Sociální mobilita reprezentuje jednu z nejvíce studovaných a zároveň jednu z nejméně pochopených oblastí sociologického bádání...“ Autoři své kritické námitky proti mobilitním studiím shrnují do následujících bodů:

1. Cílem mobilitních výzkumů je zachytit pohyb v řadě proměnných (například zaměstnání, pohyb pracovní síly, migrace). Většinou však tyto mobilitní přesuny jsou chápány zcela nezávisle na sobě, a dokonce často i v oddělených vědních disciplínách (sociologie, ekonomika, demografie).

2. Mobilitní studie většinou šetří sociální přesuny, aniž je předem vyjasněna zásadní otázka „stratifikace“ společnosti — například vztah strat a sociálních tříd. Neřešené problémy stratifikace jsou potom „chronickou nemocí“ mobilitních studií a limitují jejich teoretickou použitelnost. Problém vztahu „strat“ a „tříd“, kontinuální kontra diskontinuální strata, objektivní kontra subjektivní určení strat, rodinný status, personální status a status role, jednodimenzionální a vícedimenzionální status atd. jsou většinou pouze objektem ad hoc řešení v empirickém výzkumu. Tytéž problémy se vztahují například na jednu z nejčastěji používaných mobilitních proměnných, tj. „zaměstnanecký status“.

Bylo již napsáno mnoho kritických výhrad k použití kategorie „prestíže“ povolání. Avšak i další znaky používané k určení hierarchie zaměstnanecké struktury jsou značně heterogenní, vzájemně nesrovnatelné, používá se jiných kategorií v sociologických a cenzovních (statistických) šetřeních apod.

3. Hierarchizace „zaměstnanecké struktury“ se bez jakéhokoli zdůvodnění zaměňuje za univerzální ukazatel „stratifikace“ společnosti, a dokonce za „třídní“ klasifikaci zakomponovávající i společný „třídní zájem“.

V časových řadách se ovšem obsah jednotlivých kategorií mění a jak ukázaly kritické studie zabývající se tzv. „strukturní“ mobilitou, tak dosti podstatně.

4. Přes značný pokrok — i těžkosti — v konstrukci různých výpočtů mobilitních indexů zůstává jejich interpretace pochybná. Tyto indexy mohou jakž takž vypovídat o přesunech ve spíše kratších, relativně stabilních obdobích společenského vývoje uvnitř jednoho typu společnosti. Navíc hrubé ukazatele vzestupné a sestupné mobility v kategoriích manuální — nemanuální falešně interpretují přechod ze všech manuálních povolání do rutinních a řadových nemanuálních povolání jako společenský vzestup. Mezinárodní srovnání jsou vesměs pochybná a často tak hrubá, že ztrácejí svou informační hodnotu. O testování hypotéz „otevřenosti“ společnosti ani nemluvě.

5. Dosavadní klasifikace „typů mobility“ (vycházející se Sorokinova schématu) nestačí, navrhuje se její značné rozšíření — například institucionalizovaná a neinstitucionalizovaná mobilita, částečně vzestupná a sestupná mobilita, objektivně měřitelná a psychologicky pocífovaná vzestupná — sestupná mobilita apod.

6. Mobilitní studie téměř jednomyslně zanedbávají to, co je možné nazvat „subjektivní aspekty“ sociální změny.

Autoři studie nejsou marxisté, proto v jejich kritické argumentaci některé aspekty chybí (viz předchozí kritika V. S. Semjonova [1972]). Také se vůbec nezamýšlejí nad ideologickým kontextem „chyb“, které jsou například u „testování“ otevřenosti buržoazní společnosti zřejmé. Jejich řešení proto konečkonců směřuje pouze ke „zjemnění“ a kritičtější analýze dosud používaných metodických nástrojů v mobilitních studiích.

Za pomoci organizačního výboru pro otázky stratifikace při světové sociologické společnosti bylo uspořádáno několik konferencí [Konstancie 1972, Jabloná Polsko 1974, Toronto 1974, Berlín 1979]. Materiály z těchto konferencí jsou užitečné a slouží nejen k výměně názorů i výsledků výzkumů, ale i ke shrnutí předchozích etap práce. Tomuto účelu je věnován například sborník z polské konference v roce 1974 nazvaný *Social Mobility in Comparative Perspective*, který uspořádal W. Wesołowski, K. M. Slomczyński a B. W. Mach. Zvláště zajímavý je teoretický úvod předcházející jednotlivým studiím zařazeným do sborníku, který je dobrým shrnutím výsledků práce v této oblasti k roku 1973. Jednání v Konstanci v roce 1972[6] je podrobně komentováno v práci F. Charváta—J. Večerníka [1978].

Ve jmenovaných sbornících se setkáváme s kritickými stanovisky sociologů se socialistických zemí (například přetištěný článek Charváta—Linharta—Večerníka [1975], který je podle našeho názoru zatím nejhodnotnějším vyjádřením stanoviska marxistické sociologie k problematice sociální mobility). Také zde se však začíná odrážet i zjevná antipozitivistická orientace v duchu radikální kritiky „nové levice“ nebo „neomarxismu“. U těchto názorů, které v současné době představují již nikoliv okrajový, ale velmi výrazný proud současné západní sociologie, se poněkud zastavme.

Tuto orientaci představují především dva články D. Bertauxe [1973; 1978]. V úvodu prvního článku, příznačně nazvaného *Dvouapůltý model sociální struktury*, Bertaux přichází s otevřenou kritikou pozitivistického přístupu: podrobně studoval sociální mobilitu (je to pracovník, který prošel školou pozitivisticky orientované metodologie, v níž poprvé publikoval mobilitní studie koncem šedesátých let), ale nalézá v ní zachycení jakýchsi „pseudopohybů“; z toho podstatného — o společenské změně a jejích mechanismech — tam není vůbec nic!

V dalším článku [1978] Bertaux uvádí myšlenku, jež se nám nebude zdát originální, ale je přesto zajímavá. Zdá se mu, že společenskou třídu definují nejen statusové charakteristiky, ale i vztahy mezi příslušníky třídy (soudržnost buržoazie) a vztahy, pomocí nichž vládnoucí třída manipuluje s třídami utlačovanými. Tyto vztahy uvnitř dělnické třídy a buržoazie jsou ovšem principiálně nesrovnatelné.

Sociální mobilitu v buržoazní společnosti pak chápe jako zařazování jedince do struktury těchto vztahů, přičemž „pravidla“ výhodná pro vládnoucí třídu jsou mocensky vtiskována třídě utlačované. Jinými slovy: budeš-li se v kapitalistické společnosti dobře chovat, osvědčíš-li se v hájení zájmů vládnoucí třídy, budeš povyšován. Součástí celého systému je jak školský systém, tak velké množství vazeb, které má v rukou vládnoucí třída a „káduje“ pomocí nich každého člena společnosti. To je podstata buržoazní „mobility“, o níž se však téměř v žádné teoretické publikaci nedočteme. V diskusi (částečně přetištěné ve sborníku konference v Konstanci [Mayer—Müller 1973]) polemizuje například s R. Bendixem a velmi ostře — vlastně z marxistických pozic — odmítá celou koncepci mobilitních studií. S hodnocením pozice

[6] Z jednání v Konstanci byl uspořádán sborník s názvem *Social Stratification and Career Mobility* [Mayer — Müller 1973]; ve sborníku je přetištěna například stat *Způsob měření odpovědnosti* K. Svalastogy, v níž se pokouší autor navrhnout postup k operacionalizaci dimenze odpovědnosti pro prestiž povolání. Článek *Dimenze mobilitního prostoru* K. U. Mayera řeší problematiku subjektivní žádoucnosti mobilitního pohybu. R. Kreckel zpracoval shrnující teoretickou studii doslova nabitou literaturou, v níž se pokouší vyčistit teoretické pole v oblasti sociální mobility. Ve sborníku jsou dále stati R. Boudona, W. Müllera, R. Giroda a A. Zloczowera.

D. Bertauxe, podle našeho názoru příliš kritickým, se setkáváme v práci F. Charváta—J. Večerníka [1978].

Celkový kritický nápor na pozitivismus, který je někde označován jako „krize postpozitivismu“ se projevoval především v těch oblastech, kde se pozitivisticky zaměřovaná anglosaská sociologie dotýkala aktuálních společenských otázek. Touto oblastí je nepochybně problematika společenské struktury a jejích změn. V rámci celkové snahy o „znovupostavení“ problémů se setkáváme s nejrůznějšími „neo“ názory, jako „nová levice“ (zmiňovaný „neomarxismus“), ale i s hledáním „nových tříd“. Koncem sedmdesátých let se jeden z představitelů americké protipozitivistické kritické sociologie, A. G. Gouldner, snaží o vytvoření koncepce „nové třídy“, kterou tentokrát vidí v technické inteligenci(7) (viz Gouldnerův časopis *Theory and Society*).

Původní náměty, s nimiž přišel francouzský publicista Serge Mallet v esejích o nové dělnické třídě [1975] (8) se pokusil empiricky ověřit například D. Gallie [1978] v práci *In Search of the New Working Class*. „Nová dělnická třída“ v automatizovaných provozech však nalezena nebyla a závěry diskuse spíše vedly ke konstatování, že i ve zdánlivě zcela novém prostředí je dělník determinován starými výrobními vztahy, které nezměnily nic na podstatě kapitalismu. Také práce velmi nadějného francouzského teoretika řeckého původu N. Poulantzase (nedávno tragicky zahynulého) věnované třídám a jejich vztahu ke kapitalistickému státu čerpají z marxismu a hlásí se k němu. Mají blízko k Althusserovi, ale zdá se, že jsou teoreticky a politicky blíže marxismu než různým formám revizionismu. Jelikož vzbuzují na Západě značnou pozornost, a to především mezi mladými sociology, měli bychom se k jejich rozboru vrátit podrobněji i u nás.

V uvedené literatuře se stále zřetelněji ukazuje, že společenské postavení jedince je dáno jeho postavením v oblasti společenských a především výrobních vztahů a že další hlediska, s nimiž operují stratifikační teorie, jsou pouze vnější jevovou formou těchto vztahů. Je přiznávána dominantní úloha vztahům vlastnickým (k výrobním prostředkům), ale zároveň i vztahům vyplývajícím z konkrétní společenské dělby práce a vztahům, které bychom mohli nazvat „technologickými“. S těmi se setkáváme i v tzv. „evropském maoismu“, v němž se přeceňuje význam „kulturní revoluce“ v Číně, v níž jsou prý položeny skutečné základy společenské rovnosti dané střídáním pracovních funkcí, přímou demokracií apod.(9)

(7) A. Gouldner, který je považován za představitele „neohegeliánské“ sociologie nebo fenomenologické sociologie, opublikoval v časopise, jehož je editorem (*Theory and Society* 1978), dvoudílný „projekt“ nové třídy. Ve dvacátém století se prý objevila nová třída, již je inteligence. Dostává se do čela moderních společností, je to elitářská třída, která využívá především vzdělání k uchování svého postavení a k sebereprodukci. Tato třída se liší vztahem k vlastnictví výrobních prostředků, jimiž jsou kulturní a lidský kapitál, tj. znalosti a vědomosti. Základním rozporem — i v socialistických zemích — není rozpor mezi proletariátem a buržoazií, ale mezi inteligencí a ostatními.

(8) V práci *Essays on the New Working Class* s podtitulem *Automatizace a sociální integrace uvnitř kapitalistického podniku* je především testována hypotéza, s níž přichází Mallet a Blauner, že nejprogresivnější technologie nově formuje dělníky. Vytváří roztržičnost dělnické třídy, nové vztahy mezi dělníky, nové vztahy k vedení a podobně. Mallet také přišel s hypotézou, že automatizace produkuje zcela nové typy sociálních konfliktů. Většina hypotéz se empirickými výzkumy v několika podnicích ve Francii a v Anglii (komparace) nepotvrdila. Práce se pokusila testovat i hypotézu formulovanou J. H. Goldthorpem v práci *The Affluent Worker*, že dělníci, jímž se dobře daří, přejímají životní způsob tzv. středních tříd. Ani tato hypotéza se nepotvrdila.

(9) Mnoho bylo publikováno v „New-left-review“.

V této souvislosti se některé práce, které se řadí k „neomarxismu“, pokoušejí o hodnocení stavu vývoje sociální (třídní) struktury v socialistických zemích. Zpravidla se však drží starých šablon o existenci tříd v socialistických zemích, kdy „státní kapitalismus“ prý vytvořil „vládnoucí třídu“ politicko-burokraticko-technokratického komplexu, utlačujícího dělnickou třídu a rolnictvo, a nezdědka opakují a citují autory ryze antikomunistické proveniencí. Zajímavé jsou pouze některé postřehy o tom, že v socialistické společnosti zrušením soukromého vlastnictví výrobních prostředků nezmizely další důležité výrobní vztahy, například vztahy mezi podniky (kooperace, ale i závislost a podřízenost), dále technologické vztahy podřízenosti a nadřízenosti uvnitř výrobních (nebo jiných) jednotek, nezmizelo osobní vlastnictví a s ním spojené problémy — a že tyto vztahy spoluurčují charakter sociální struktury. V hodnocení fungování ekonomiky socialistických zemí jsou většinou striktně odmítány návrhy k prohloubení „zbožně peněžních vztahů“ a jejich působení za socialismu (například v krajní poloze tzv. Šikův model) jako výraz snahy „nové vládnoucí vrstvy“ o zvětšení „prostoru“ pro uplatňování — koneckonců — vlastních zájmů. Nástup kontrarevolučních sil v Československu (popřípadě jiných socialistických zemích) je tak správně analyzován ve spojitosti se snahou změnit základ existujících výrobních vztahů.

Jak již bylo řečeno v úvodu, tzv. „neomarxismus“ (proč vlastně „neomarxismus“, marxismus je jen jeden!) je značně heterogenní teoretický proud, pod nímž se mohou skrývat různé formy revizionismu (neotrockismus, maoismus), pouhé pseudorevoluční fráze, ale zároveň i snaha buržoazních teoretiků přehodnotit zastaralý způsob uvažování a pokusit se přejít na teoretickou platformu marxismu-leninismu. Pokud jde o pojetí sociální struktury a sociální mobility, vyslovuje se většinou velmi kriticky o mobilních výzkumech vycházejících z pozitivisticky orientovaných empirických studií a přináší argumenty, které jsou v mnohém shodné s hodnocením marxistické sociologie.

Ideologické diskuse sedmdesátých let zaměřené na problematiku sociální struktury u nás byly impulsem pro napsání řady statí i knižních publikací, které se zabývají jak kritikou buržoazních koncepcí, tak problematikou současného zachycení sociální struktury v socialistických zemích. V seznamu literatury čtenář najde obsáhlý, nikoli však vyčerpávající výčet literatury k této tematice. Z monografických prací, které byly k tomuto tématu napsány po roce 1970, jmenujeme: [Charvát 1972; Vaněk 1975; Šafář 1977; Charvát—Večerník 1978]; z dalších prací důležité kritické články J. Hrázy [např. 1973] a M. Formánka [např. 1975].

Jeden z hlavních úkolů státního plánu základního výzkumu, jehož koordinátorem je právě Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, se pokouší pokročit dále v nastoupené cestě. Konkrétními výsledky jsou studie týkající se jak vývoje sociálně třídní struktury kapitalistického Československa [Charvát 1972], tak i vývoje této struktury v třiceti letech budování socialismu [Sociologický časopis 1975, č. 5]. Zajímavé budou i výsledky konkrétního empirického šetření [Mikrocensu 1977] i jeho následná interpretace [Charvát 1981]. Teoreticky zajímavé jsou i další články k této problematice otištěné na stránkách Sociologického časopisu nebo jinde, například [Vaněk 1975; Widerszpil 1972; Charvát 1973; Flek 1975; Bauch 1975; Rutkevič 1975; Lötsch—Meyer 1975; Zábrahová 1972], popřípadě i další.

Znovu opakujeme již dříve vyslovenou myšlenku, že problematika sociální struktury a její změny bude i nadále místem ostré ideologické konfrontace mezi marxistickými a buržoazními sociology. Její současné zachycení v socialistických zemích, včetně odhadu dalšího vývoje, je potom důležitým úkolem marxistické sociologie s přímým vztahem ke společenské praxi.

Literatura

- Bauch, V.: *Vývin triednej a sociálnej štruktúry na Slovensku v podmienkach budovania socializmu v ČSSR*. Sociologický časopis 1975, č. 5.
- Bertaux, D.: *Two and Half Model of Social Structure*. In: [Mayer — Müller 1973].
- Bertaux, D.: *Class Relationship. Appareils à Encadrement. Production and Consumption of Human Beings*. In: [Wesołowski — Slomczyński — Mach 1978].
- Bolte, K. M.: *Sozialer Aufstieg und Abstieg*. Stuttgart, E. Enke 1959.
- Bottomore, T. B.: *Classes in Modern Society*. New York, Vintage Books 1968.
- Carlsson, G.: *Social Mobility and Class Structure*. Lund Studies in Sociology, CWK Gleerup 1969, No. 11.
- Davis, K. — Moore, W. E.: *Some Principles of Stratification*. American Sociological Review 1945, Vol. 10.
- Duncan, O. D. — Blau, P. M.: *The American Occupational Structure*. New York, Wiley 1967.
- Eisenstadt, S. N.: *Modernisation, Protest and Change*. New York, Prentice Hall 1965.
- Flek, A.: *Teoretická analýza daných sociálnych vzťahů*. Sociologický časopis 1975, č. 3.
- Formánek, M.: *Meze a možnosti mobilitní koncepce*. Sociologický časopis 1975, č. 3.
- Gallie, D.: *In Search of the New Working Class*. Cambridge University Press 1978.
- Geiger, T.: *Arbeiten zur Soziologie*. Neuwied, Luchterhand Verlag 1962.
- Glass, D.: *Social Mobility in Britain*. London, Routledge 1954.
- Gouldner, A.: *The New Class Project I, II*. Theory and Society 1978, Vol. 6.
- Goldthorpe, J. H. et al.: *The Affluent Worker*. In: J. Kahl (Ed.): *Comparative Perspectives on Stratification*. Boston, Little Brown 1968.
- Hope, K. — Goldthorpe, J. H.: *The Social Grading of Occupations*. Oxford 1974.
- Houška, J. — Tlustý, V.: *Třídní charakter sociální struktury a stratifikační teorie*. Sociologický časopis 1972, č. 1.
- Houška, J.: *K marxistické koncepci společenských tříd*. Sociologický časopis 1973, č. 5.
- Hrůza, I.: *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*. In: *Dělnická třída a současnost*. Praha, Svoboda 1973.
- Charvát, F.: *Sociální struktura a stratifikace, sociální mobilita a změna*. Sociologický časopis 1971, č. 4.
- Charvát, F.: *Sociální struktura jako předmět sociologické komparace*. Sociologický časopis 1972, č. 1.
- Charvát, F.: *Dělnická třída v procesu přeměny světa a procesy přeměny světa v dělnické třídě*. Sociologický časopis 1973, č. 1.
- Charvát, F. a kol.: *Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech*. Praha, Academia 1972.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1973.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální struktura a mobilita. Některé teoretické a metodologické problémy*. Sociologický časopis 1975, č. 1.
- Charvát, F.: *Sociální struktura naší společnosti na přelomu 70. a 80. let — stav a perspektivy*. Nová Mysl 1981, č. 3.
- Charvát, F. — Večerník, J.: *Třídy a vrstvy v buržoazní sociologii*. Praha, Svoboda 1978.
- Inkeles, A. — Rossi, P. H.: *National Comparisons of Occupational Prestige*. American Journal of Sociology 1956, No. 4.
- Lipset, S. M. — Bendix, R.: *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley, California University Press 1959.
- Lötsch, M. — Meyer, H.: *Výzkum sociální struktury a řízení sociálních procesů*. Sociologický časopis 1975, č. 5.
- Mallet, S.: *Essays on the New Working Class*. Tehos Press 1975.
- Mayer, K. U. — Müller, W.: *Social Stratification and Career Mobility*. Paris, Mouton 1973.
- Miller, S. M.: *Comparative Social Mobility*. Current Sociology 1960, Vol. 9.
- Poulantzas, N.: *Les Classes sociales dans le capitalisme d'aujourd'hui*. Paris, Editions du Seuil 1974.
- Rishøj, T.: *Metropolitan Social Mobility 1850—1950. The Case of Copenhagen, Quantity and Quality* 1971, Vol. 5, No. 1.
- Rogoffová, N.: *Recent Trends in Occupational Mobility*. Glencoe, Free Press 1953.
- Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Social'nyje peremeščenija*. Moskva, Mysl' 1970.
- Rutkevič, M. N.: *Sociální struktura socialistické společnosti v SSSR a její vývoj k sociální homogenitě*. Sociologický časopis 1975, č. 5.
- Semjonov, V. S.: *Kapitalismus a třídy*. Praha, Svoboda 1972.
- Svalastoga, K.: *Prestige, Class and Mobility*. Copenhagen, David Mc Kay 1959.

Svalastoga, K.: *Social Differentiation*. New York 1965.

Šafář, Z.: *K problematice změn sociální struktury za kapitalismu a socialismu*. Praha, Univerzita Karlova 1977.

Šafář, Z.: *K otázkám současné struktury socialistické společnosti*. Nová Mysl 1971, č. 4.

Škaratan, O. I.: *Problemy social'noi struktury rabočego klassa SSSR*. Moskva, Novaja Mysl' 1970.

Škaratan, O. I. — Rukavišnikov, L.: *Social'naja struktura naselenija sovětskogo goroda i tendencii jeho razvitiija*. Social'nyje issledovanija 1972, No. 2.

Tumin, M. M.: *Social Stratification. The Forms and Functions of Inequality*. New York, Prentice Hall 1967.

Urbánek, E.: *Sociální stratifikace v pojetí T. Parsonse*. Sociologický časopis 1972, č. 2.

Vaněk, A.: *Sociální struktura*. Praha, Univerzita Karlova 1975.

Wesołowski, W.: *Some Notes on the Functional Theory of Stratification*. In: C. S. Haller: *Structured Social Inequality*. London, Macmillan 1969.

Wesołowski, W.: *Třídy, vrstvy a moc*. Praha, Svoboda 1969.

Wesołowski, W. — Slomczyński, K. — Mach, B. V.: *Social Mobility in Comparative Perspective*. Warszawa, Ossolineum 1978.

Widerszpil, S.: *Vymezení dělnické třídy a aktuální úkoly polské dělnické třídy*. Marxismus a současnost 1972, č. 3.

Zábrahová, L.: *K analýze sociální struktury společnosti*. Nová Mysl 1972, č. 4.

Zábrahová, L.: *Přístup k výzkumu sociální struktury*. Nová Mysl 1972, č. 6.

Zaslavskaja, T. I. — Ryvkina, R. V.: *Metodologičeskiye problemy sociologičeskogo issledovanija trudovyh resursov*. Novosibirsk, Nauka 1974.

Резюме

3. Шафарж: Общественные изменения в буржуазной социологии. Проблематика социальной мобильности

Статья не содержит новый эмпирический материал. Ее автор пытается с марксистско-ленинской точки зрения обобщить современную проблематику социального изменения, постигаемую т. н. мобильностными исследованиями. В первой части он обращает внимание на явную ориентацию западной социологической продукции на более широкую тематику отражения общественного изменения, включая его экономические детерминанты. Исследования мобильности выходят за узкие национальные рамки и авторы стремятся постичь также внешние детерминанты социального изменения, хотя они не располагают целостной «макротеорией», какой является исторический материализм. Однако в работах некоторых авторов буржуазная социология покидает собственные теоретические рамки и ее представители переходят на позиции т. н. «неомарксизма». Но преимущественно под этим термином скрываются лишь различные формы ревизионизма и его значительная популярность в молодых теоретических кругах на Западе свидетельствует о том, что на данном этапе глубокого кризиса капиталистического общественного сознания буржуазия уже сама не в состоянии создать собственную теорию и поэтому она заимствует (и деформирует) некоторые элементы идеологии социалистического общества.

Автор возвращается к характеристике структурного функционализма как самой влиятельной теории, находящейся в основе постижения социальной структуры и социальной мобильности. Он рекапитулирует развитие исследований мобильности в западной литературе (от Сорокина по сегодняшний день) и принципы марксистской критики их недостатков, доказывая, что «... концепция социальной мобильности, следовательно, применима, прежде всего, для постижения индивидуальных изменений общественного положения внутри одной относительно стабильной общественно-экономической формации».

В заключение автор обращает внимание на теоретические импульсы последнего десятилетия, когда слабые стороны исследований мобильности были отмечены и некоторыми западными социологами. Проблематика социальной структуры и ее изменений будет и впредь местом острой идеологической конфронтации между марксистскими и буржуазными социологами. Ее своевременное постижение в социалистических странах — важная задача марксистской социологии.

Summary

Z. Šafář: Social Change in Bourgeois Sociology. Problems of Social Mobility

This paper does not present any new empirical material but rather endeavours to summarize from the Marxist point of view the contemporary problems of social change, as dealt with in the so-called mobility studies. In the first part the author comments on the evident inclination of Western sociological production to the broader themes of grasping social change, including its economic determinants. Mobility studies surpass the narrow national framework and their authors try to cover also the external determinants of social change, even though in their case a comprehensive "macrotheory" such as historical materialism is lacking. However, some representatives of bourgeois sociology leave its theoretical framework, assuming the positions of what is called neo-Marxism. As a rule, of course, this term stands for nothing but various forms of revisionism, and its considerable popularity among younger theoreticians in the West only attests to the fact that, at this stage of the deep crisis of capitalist social consciousness, the bourgeoisie itself is no more capable of developing its own theory and consequently takes over (and deforms) certain features of the ideology of socialist society.

The author then resumes the characterization of structural functionalism as the most influential theory underlying the efforts to grasp social structure and social mobility. He recapitulates the development of mobility studies in Western literature (starting with Sorokin up to the present) and sums up the principles of Marxist criticism of their shortcomings, stating that "...thus the concept of social mobility is mostly applicable in comprehending individual changes of social position within a single relatively stable socio-economic formation".

In conclusion the author discusses the theoretical impulses of the past decade, when the shortcomings of mobility studies have been discerned and reported by some Western sociologists as well. The problems of social structure and its change will continue to be an issue of profound ideological confrontation between Marxist and bourgeois sociologists. Marxist sociology now faces a major task — to deal with problems of this kind in the socialist countries.

Špičkoví tvůrčí pracovníci v podniku

KAREL HERMAN

Koncernový podnik Škoda, Plzeň

Z hlediska plnění celospolečenských úkolů ve výrobě a vědeckotechnickém rozvoji zaujímá v Západočeském kraji důležité postavení koncernový podnik Škoda v Plzni. Významnou měrou přispívá k plnění úkolů celého národního hospodářství, disponuje značnou vědecko-výzkumnou základnou a tvůrčí kapacitou. Řada jeho inovovaných výrobků získala v 6. pětiletce mezinárodní uznání a národní ocenění. Podařilo se zabezpečit, aby podíl nových výrobků, mladších 5 let, se pohyboval nad úrovní 40 %.

Úkoly 7. pětiletého plánu a aplikace *Souboru opatření* pro jejich splnění vyžadují další rozvoj iniciativy všech pracovníků, nevyjímaje tvůrčích pracovníků v předvýrobních složkách. Tento požadavek souvisí se sociálním rozvojem pracovního kolektivu a je mu věnována náležitá pozornost i v dokumentech sociálního plánování podniku. V *Plánu přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje podniku na léta 1981—1985* jsou stanoveny náročné úkoly v oblasti zvyšování kvalifikace pracovníků, výběru talentovaných pracovníků, přípravy kádrových rezerv, využívání odbornosti a dlouholeté zkušenosti věkově starších kádrů a orientace doškolování technicko-hospodářských pracovníků na řešení cílových programů a rozhodujících úkolů podniku. V souvislosti se zvyšováním úrovně kádrové a personální práce s předními tvůrčími pracovníky podniku stanoví plán úkol rozpracovat v podniku systém a zásady řízení vědecké výchovy s cílem zajistit potřebný počet pracovníků s vědeckou hodností CSc. a DrSc. tak, aby stavy a rozmístění těchto pracovníků odpovídaly potřebám jednotlivých oborů. K tomu přistupuje úkol zpracovat ve spolupráci se *Závodním ústavem národního zdraví* návrh dalšího rozvoje diferencované preventivní lékařské péče s důrazem na pracovníky v exponovaných činnostech.

Pro získání potřebných poznatků z oblasti tvůrčí práce v podniku a zjištění subjektivních údajů, tj. postojů a názorů tvůrčích pracovníků, kteří svou prací zakládají potřebnou technicko-ekonomickou úroveň budoucích výrobků, byl v průběhu roku 1980 v podniku proveden *Výzkum pracovních a životních podmínek špičkových tvůrčích pracovníků*.

Metodologické otázky výzkumu

I když tvůrčí přístup k práci se očekává od všech pracovníků, má pojem tvůrčí pracovník jiný význam. Přesné vymezení pojmu je obtížné, obecně se dá říci, že je to pracovník, který při plnění svých úkolů je nucen řešit problémy, pro něž nejsou k dispozici přesné metody a postupy, není dostatek informací pro jednoznačnou volbu, takže práce je spojena s určitým rizikem a výsledky práce — výsledky řešení — přinášejí určitý stupeň novosti (výrobků, výrobních procesů, pracovních postupů), projevujících se například vyššími parametry, větší spolehlivostí, nižší pracností, nižší materiálovou nebo energetickou náročností, snížením rizika obsluhy apod.

V r. 1978 provedl útvar Psychologie a sociologie *Sociální výzkum*, jehož výsledky byly jedním z podkladů pro zpracování *Sociální analýzy podniku*. Tento výzkum byl koncipován velmi široce jak co do rozsahu problematiky, tak i co do počtu zkoumaných pracovníků ($N = 5000$). Nemohl proto (ani to nebylo jeho cílem) zkoumat podrobnější specifiku tvůrčích pracovníků. Výzkum tvůrčích pracovníků byl proveden na menším vzorku a jeho problematika byla zkoumána více do hloubky. Předmětem byli přední tvůrčí pracovníci vybraných závodů podniku, jako *špičkoví tvůrčí pracovníci* ($N = 188$).

Byly použity tyto techniky:

- a) sociologický dotazník,
- b) dotazník osobnostních rysů,
- c) polostandardizovaný rozhovor.

Sociologický dotazník byl zaměřen na získání průřezové informace z celé zkoumané problematiky. Pro snazší kvantifikaci obsahoval převážně uzavřené otázky, avšak umožňoval i volné vyjádření podle uvážení pracovníka.

Psychologický dotazník sloužil k získání přehledu o některých osobnostních rysech zkoumaných pracovníků, majících vztah k jejich práci. Výsledky byly využity jednak ve výzkumu, jednak jsou nadále využívány při psychologických vyšetřeních a poradenské činnosti u nových techniků.

Cílem polostandardizovaného rozhovoru, který byl proveden s každým pracovníkem, bylo objasnit případné specifické problémy a dát možnost volného vyjádření ke zkoumané problematice; byl také využit pro individuální poradenskou činnost.

Využívání tvůrčí kapacity

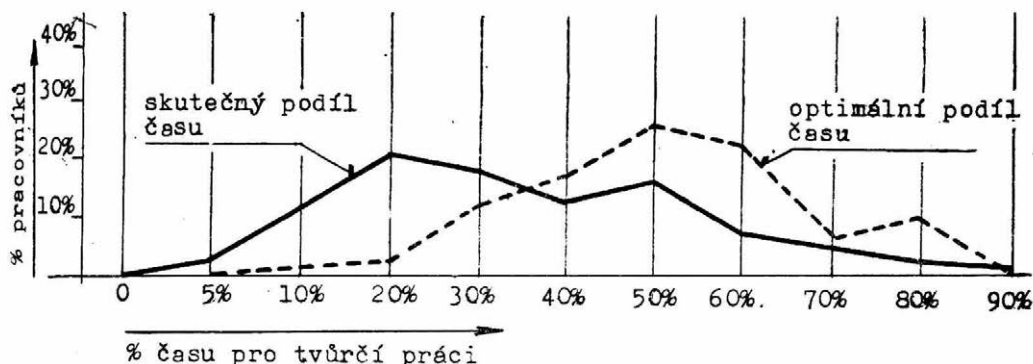
Zvyšování využití tvůrčí kapacity pracovníků předvýrobních složek pro odbornou práci je jedním z hlavních faktorů vědeckotechnického rozvoje podniku intenzivní cestou. Bylo by ovšem nereálné předpokládat, že špičkoví tvůrčí pracovníci mohou věnovat všem svému pracovní čas tvůrčí činnosti. Jejich pracovní náplň obsahuje řadu dalších momentů, bez nichž je nemyslitelná. Přesto výsledek výzkumu potvrzuje značné rezervy ve využívání tvůrčí kapacity pracovníků. Bylo zjištěno, že špičkoví pracovníci věnují tvůrčí práci v průměru cca 35 % času své pracovní doby. Za průměrnou hodnotou se ovšem skrývá celá škála časových hodnot, lišících se podle pracovišť a zařazení pracovníků (samostatní, vedoucí). Ve schématu 1 je znázorněno rozložení podílu času (z pracovní doby) věnovaného tvůrčí práci.

Zároveň je zde znázorněno, jaký podíl by odpovídal optimálním hodnotám (podle údajů špičkových tvůrčích pracovníků). Vyplývá z toho, že ve využívání tvůrčí kapacity zkoumaných pracovníků existuje 15–20% rezerva. Při úvahách o využití této rezervy je možno vycházet z údajů o rozložení činností špičkových tvůrčích pracovníků v průběhu pracovní doby, jak je udává tabulka 1.

U všech skupin pracovníků se projevuje jednoznačný požadavek na snížení nutného času pro práce, které jsou na úkor tvůrčích činností. V podstatě se jedná o dvě skupiny činností. Do první patří méně kvalifikované a administrativní práce, které musí špičkoví tvůrčí pracovníci vykonávat proto, že je nedostatek administrativního personálu (nebo nadbytek administrativních prací?) a středních technických kádřů. (Jak uvedl na XVI. sjezdu KSČ s. Štrougal ve *Zprávě o hlavních směrech hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1981 až 1985*, došlo za posledních 10 let k poklesu podílu konstruktérů v celkovém počtu technicko-hospodářských pracovníků v podnicích a VHJ o 15 %.) Přední tvůrčí

pracovníci pak kreslí i detailují, vyřizují různé administrativní práce. V té souvislosti se objevují poukazy na přemíru zpráv, výkazů, přehledů apod. Administrativa spojená s vydáváním zakázek zabírá 40—50 % práce konstruktéra a převádění těchto prací na počítač je terpe v počátcích. Ke zlepšení situace

Schéma 1. Podíl času pro tvůrčí práci

v této oblasti může přispět hlavně účinná racionalizace práce jednak nasazováním a využíváním moderních technických pomůcek, jednak snižováním podílu administrativních a rutinních prací.

Do druhé skupiny patří činnosti spojené s problematikou výroby a realizací výsledků duševní práce předvýrobních složek ve výrobním procesu. Zde se vyskytují takové činnosti, jako administrativní zajišťování materiálů, objednávek, obstarávání nedostatkového materiálu, zajišťování požadavků výroby na náhradu vadného materiálu, řešení náhrad, potíže v zásobování vyžadující neustálé jednání, zajišťování, obstarávání, řešení problémů při přebírání výrobků atd. Projevují se zde známé nedostatky v dodavatelsko-odběratelských vztazích. Řešení této situace významně závisí na realizaci *Souboru opatření* v národním hospodářství a aktivním přístupu všech zúčastněných organizací k uplatňování jeho zásad. Je to problematika, která byla pracovníky ve výzkumu velmi silně akcentována (zejména připomínkami k nevyužívání schopností pracovníků, nedostatku klidu pro tvůrčí práci, zdlouhavému řešení podstatných problémů apod.).

Tabulka 1. Podíly času podle skupin činností

Činnosti		Skupina pracovníků		
		samostatní	vedoucí skupin	vedoucí útvarů
Tvůrčí práce	skutečný podíl	40 %	30 %	20 %
	optimální podíl	55—60 %	45—50 %	35—40 %
Stadium	skutečný podíl	25 %	20 %	20 %
	optimální podíl	25—30 %	20—25 %	20—25 %
Řídící činnost	skutečný podíl	5 %	25 %	30 %
	optimální podíl	5 %	25 %	30 %
Jiné práce	skutečný podíl	30 %	25 %	30 %
	optimální podíl	10 %	5 %	10 %

Je zajímavé, že stupeň funkce (a s tím související ukazatele — platová třída a počet podřízených) je jediným ukazatelem, který ovlivňuje rozdíly v časovém rozvrhu činností v pracovní době. To znamená, že se neliší nebo nevýznamně liší sledované údaje u špičkových tvůrčích pracovníků

- v různých závodech podniku,
- na různých pracovištích (konstrukce, technologie, vývoj, výzkum).
- různého zařazení (konstruktér, vývojový pracovník, výzkumný pracovník, vědecký pracovník),
- různého vzdělání (ÚSO, VŠ, kandidát věd).

Tato nivelizace je až obdivuhodná; vypovídá o časově stejném tvůrčím využití průmyslováka-konstruktéra a kandidáta věd-vědeckého pracovníka, i o jejich stejném podílu na rutinních a pomocných pracích.

Sociální klima na pracovištích

Pro efektivnost pracovních skupin má velký význam jejich sociální klima. Představuje odraz a výslednici celého systému závodu, technických a ekonomických podmínek, hlavně však sociálních podmínek a zejména interpersonálních vztahů. Analýzy pracovních kolektivů, problematika sociálních aspektů jejich řízení, zkoumání interpersonálních vztahů jsou v současné době častým předmětem zkoumání věd o člověku. Jako příklad může být uveden pokus sociálních psychologů Leningradské státní univerzity(1) změřit úroveň vzájemných vztahů ve sledovaných četách podle takových ukazatelů, jako je semknutost, stupeň rozvinuté pomoci, ocenění vlastního kolektivu členy čet atd. Na základě získaných údajů byla sestrojena stupnice tří úrovní vzájemných vztahů — vysoké, střední a nízké.

Význam sociálního klimatu pro efektivitu tvůrčích pracovních skupin je ještě větší, neboť negativní klima zde více než u jiných druhů práce podvazuje tvůrčí kapacitu. V kolektivech, kde existuje dobré sociální (a v kolektivech tvůrčích pracovníků je nutno zdůraznit i tvůrčí) klima, mohou pracovníci bez zábran konfrontovat své myšlenky a názory na řešení, jsou inspirováni a podněcováni kolektivním myšlením k novým podnětům, nalézají pochopení a pomoc při řešení vzniklých problémů. Dobrá tvůrčí pohoda se přenáší i do mimopracovní doby, což má z hlediska zkoumané problematiky velký význam, neboť špičkoví pracovníci věnují značnou část času studiu a práci doma. Sociální klima může kromě toho pozitivně či negativně ovlivňovat i osobnostní rysy některých pracovníků, například měkkost povahy, malá průbojnost, nižší úroveň sociálních vlastností a nervové stability mohou být v dobrém sociálním klimatu kompenzovány a naopak ve špatném klimatu se mohou zvyrazňovat, vést až k některým negativním projevům, jako pesimismu, snížení tvůrčí aktivity, pocitům frustrace apod.

V našem výzkumu jsme otázku sociálního klimatu v kolektivech tvůrčích pracovníků zjišťovali otázkami orientovanými na faktory, které nejvýznamněji ovlivňují spokojenost s pracovním kolektivem (zjištěno jiným výzkumem). Spokojenost s pracovním kolektivem jsme přitom chápali jako výslednici všech vlivů sociální oblasti, které na pracovníka působí, a na základě jejichž integrovaného vlivu vyjadřuje svůj postoj ke kolektivu, v němž je zařazen. Výsledky výzkumu uvádí tabulka 2, kde je u jednotlivých faktorů vyjádřen podíl pracovníků, kteří s příslušným faktorem vyjádřili spokojenost.

(1) Čerkasov, G. N. — Kohout, J. a kol.: *Sociální aspekty řízení pracovních kolektivů*. Praha, Práce 1979, s. 37.

Tabulka 2. Sociální klima na pracovištích

Faktory sociálního klimatu	Podíl kladného hodnocení
Spokojenost s pracovním kolektivem	95 %
Možnost projevit názor na pracovišti	94 %
Vztahy mezi pracovníky	91 %
Spokojenost s vedoucím	89 %
Vyřizování připomínek	78 %

Nižší hodnocení faktoru vyřizování připomínek je možno vysvětlit tím, že — vzhledem ke kvalifaci, rozhledu a odpovědnosti špičkových pracovníků, a tedy i závažnosti jejich připomínek — jsou mnohá řešení náročná a dlouhodobá a mnohdy mají i nadpodnikový dosah. Vcelku však tabulka 2 ukazuje, že z hlediska sociálního klimatu jsou vytvořeny dobré podmínky pro tvůrčí práci.

Přesto je nutno se zmínit o negativním prvku, s nímž se někdy špičkoví tvůrčí pracovníci setkávají. Je jím závist v oblasti pracovních úspěchů. Někdy je tato závist tak silná, že negativně ovlivňuje i vynálezeckou činnost (pracovník nerealizuje své řešení jako vynález). Uvádí to 17 % pracovníků, a to především těch, kteří již uplatnili více vynálezů. Přitom spokojenost s pracovním kolektivem nemá vliv na to, zda vlivem závisti pracovník raději ustoupí od přihlášení vynálezu. To znamená, že závist zpravidla přechází z jiných pracovišť, která vidí pouze odměnu, a nikoli ji předcházející úsilí. Je proto nutno výchovně, formálně i neformálně působit na odstraňování těchto negativních tendencí.

Vynálezecká činnost

Jedním z charakteristických znaků špičkových tvůrčích pracovníků je vynálezecká činnost. Jejich vzdělání, zkušenosti, technický rozhled, informovanost v oboru a samotný charakter práce vytvářejí podmínky pro vynálezeckou činnost, kterou podnik od nich očekává a podněcuje ji a která je současně jedním z faktorů jejich vnitřního uspokojení a seberealizace.

Počet vynálezů je u špičkových tvůrčích pracovníků jako autorů nebo spoluautorů různý. 85 % pracovníků má 3—15 vynálezů, vyskytují se však i pracovníci s 15—30 vynálezy (8 % pracovníků).

Aby mohl být přínos vynálezů objektivně vyhodnocen, byly vynálezy ohodnoceny jednak z hlediska jejich technického přínosu, jednak z hlediska společenského přínosu.

Technický přínos byl hodnocen třemi stupni:

- dílčí řešení,
- vyšší hodnota řešení (průměrná hodnota),
- nejvyšší hodnota (vynález vysokého významu).

Technický přínos vyjadřuje hodnotu technického řešení, technický význam bez ohledu na další uplatnění vynálezu.

Naproti tomu společenský přínos je vyjádřen finanční hodnotou, která představuje přímé úspory nebo jiný přínos (například odstranění škodlivin), související s využitím vynálezu. I když byla prokázána velmi silná závislost (kontingenční koeficient $c = 0,755$) mezi technickým a společenským hodnocením vynálezů, nemusí se obě hodnoty vždy shodovat. Například u významného vynálezu, který zatím nemůže být realizován, nelze vyjádřit společenskou hodnotu. Naproti tomu vynález menšího technického významu může dosáhnout vyššího společenského přínosu tím, že je uplatněn na velkém počtu výrobků. Přehled o přínosu vynálezecké činnosti špičkových tvůrčích pracovníků podává tabulka 3.

Tabulka 3. Přínos vynálezecké činnosti

Druh a výše přínosu	Počet pracovníků
Technické hodnocení	
1 žádné	9 %
2 dílčí řešení	29 %
3 průměrná hodnota	43 %
4 vysoký význam	19 %
Společenské hodnocení	
1 žádné	25 %
2 do 100 000,— Kčs	24 %
3 do 500 000,— Kčs	29 %
4 do 1 mil. Kčs	12 %
5 do 2 mil. Kčs	6 %
6 přes 2 mil. Kčs	4 %

Ve výzkumu byl prokázán vztah mezi vynálezeckou činností a funkčním postavením tvůrčího pracovníka. U samostatných pracovníků se projevují více střední hodnoty, kdežto u vedoucích skupin vyšší hodnoty obou druhů hodnocení (u technického $c = 0,464$, u společenského $c = 0,333$). Ovšem interpretace tohoto jevu může být i opačná, tj. úspěšné pracovní výsledky pracovníka se projevily v jeho vyšším funkčním zařazení. Uvedená závislost také podporuje myšlenku, že je vhodné, aby špičkový tvůrčí pracovník zastával funkci vedoucího skupiny, která umožňuje nejen intenzivní využití jeho kvalifikace a dostatečný prostor pro vrcholnou tvůrčí činnost, ale i účelnou koordinaci jednotlivých pracovníků skupiny. S tím souvisí i další zjištění: vynálezů vyšších technických hodnot dosahují častěji pracovníci, jejichž povaze a schopnostem vyhovuje koordinace činnosti tvůrčí skupiny ($c = 0,334$) a prosazování výsledků činnosti skupiny v závodě i mimo závod. Ti, kterým tato činnost méně vyhovuje, dosahují spíše středních hodnot.

Z osobnostních vlastností se v této souvislosti uplatňuje pouze sebekritičnost: vysoce sebekritičtí pracovníci mají nižší hodnocení své vynálezecké činnosti. Zřejmě u nich působí určité zábrany ve formě obav z výsledku, nedůvěry ve zvládnutí požadavků spojených s řešením, může je odradit poměrně složitý proces zpracování patentové přihlášky apod.

Vlastnosti osobnosti

Ve výzkumu byla zjišťována řada osobnostních rysů, které by mohly mít významný vztah k práci špičkových tvůrčích pracovníků, k jejich profesionálnímu zaměření, k produktivitě duševní práce, k adaptaci na pracoviště a jeho úkoly. Ve většině z 51 sledovaných osobnostních rysů se neprojevují významné frekvence, které by byly charakteristické pro zkoumané pracovníky. U některých rysů však je frekvence jejich přítomnosti nebo absence výraznější a je proto vhodné se o nich zmínit.

U značné části špičkových tvůrčích pracovníků se projevuje měkkost povahy a s ní související malá průbojnost. Tyto osobnostní rysy ovšem nemusí — v závislosti na charakteru práce — představovat vážnější překážky, například při samostatném řešení úkolů, kde není závislost na spolupracovnících. Avšak nejméně u třetiny zkoumaných pracovníků tyto vlastnosti vadí, znesnadňují jim práci.

Dále se ve značné míře vyskytují rysy, které mohou s předcházejícími souviset. Jsou to: chybějící ctížádost, nadměrné spoléhání na sama sebe, nedostatečná sebedůvěra a méně vyvinuté sociabilní vlastnosti: nedostatečné umění

jednat s lidmi, menší schopnost navazovat přátelské vztahy, plachost o ostýchavost v jednání. Tyto rysy se vyskytují nejméně u poloviny špičkových tvůrčích pracovníků a u čtvrtiny se projevují jako negativně pocítované.

Další skupina osobnostních rysů se týká nervové stability. U značné části pracovníků se negativně projevuje časté prožívání napětí a nejistota, přecitlivělost při vzniku problémů a potíží a obtížné vyrovnávání se s personálními změnami, změnami úkolů a metod. I tyto rysy osobnosti se u mnoha pracovníků projevují jako faktory znesnadňující práci. Je z nich možno usuzovat na sklon k nervové labilitě u poloviny špičkových tvůrčích pracovníků.

Ve velmi malé míře se vyskytuje pocit bezstarostnosti.

Závěr

Výzkum přinesl řadu poznatků pro práci s tvůrčími pracovníky podniku. Na jeho základě bylo také možno pokusit se o stanovení pravděpodobnostního modelu špičkového tvůrčího pracovníka v oblasti technické přípravy výroby: Špičkový tvůrčí pracovník je pracovník konstrukce (projekce) nebo výzkumu (vývoje), čemuž odpovídá i funkční zařazení (konstruktér, projektant, výzkumný nebo vývojový pracovník), s platovým zařazením třídy 12—14, ve věku 41—55 let s vyšším než středním odborným vzděláním, autor pěti vynálezů, zařazený jako samostatný nebo vedoucí pracovník menší skupiny, zaměstnaný v podniku více než 10 let.

23. ročník Demografie

Orientace většiny statí ve 23. ročníku Demografie odráží obecný posun demografického výzkumu směrem k těsnějšímu sepětí se sociální problematikou, v řadě případů až k širě chápanému demosociálnímu pojetí populační reality.

Výsledky sociologického rozboru dat o struktuře příjmů a vydání rodin podle „Mikrocensu 1977“ (údaje za rok 1976) obsahuje článek J. Vytlačila *Diferenciace příjmů a vydání domácností podle stáří manželství*. Článek obsahuje syntetické charakteristiky ekonomické situace rodin v jednotlivých fázích životního cyklu, přičemž autor bere v úvahu příjmy a vydání domácností komplexně, včetně půjček a výběru z vkladu, resp. splátek.

Exkurze do problematiky sociální patologie na základě výsledků longitudinálního výzkumu problémových rodin je obsahem zprávy V. Schüllera, J. Prokopce a Z. Dyttrycha *Dílčí poznatky z výzkumu problémových rodin*. Zpráva je pozoruhodná především svou praxeologickou orientací na sociální činnost národních výborů. Autoři polemizují s metodami zachytu problémových rodin. Skutečně problémové rodiny dělí do dvou základních kategorií: 1. rodiny, jejichž problémy jsou vyvolávány psychickými poruchami některého z jejich příslušníků, 2. rodiny, u nichž dochází k problémům pramenícím z kolizí jejich sociálních funkcí.

Zásadní charakter má studie M. Hampla *Vývoj hlavních prostorů koncentrace obyvatelstva v ČSR 1869–1970*. Je především metodologickým příspěvkem ke zkoumání obecných aspektů prostorových stránek strukturace společnosti a změn této strukturace v průběhu století vývoje 1869–1970. Na základě geodemografických dat jsou postiženy strukturálně mobilitní posuny, přičemž geografická mobilita je v autorově pojetí nositelem široce chápané restrukturační.

Stať A. J. Kvaší *Problémy regionálního demografického prognózování v SSSR* představuje příspěvek k vyjasnění teoreticko-metodologických přístupů k prognózám určitých řádů. Zatímco v případě demografických prognóz obyvatelstva celého státu (tedy uzavřené populace) působí téměř výlučně demografické faktory, na vývoj územních jednotek více působí sociální a ekonomické faktory; význam těchto faktorů roste na úkor vlastních demografických faktorů vždy s poklesem řádovosti územní jednotky.

S problematikou regionální diferenciace demosociálních procesů úzce souvisí i stať V. Srba *Úmrtnost obyvatelstva podle nadmořské výšky okresů ČSR*. Článek stručně uvádí hlavní výsledky zajímavého metodického experimentu: vypracování úmrtnostních tabulek za skupiny okresů podle nadmořské výšky a porovnání hlavních parametrů těchto tabulek. Výsledky ukazují problematičnost používání středních hodnot za okresy při zkoumání vzájemných závislostí a nutnost dostupnosti potřebných dat za menší jednotky. Přesněji – pojetí výzkumu však není otázkou metodologickou, ale metodickou, tj. dostupnosti potřebných dat za menší jednotky.

Autoři M. Kučera a O. Ulmann podávají v článku *Očekávané změny ve struktuře obyvatelstva a bytového fondu podle definitivních výsledků sčítání 1980* deskriptivní desetiletých změn hlavních rysů v demografické a sociálně profesní struktuře obyvatelstva ČSSR a ve skladbě bytového fondu. Autoři jsou právem přesvědčeni, že výsledky zpracování sčítání 1980, které budou k dispozici již v prvním čtvrtletí 1982, jejich předpoklady potvrdí, resp. zpřesní. Lze dokonce poznamenat, že článku by prospělo ilustrování daty i za cenu odkladu publikace o 4 měsíce.

Přehled o systematizaci společenských opatření, která svými důsledky ovlivňují vývoj populační reprodukce, obsahuje stať J. Koubka *Populační politika Československé republiky v letech 1945–1980*. Autor uvádí a třídí jednotlivá opatření a vysvětluje jejich význam v kontextu s vývojem plodnosti. Lze ovšem mít výhrady pokud jde o definování populační a sociální politiky, a tedy i o rozlišení opatření sociální politiky a nástrojů populační politiky. Jeho pojetí neumožňuje komplexně zhodnotit efekt nástrojů populační politiky.

T. Pokora uvádí v článku *Čínský Malthus – Chung-Liang-ti (1746–1809)* velmi zajímavý exkurs do vývoje demografického myšlení přelomu osmnáctého a devate-

náctého století v nejlidnatější zemi světa. Analogie s T. R. Malthusem spočívá především ve výkladu sociálně ekonomických vztahů a jeho promítnutí do populační teorie.

Článek předního příslušníka nejstarší dnes činné generace demografů V. Sekery *Nejstarší data o národnosti v našich zemích* je vyčerpávajícím úvodem do použití historických pramenů o národnostní struktuře. Autor zasvěceně hodnotí jednotlivé prameny, jejich společensko-historický kontext a míru vypovídací schopnosti.

M. Mitrega přináší ve stati *Migrační politika v koncepci sociální politiky* přehled hlavních sociodemografických a socioekonomických komponentů, které by v podmínkách Polska mohly vést k optimální, řízené migraci pracovních sil v souladu s potřebami harmonického rozvoje ekonomiky v územním průřezu.

Posledním článkem 23. ročníku *Demografie* dotýkajícím se obecnějších problémů na pomezí demografie, ekonomie a sociologie je soubor expozé z demografické konference ve Smolenicích ve dnech 3.–5. října 1979 zaměřené na téma *Prodlužování lidského života*. Obsahuje stati Z. Pavlíka, M. Kučery, A. Žáčka, J. Petříka, V. Srba a V. Roubíčka věnované metodologii výzkumu v této oblasti, limitům reálného vývoje délky lidského života, stárnutí populace, regionálnímu a mezinárodnímu srovnání vybraných ukazatelů délky lidského života.

Specifickým otázkám zdokonalení demografické metodiky tvorby transverzálních demografických projekcí jsou věnovány stati F. Koschina *Gompertz-Mekehämův zákon, aneb o přesnosti*, pojednávající o možných zpřesněních analýzy úmrtnosti a formalizaci jejího průběhu, a A. Veselý *Vliv podrobnosti výchozí věkové struktury populace na výsledek projekce*, věnovaný zdokonalení výpočtu budoucích počtů narozených.

Soubor statí *Postavení demografie v rámci současné vědy a praxe* obsahuje stručné verze referátů z XII. konference Československé demografické společnosti v Praze. Přináší aktuální výklad náplně nejdůležitějších hraničních demografických disciplín a jejich úkolů v současnosti i v budoucnosti (Z. Pavlík: *Obecné problémy demografie*, E. Maur: *Historická demografie*, M. Stloukal: *Paleodemografie*, V. Roubíček: *Ekonomická demografie*, J. Hanzlík: *Geografie obyvatelstva*, V. Wynnyczuk: *Sociální demografie*, J. Korčák: *Politická demografie* a A. Syrovátka: *Lékařská demografie*).

Zbývající čtyři příspěvky ročníku jsou věnovány vysoce přínosným, leč pro sociologickou veřejnost poněkud okrajovým otázkám lékařské demografie, resp. lékařské statistiky. J. Presl napsal informativní článek *Současný stav mimotělního oplozování oocyty a transferu embrya u ženy*, postihující zajímavé, i když pro naši současnou demografickou realitu ještě zdaleka ne aktuální problémy léčby některých druhů sterility. Petr Doval operuje ve stati *Epidemiologie zhubných nádorů v det-skom věku* převážně pojmovým aparátém medicíny, takže text je poměrně málo srozumitelný. Naštěstí autor uzavírá stať jasnými závěry o věku maximální expozice, onemocnění a úmrtí, o hlavních druzích nádorů u dětí a jejich výskytu diferencováním podle pohlaví. J. Rychtaříková uvádí ve studii *Prenatální poměr pohlaví u člověka* pouze stručný nástin hlavních výsledků své dlouhodobé práce v Ústavu pro péči o matku a dítě. Uváděné výsledky jsou zajímavým přínosem, i když vlastní text operující biologickým pojmovým aparátém je pro společenskovědně orientované demografy poněkud obtížný.

V roce 1981 seznamuje *Demografie* čtenáře pouze se 3 tituly tuzemských publikací. Častěji byly recenzovány publikace zahraniční, především sovětské — 8, z ostatních socialistických zemí — 3, z nesocialistických — 7 titulů.

Převážná většina příspěvků 23. ročníku *Demografie* splňuje tradiční nároky časopisu a udržuje tak i v roce 1981 jeho odborný standard. U některých z nich se však nemůžeme zbavit určité dávky rozpaků — v odborném periodiku bychom raději našli výhradně stati reflektující relativně uzavřené výsledky studia. Zamyšlení nad dosavadními ročníky nadto inspiruje určitý kritický závěr: obsahová náplň časopisu se již rozšířila natolik, že se do jisté míry rozchází s původním posláním revue — informovat o populačním vývoji a jeho výzkumu.

Ivan Lesný

Zdeněk Dráb: Systémové inženýrství

Praha, Svoboda 1981, 176 s.

V současnosti se věda vyznačuje určitými obecnými charakteristikami, které se popohitelně vztahují i k vědnímu oboru marxisticko-leninské sociologie. Jde především o stále užší skloubení vědeckého poznání a jeho praktického využívání (věda se stává bezprostřední výrobní silou) a dále o zapojování jednotlivých vědních oborů do souvisejících vědních celků a širších kontextů, což je odrazem systémových vazeb v objektivní realitě (multidisciplinárnost a interdisciplinárnost vědy). Tyto sku-

tečnosti jsou patrný například na tom, že marxisticko-leninská sociologie se orientuje na problémy týkající se cílevědomého a plánovitého řízení společenských změn, jako je řízení a plánování sociálních procesů, a že spolupracuje s ostatními vědami v zájmu komplexnosti a „antropologizace“ technických, ekonomických, organizačních a jiných řešení. Naproti tomu také tyto ostatní vědy, jak na to poukázal sovětský filozof Frolov, procházejí oploďným vlivem sociologie. Dnes již neplatí, že sociolog sleduje jen tzv. ryzí sociologickou literaturu. Jeho zájem se soustřeďuje na všechnu literaturu reflektující charakteristické rysy soudobé vědy.

Mezi literaturu tohoto typu patří kniha Zdeňka Drába *Systémové inženýrství*. Právě systémové inženýrství je průsečíkem tendencí k bezprostřednímu praktickému využívání náročných vědeckých poznatků a k propojování a skloubení poznatků četných vědních oborů, neboť — podle slov autora předmluvy zmíněné publikace F. Kutty „v systémovém inženýrství se výrazně promítá systémový přístup vycházející z poznatků teorie struktur a systémů, aplikovaný při projektování a řízení složitých systémů objektivní reality. Systémový přístup zde umožňuje účinné propojení filozofie problému s poznatky obecných a speciálních vědních disciplín.“

Zdeňk Dráb přistupuje k systémovému inženýrství z pozic marxisticko-leninské interpretace teorie systémů. Neredukuje systémové vazby na nejobecnější vazby informační, a proto nepojímá systémové inženýrství jen jako parciální, úzce specializovaný obor, zaměřený na projektování informačních soustav hlavně při zavádění automatizovaných systémů řízení, jak to činí řada západních autorů. Tudíž polohu systémového inženýrství nepřezírá, ale ihned v úvodních partiích publikace zdůrazňuje, že jejím obsahem „je zejména popis a výklad metod nezbytných a charakteristických pro systémový přístup k řešení inženýrských úloh, tj. především k projektování, výstavbě i provozování složitých systémů, k zabezpečení jejich fungování a jejich řízení. Nezbytnost systémového přístupu při řešení vědeckovýzkumných, technických, ekonomických, biologických a sociálních problémů je dnes mimo diskusi...“ (s. 13).

Pro tento svůj široký teoretický záběr se publikace stává neobyčejně zajímavou pro sociology. V recenzi bude proto sociologický aspekt publikace středem pozornosti. Jde o vědomé zúžení optiky, jež musí být provázeno upozorněním, že úplné posouzení knihy by muselo zahrnout řadu dalších momentů.

Za příklad složitých objektů, jimiž se systémové inženýrství zabývá, autor volí velké programy, velké technické systémy, organizační systémy, sociální procesy a jejich řízení. Jde vesměs o komplexní objekty systémové povahy, které patří buď přímo do kategorie společenských systémů (organizační systémy, systémy sociálních procesů a řízení těchto procesů), nebo o systémy, při jejichž projektování, výstavbě a užívání je nutno respektovat jejich vazby k vyššímu společenskému celku, konečným k dané sociálně ekonomické formaci. Již tím je dána veliká a někdy dokonce hlavní role sociologie jak ve fázi analýzy těchto systémů, tak ve fázi hledání a zavádění příslušných sociotechnických opatření, jejichž soustava musí být do projektu zabudována. Povahou systémového inženýrství je dáno, že využívá především poznatků aplikovaných sociologických disciplín, jako je sociologie organizace a řízení, ekonomická sociologie, sociologie průmyslu a podniku apod., a také poznatků sociální psychologie, týkajících se skupinového soužití lidí a jeho psychických podmínek a důsledků. Ve fázi ujasňování obecně teoretických a metodologických problémů se ovšem systémové inženýrství opírá i o poznatky marxisticko-leninské sociologické teorie. V systémovém inženýrství nejde jen o přenesené využití poznatků marxisticko-leninské sociologie, včetně jejich odvětvových disciplín, ale o přímou spolupráci sociologů jako členů interdisciplinárních týmů. V okruhu prací systémové inženýrské povahy se tak otevírají veliké možnosti uplatnění sociologů, což bude k prospěchu jak systémovému inženýrství, tak sociologie, která v nových, zajímavých a náročných kooperacích získá další impulsy ke svému rozvoji.

Kniha Zdeňka Drába není pro sociology jen teoreticky zdůvodněnou výzvou ke zmíněné orientaci práce, ale rovněž výzvou k promýšlení metodologických otázek. Plodná participace sociologů v týmech pro řešení systémových úloh je možná jen tehdy, jestliže si osvojí metodologii systémových analýz a metody konkrétního ovlivňování stavu a funkce systémů, ať technických, „smíšených“ (například systémů člověk — stroj) či společenských. K poznání a osvojení těchto metod je Drábova kniha dobrým průvodcem. Autor se přitom nevyhýbá palčivým otázkám, jako je otázka vztahu teorie systémů a dialektického materialismu. Řešení této otázky představuje v knize jeden z nejbířnějších pokusů, s nímž je možno se v československé literatuře setkat. Za zcela správné je nutno pokládat odmítnutí jak ztotožňování dialektického materialismu a teorie systémů, tak také pokusy o jejich odtržení, event. o zamlutnutí systémového přístupu jako neadekvátního pozicím marxisticko-leninské filozofie. Autor — využívaje četných inspirativních sovětských prací — poukazuje na

to, že systémová teorie pochopitelně neřeší zásadní otázky vztahu hmoty a vědomí, objektu a subjektu a další principiální filozofické otázky, ale že obohacuje poznání objektivní reality o četné zásadní poznatky, týkající se jak obecných charakteristik systémů, tak některých konkrétních postupů při jejich analýze a tvorbě. Tyto poznatky jednoznačně poukazují na to, že systémová teorie je objektivní odpovědí na četné teoretické a metodické problémy, které přináší vědeckotechnická revoluce. Jsou to poznatky „vševědecké“ povahy, vyjádřené v takových pojmech, jako je algoritmus, komplementárnost, pravděpodobnost, invarianta, izomorfnost a homomorfnost, informace, model, systém, struktura, funkce, uspořádanost a neuspořádanost a mnoha dalších, i v názvech metod — logicko-matematické, pravděpodobnostní, statistické, systémově strukturní, kybernetické apod.

Z metod, které jsou v systémovém inženýrství hojně používány, autor uvádí také modelování. Sociolog si jistě se zájmem přečte úvahu o potřebě kvalitativního a kvantitativního přístupu k tvorbě modelů sociálních objektů a sociálních procesů. Slova o prioritě kvalitativní analýzy elementů a strukturních vztahů ve společenských systémech jsou plně v souladu s pozicemi marxisticko-leninské sociologie. Je samozřejmé, že bez této kvalitativní analýzy nemůžeme sestavit žádný typ modelu sociálního jevu a procesu, nechceme-li zůstat v hranicích nejobecnějších forem a vztahů. Kvalitativní analýza je nezbytná mj. pro nesmírnou komplikovanost sebeprostšího společenského jevu, který je vždy průsečíkem četných intervenujících vlivů (v poslední instanci vlivů z oblasti materiální základny) a sám na společenský celek více či méně výrazně působí. Zdeněk Dráb potvrzuje, že modelování ve společenské sféře je z těchto důvodů velmi složitým úkolem.

Sociologové si nad stránkami Drábovy knihy jistě položí otázku, zda jsou teoreticky a metodologicky připraveni na spolupráci při řešení systémových úloh a zda, což je částí tohoto problému, ovládají jazyk soudobé vědy. Po doplnění této výbavy stojí před sociologií nejen praktický úkol účinně se podílet na projektování, tvorbě a využívání velkých a komplexních systémů, ale také úkoly teoretické a historicko-teoretické povahy, jako je například vztah teorie systémů a historického materialismu jako teoretické a metodologické báze marxistické sociologie, modifikace systémových metod ve vztahu ke společenským objektům a systémům, přínos sociologie — zejména sociologie čtyřicátých a padesátých let — k rozpracování teorie systémů a jiné.

Vhodně zvolené příklady uplatnění systémového inženýrství, jimž je věnována závěrečná část práce, pomáhají zkonkretizovat aktuální úkoly systémového inženýrství a s tím i úkoly sociologie při řešení a užívání technických, řídicích, ekonomických a sociálních systémů, jejichž rozvoj je v současných fázích vědeckotechnické revoluce v naší zemi zvláště důležitý. Sociologie se již delší dobu věnuje výzkumu společenských souvislostí automatizace. Zapojení sociologie do analytických a projekčních prací při zavádění automatizovaných systémů řízení informačních, rozhodovacích a výrobních procesů, což je jeden z příkladů aplikace systémového inženýrství, povede nejen k zabezpečení nutné komplexnosti při řešení tohoto problému, ale obohatí i vlastní sociologické poznání například zákonitostí přeměn sociální struktury v podmínkách vědeckotechnického rozvoje. V automatizovaných systémech řízení je možno studovat sociální procesy a jejich vývojové tendence v konkrétních a modifikovaných podobách, které jsou výsledkem působení a souhry technických, technologických, organizačních, řídicích a ekonomických faktorů, typických pro tyto systémy. Je samozřejmé, že i pro elementy a procesy sociální povahy platí zákonitost vztahu celku a částí, která je na několika místech knihy v souvislosti s výkladem podstaty systémového přístupu připomínána. Rovněž ostatní systémové úkoly otevírají pro sociologii řadu zajímavých možností. Jde například o řešení otázek spolehlivosti a jakosti, kde sociologické momenty silně působí, o výrazné interdisciplinární problematiku životního prostředí a řadu dalších, o nichž se Zdeněk Dráb zmiňuje.

Publikace *Systémové inženýrství*, která silně akcentuje společenskovoední souvislosti této disciplíny, má nejen ráz určitého shrnutí dosavadních poznatků v této oblasti, ale představuje v mnoha směrech i originální přínos k marxistickému řešení koncepcí a vývojových tendencí systémového inženýrství. Originalita a přínosnost se do značné míry týkají právě sociologické problematiky (systémové inženýrství ve vztahu k řízení, prognózování a plánování sociálních procesů aj.). Proto si zaslouží zájem sociologů a proto je pro rozvoj sociologické práce přínosná. Rovněž v tom směru, že může být podnětem k ještě podrobnějšímu a hlubšímu zkoumání a poznávání sociologického obsahu systémového inženýrství.

Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1981, 320 s.

Autorem recenzované knihy je významný sovětský sociolog, historik plánování, doktor filozofických věd a profesor Akademie společenských věd při ÚV KSSS Žan Těrentějevič Toščenko, který se ujal složitého, ale z hlediska dalšího rozvoje teorie a praxe sociálního plánování závažného úkolu zevšeobecnit dosavadní znalosti a zkušenosti obsažené v mimořádně bohaté sovětské vědecké literatuře a praxi v monografii podávající souhrnnou informaci o dané problematice.

Obsáhlé dílo, přesahující 300 tiskových stran, autor logicky rozčlenil do sedmi hlav, krátké předmluvy a závěru:

- 1) *Vznik a základní etapy rozvoje sociálního plánování v SSSR*
- 2) *Podstata sociálního plánování*
- 3) *Základní druhy plánování sociálního rozvoje v socialistické společnosti*
- 4) *Regionální sociální plánování*
- 5) *Sociální problémy odvětvového plánování*
- 6) *Sociální plánování pracovních kolektivů*
- 7) *Efektivnost sociálního plánování*

V krátkém úvodu je poukázáno na mimořádný význam zevšeobecnění dosavadních vědeckých poznatků rozvíjených v historii budování socialismu a komunismu celou plejádou sovětských ekonomů, sociologů, demografů, statistiků a představitelů dalších společenských disciplín. Pro vědecké poznání, vyúsťující do teorie a praxe sociálního plánování, má prvořadý význam „zkoumání praxe sociálního plánování, neboť v naší zemi je nahromaděna ohromná, v mnohém unikátní zkušenost plánovitého rozvoje národního hospodářství, komplexního přístupu k řešení ekonomických, vědeckotechnických a sociálních problémů“. (1)

Autor zde dále uvádí jména nejvýznamnějších osobností, které v různých etapách přispěly k rozvoji plánovitého systému řízení sociálních procesů v SSSR a uzavírá: „Sociální plánování, jak ukazuje zkušenost socialistické a komunistické výstavby, je časovým stupněm v ovládnání zákonitostí společenského rozvoje. Zrodilo se z živé, tvůrčí iniciativy lidových mas a široce se rozvinulo díky historické nezbytnosti a aktuálnosti jím řešených problémů“ (s. 8).

První hlava je věnována genezi idejí (prvá část) a historii sociálního plánování (druhá část). Idea celospolečenského plánu je ideou od samého počátku socialistickou a komunistickou. Objevuje se v pracích předchůdců vědeckého komunismu – utopistů šestnáctého až devatenáctého století, počínaje T. Moorem přes R. Owena, T. Campanelli až po Saint-Simona. Je rozpracována ruskými revolučními demokraty A. J. Gercenem, R. A. Dobroljubovem a v „předmarxovském“ období vrcholí N. G. Černyševským, který zdůrazňuje myšlenku, že s vítězstvím socialismu „si člověk plně podřídí vnější přírodu, předělá vše na světě v souladu se svými potřebami, odvrátí nebo bude paralyzovat všechny pro něj nevýhodné síly vnější přírody a všestranně využije všech těch sil, které mu mohou užitečně sloužit“. (2)

Autor přináší jak v první, tak v druhé hlavě díla rozsáhlý přehled přínosu K. Marxe a B. Engelse k problematice plánování, v němž však, bohužel, chybí důležitý aspekt gnozeologický, týkající se boje K. Marxe a B. Engelse proti subjektivnímu idealismu (ústícího v teorii řízení do voluntarismu), proti vulgárnímu materialismu (mechanicky přenášejícího zákonitosti přírodní na zákonitosti společenské a podřizujícího cílevědomého řízení „automatismu“ přírodních zákonů) a proti humeovskému a kantovskému agnosticizmu, jehož kritika přivedla klasiky k vytyčení kritéria praxe jako základu poznatelnosti a plánovatelnosti objektivního společenského rozvoje. Na základě poznatků klasiků vytyčil V. I. Lenin základní principy plánování sociálních procesů, které jsou uváděny do praxe v průběhu budování socialismu a komunismu v SSSR.

Toščenko dělí historii rozvoje sociálního plánování na čtyři etapy, jimž jsou věnovány části 2–5 první hlavy díla:

- *Vytvoření základů plánovitého rozvoje*
- *Plánování regulování sociálního života společnosti v období mnohosektorové ekonomiky*

(1) Viz usnesení ÚV KSSS O 50. výročí prvního pětiletého plánu národního hospodářství.

(2) Černyševskij, N. G.: *Izbrannyje ekonomičeskije proizvedenija. Tom II.* Moskva 1948.

- Rozvoj sociálního plánování v etapě budování socialismu
- Sociální plánování v podmínkách rozvinutého socialismu

Na základě bohatého materiálu autor systematicky vykládá historii plánování – od vydání řady dekretů sovětské vlády upravujících řízení různých stránek společenské existence na základě dělnické kontroly přes období, v němž řídila vývoj Rada lidových komisařů, až po první perspektivní plán Goelro („druhý program strany“), jehož cílem bylo vytvoření materiálně technické základny socialismu cestou elektrifikace země.

Východiskem regulace společenského života v období mnohosektorové ekonomiky byla *Nová ekonomická politika* (NEP), která, jak psal V. I. Lenin, nezměnila jednotný státní plán, měnil se jen přístup k jeho realizaci. V tomto období vznikla Státní plánovací komise (Gosplan), jejímž úkolem bylo vytvořit plány ekonomického rozvoje a koordinovat veškerou plánovací činnost v rámci celé země. Zároveň byly zřízeny plánovací komise při národních komisariátech, řídící vývoj v jednotlivých sférách společenského rozvoje (vzdělání, kultura, práce, národnosti, právo atd.).

Ž. T. Toščenko provádí zásadní kritiku vlivu buržoazní školy plánování, která měla vliv na konstrukci národohospodářských plánů do poloviny dvacátých let. Představitelé této školy v čele s V. G. Gromanem zužovali plánovací problematiku na technicko-ekonomickou stránku, zcela ignorující sociální aspekty vyplývající z nových společenských vztahů. Sama společenská praxe v SSSR překonala jimi plánované parametry technicko-ekonomického rozvoje, jejich výpočty odvrhla a dala za pravdu skupině vědců-komunistů, V. V. Kujbyševu, G. M. Kržižanovskému, I. G. Alexandrovi, S. G. Strumilinovi a dalším, kteří vedli boj proti buržoazní metodologii a metodice plánování.

V polovině dvacátých let byla dokončena obnova válkou rozrušeného národního hospodářství a byly vytvořeny podmínky pro plnou realizaci leninského plánu výstavby socialismu. Gosplan přešel od pouhých odvětvových, vzájemně nesvázaných ročních plánů k vypracování „kontrolních cifer“, zahrnujících národní hospodářství vcelku a probílaných z hledisek celospolečenských, odvětvových a vnitroodvětvových. Tak postupně přerostl plán od vědecky podložených opatření strany, státu a společenských organizací, mobilizujících iniciativu pracujících v přechodném období od kapitalismu k socialismu, v komplexní národohospodářský plán, charakterizovaný v období budování socialismu pětiletými národohospodářskými plány.

První pětiletý plán byl schválen XVI. stranickým plénem na základě direktiv XV. sjezdu KSSS. Usnesení ÚV KSSS *O padesátém výročí prvního pětiletého plánu rozvoje národního hospodářství SSSR* jej zhodnotilo takto: „Byl to první komplexní plán, obsahující vědecké zdůvodnění temp a proporcí ekonomického a sociálního rozvoje země.“ (3)

Již v rámci tohoto plánu byl založen speciální oddíl „sociálně ekonomických problémů“. V. V. Kujbyšev zvláště zdůraznil význam tohoto oddílu, který bude nutno systematicky obohacovat, aby plně obsáhl rozvoj socialistických společenských vztahů. (4)

Jestliže již první pětiletý plán obsahoval řadu sociálních ukazatelů, pak počínaje druhou pětiletkou byl systém sociálních ukazatelů zdokonalován, upřesňován a optimalizován. Zvýšení direktivního charakteru třetí pětiletky a zachování strohé centralizace také po Velké vlastenecké válce bylo vyvoláno vojenskou nutností a poválečnou obnovou. Po XX. sjezdu se s novou intenzitou rozšířil a prohloubil systém plánových ukazatelů týkajících se všech aspektů sociálního rozvoje země. Národohospodářské plánování se v procesu budování socialismu neustále obohacovalo o sociální faktory a postupně přerostlo z plánování převážně ekonomického v sociální plánování, které – „jako plánování systému společenských vztahů je produktem procesu socialistické výstavby“ (s. 52).

Koncem padesátých let zvítězil v SSSR socialismus a země vešla na cestu budování rozvinutého socialismu. Sociální plánování se stává samostatným fenoménem společenského života. V polovině šedesátých let se z iniciativy leningradského závodu Světлана začaly sestavovat plány sociálního rozvoje kolektivů průmyslových závodů, které se rychle rozšířily do všech úrovní společenské organizace, do všech odvětví národního hospodářství a územních celků. Nastává kvalitativně nové období rozvoje sociálního plánování, charakterizované tím, že zachvacuje všechny sféry společenského života a stává se neoddělitelnou součástí života všech pracovních kolektivů a socialistických organizací (s. 52).

Na XXIV. a XXV. sjezdu KSSS byl rozvoj sociálního plánování stanoven jako direktivní úkol. V základních směrech rozvoje národního hospodářství SSSR na léta

(3) Pravda, 18. března 1979.

(4) Kujbyšev, V. V.: *Izbrannyje proizvedenija*. Moskva 1958, s. 284.

1976–1980 byl vydán pokyn „Zdokonalovat komplexní plánování ekonomického a sociálního rozvoje na závodech a sdruženích, oblastech a městech“. Tato direktiva byla zakotvena v nové Ústavě SSSR a v prosinci 1977 byl národohospodářský plán schválen na zasedání nejvyššího Sovětu SSSR pod novým názvem *Plán ekonomického a sociálního rozvoje*. Jedenáctá pětiletka, založená na *Základních směrech ekonomického a sociálního rozvoje země na léta 1981–1985 a období do roku 1990* již obsahuje komplexní systém ukazatelů ekonomických a sociálně politických vztahů i rozvoje duchovního života společnosti (s. 55).

Druhou hlavu rozdělil autor na 4 části:

- *Pojem sociální plánování*
- *Cíle plánování sociálního rozvoje*
- *Formy sociálního plánování*
- *Metody sociálního plánování*

Východiskem přístupu je zde široké pojetí sociálního plánování, které je nástrojem rozvoje společenských vztahů v nejširším slova smyslu. Jedině tak je možno dosáhnout všeobecného cíle socialismu — všestranného rozvoje osobnosti. „Jen změnami veškerého souhrnu společenských vztahů (ekonomických, politických, duchovních aj.) je možno dosáhnout změny osobnosti.“ Plánovitý rozvoj osobnosti se nemůže uskutečňovat bezprostředně. Uskutečňuje se na jedné straně v rámci mechanismu výrobních vztahů, na druhé straně v rámci sociálních institucí (s. 63). „...Sociolog-materialista“ — psal V. I. Lenin — „jehož předmětem zkoumání jsou určité společenské vztahy lidí, zároveň již zkoumá i reálné osobnosti, z jejichž činnosti se tyto vztahy skládají.“ (5)

Autor přináší přehled názorů na předmět sociálního plánování a vytváří vlastní definici: „...sociální plánování je vědecky zdůvodněné vymezení cílů, ukazatelů a úkolů (termínů, proporcí) rozvoje sociálních procesů a rozpracování základních prostředků jejich přeměny v život v zájmu dělnické třídy a všech pracujících socialistické společnosti.“ (s. 66) Toščenko zde interpretuje své široké pojetí sociálního plánování, které propracoval v šedesátých letech a které zastává i řada dalších sovětských autorů. (6) Avšak, podobně jako někteří jiní, přesně nevymezuje „užší pojetí“ jako plánování *sociální stránky* společenské existence, které je základem všech dosavadních sociálních plánů v podnicích a územních celcích jako určitých dílčích, relativně samostatných plánů komplexního plánovacího systému.

Užší pojetí sociálního plánu je svého druhu „analytickou abstrakcí části od celku“ a teprve syntéza všech součástí plánu v komplexní sociálně ekonomický celek (sociální plán v širokém smyslu) zajišťuje vysokou efektivnost plánu. I když v recenzované práci tyto vztahy zachyceny jsou, způsobuje absolutizace širokého pojetí a nedokonalý rozbor obsahu systému plánovitého řízení společenských procesů nepřehlednost a řadu nejasností ve vztazích mezi jednotlivými popisovanými částmi komplexního plánu a řídicího systému. Podobně není podrobně vymezen ani vztah mezi jednotlivými subsystémy řídicího systému (prognózování, programování, plánování, přímé a nepřímé řízení).

Sociální plán vychází z konkretizace společenských cílových funkcí. Profesor Toščenko provádí kritiku jednostranných přístupů řady sovětských autorů k vymezení cílů sociálního plánu. Zvláště pak se správně kriticky staví k absolutizaci ekonomické stránky: „Před absolutizací ekonomických faktorů nás nejdříve varoval V. I. Lenin. Samozřejmě i peníze i úrok, daně a odměňování práce mají velký význam, ale ignorování politických, duchovních a sociálně psychologických faktorů může vést k holému ‚ekonomismu‘, který nezná nic kromě hodnotových ukazatelů“ (s. 89).

Autor formuluje všeobecný cíl sociálního plánování jako „zvyšování národního blahobytu, rozvoj sociálně třídní struktury a národnostních vztahů, upevňování materiálních a duchovních základů socialistického životního způsobu, formování nového člověka.“ (s. 83)

Suma této mnohorozměrné cílové funkce vyjadřuje program dosažení sociální rovnosti a stejnorodosti společnosti jako cíl, který ve formě „stromu cílů“ precizuje teorie optimálního plánování.

(5) Lenin, V. I.: *Polnoje sobranije sočiněnij. Tom I.* Moskva 1958, s. 99.

(6) Srovnej: Ž. T. Toščenko: *Social'noje planirovanije v sisteme naučnogo upravlenija obščestvom.* Moskva 1967, s. 9; L. N. Kogan: *Social'noje planirovanije: rabota, obrazovanije, byt.* Moskva 1970, s. 8; N. A. Aitov: *Naučno-těhničeskaja revolucija i social'noje planirovanije.* Moskva 1978, s. 99–100; N. I. Lapin: *Těorija i praktika social'nogo planirovanija.* Moskva 1975, s. 110.

Autor proto aplikuje na sociální plánování principy optimálního plánování a fungování socialistické ekonomiky: spojení perspektivního a realizačního plánování s fungováním ekonomického a sociálního mechanismu, cílově programový princip atd. Zvláště pak rozvádí princip hierarchičnosti sociálních systémů, který nazývá „všeobecným zákonem: „Rozvojový cíl v sobě zahrnuje celý hierarchický systém cílů, kde základní cíl obsahuje cíle dílčí, které v závislosti na konkrétní situaci mohou vystupovat na prvé místo. Společenský cíl nevylučuje specifické cíle, neboť obsahuje množství podsystémů, konkrétních objektů, z nichž každý zaujímá své místo a řeší své zvláštní úkoly.“ (s. 76)

Z celého souboru známých metod sociálního plánování autor podrobně rozebírá metodu bilanční, zároveň však varuje před jejím zevšeobecnováním, neboť vybilancovanost a proporcionalita samy o sobě ještě nezajišťují intenzifikaci a efektivnost společenského rozvoje (s. 17). Využití všech metod (analytických a syntetických, variabilních, expertních atd.) vyúsťuje do komplexní metody založené na cílově programovém přístupu, vyžadujícím využití dynamického modelování a umožňujícím vytvořit optimální plán. Efektivnost všech metod je závislá na kvalitě systému ukazatelů, norem a normativů. Autor v této souvislosti zvláště zdůrazňuje význam experimentu pro ověření a zdokonalení metodických přístupů.

Třetí hlava je rozdělena na 3 části:

- *Plánování sociálně ekonomických procesů*
- *Plánovitě regulování sociálně politických procesů*
- *Plánování ve sféře duchovního života společnosti*

V první části autor rozebírá technicko-organizační a ekonomické stránky sociálního plánování, umožňující rozvoj všech momentů výrobních sil. Předností jeho přístupu je mimořádná pozornost věnovaná základům rozvoje společenských vztahů – rozvoji socialistického vlastnictví a systému rozdělování, který vyúsťuje v tvorbu a využití společenského bohatství. Je však třeba dodat, že poslední diskuse k této problematice v SSSR ukazuje, že pojem „společenské bohatství“ nelze vztahovat pouze k ekonomické stránce společenské existence, ale je třeba do něho zahrnout veškerý společenský potenciál, včetně potenciálu přírodně ekologického, demografického, intelektuálního atd.(7)

Za základ plánovitě regulování sociálně politických procesů považuje autor rozvoj sociálně třídní struktury, odstraňování podstatných rozdílů mezi městem a vesnicí, mezi prací fyzickou a duševní, rozvoj národnostních vztahů a socialistické demokracie. Sociálně politická regulace je založena na ideji homogenizace a na sledování „dvou základních cest“: socialistické státosti a postupného přerůstání demokracie většiny v demokracii pro každého člověka.

Autor provádí ostrou kritiku buržoazních hesel o svobodě a názorů odmítajících fakt regulace duchovního života lidí: Kapitalistická realita neguje ideje „svobody“ duchovních procesů. Politika vládnoucí třídy je v duchovní sféře zaměřena tak, aby dostatečně „plánovitě“ a promyšleně orientovala vědomí a psychologii lidí k osvojování buržoazní ideologie, světového názoru a morálky (s. 150).

Marxismus nechápe duchovní život společnosti jen jako sumu nahromaděných vědeckých, etických a estetických, právních a jiných hodnot, ale jako aktivní životní činnost a zvláštní typ výroby, rozdělování a spotřeby estetických a kulturních hodnot. „Lidé jsou výrobci svých představ, idejí atd.“ (s. 153) Plánování ve sféře duchovního života vychází ze sociálně ekonomické politiky komunistické strany. Jeho subjektem jsou všechny instituce socialistického politického systému, jeho objekt vymezuje autor ve třech směrech:

- 1) rozvoj socialistického vědomí,
- 2) formování vědeckého světového názoru,
- 3) upevňování materiálních a duchovních základů socialistického životního způsobu.

Rozvoj duchovního života společnosti má rozhodující vliv na rozvoj všech stránek společenské existence a jeho plánování a regulování je třeba věnovat mimořádnou pozornost.

Další tři části knihy, tj. hlavy IV–VIII jsou věnovány sociálnímu plánování na různých úrovních společenské organizace. Autor v souhlase se svým širokým pojetím postupuje od makro k mikrosféře řízení, čímž se podstatně stírá historie zavádění konkrétních, relativně samostatných sociálních plánů, které se logicky rozvíjejí od podniků do

(7) Blíže viz F. Kutta: *Sociální efektivnost a řízení sociálních procesů*. Nová Mysl 1982, č. 1.

celých odvětví a územních celků. Na základě tohoto historického vývoje se rozvíjelo i teoretické a praktické poznání a ve vazbách na ostatní části sociálně ekonomického plánu se zdokonalovala metodika sociálního plánování.

Hlava čtvrtá má tři části:

- *Zvláštnosti plánování sociálních procesů ve svazových republikách a velkých regionech*
- *Plánování sociálního rozvoje měst*
- *Základní směry perspektivního sociálního plánování na vesnici*

Regionální plánování vymezuje autor v užším a širším smyslu: v užším smyslu jako tvorbu programů rozvoje jednoho nebo několika rajónů země, v širším jako odraz principů a opatření regionální politiky státu ve státních plánech a programech“ (s. 162). (8)

Upozorňuje na obrovskou míru diferenciací sovětských regionů a rajónů, lišících se ekonomickými, kulturními a průmyslovými parametry. Podobně jako v jiných zemích je v SSSR regionální plánování založeno na rajonizaci země, která zde má velkou tradici. Teritoriální aspekt plánování se odrazil v *Kodexu zákona o práci*, vydaném v r. 1918. V r. 1917 se začaly při rajónových (oblastních) a místních sovětech vytvářet sovnarchozy pro „organizaci a regulaci ekonomického života každého průmyslového rajónu (oblasti v souhlase s celostátními a místními zájmy“ (s. 165). V souvislosti s plánem Goelro byla země rozdělena na 8 ekonomických rajónů (oblastí), které se rozvíjely na základě speciálního plánu respektujícího zvláštnosti jejich ekonomiky, přírodních, lidských, surovinových a energetických zdrojů i příslušných národnostních skupin.

Součástí první pětiletky byla síť 24 sociálně ekonomických rajónů rozdělených do 4 typů: průmyslové, zemědělské, lesní a smíšené zemědělsko-průmyslové. Ve druhé pětiletce byl společenský rozvoj plánován již jak v průřezu 32 ekonomických rajónů, tak v rámci jednotlivých svazových republik. Po Velké vlastenecké válce došlo k integraci, vzniklo 18 ekonomických rajónů země. Důležitou etapou v řešení regionálních problémů země byl 9. a 10. pětiletý plán, v nichž byla zakotvena řada opatření k optimalizaci odvětvového a teritoriálního plánování.

Základním cílem rozvoje regionálního plánování je vyrovnávání sociálně ekonomických rozdílů mezi jednotlivými regiony a rajóny země, dosahování sociální rovnosti, která předpokládá stejné možnosti pro všechny lidi bez ohledu na jejich národnostní příslušnost. „Na jedné straně je třeba plně respektovat specifika jednotlivých regionů a rajónů, na druhé straně je nutno využívat jejich předností pro užitek celé země: Náš kurs je rozkvět materiálního a kulturního potenciálu každé republiky i jeho maximální využití pro harmonický rozkvět celé země“ (s. 197–8).

XXVI. sjezd KSSS poukázal na obrovské změny v rozmístění výrobních sil v průběhu sedmdesátých let. V souladu s usnesením XXV. sjezdu se formují rozsáhlé teritoriálně výrobní a zemědělsko-průmyslové komplexy. To vyvolává nutnost dalšího prohloubení optimálních vazeb mezi plánováním teritoriálním a odvětvovým, jakož i podstatného prodloužení plánovacího horizontu. Tyto požadavky se promítají do 11. pětiletého plánu, který je v souladu s dlouhodobými perspektivními plány do r/ 1990. Rozvoj svazových republik je plánován v rámci jediného národohospodářského komplexu (s. 174).

V podmínkách rozvinutého socialismu, kdy ve městech žije již 62 % veškerého obyvatelstva a nastal velký rozkvět „starých“ i nových měst, vyvstala problematika proporcionálního sociálního rozvoje měst se zvláštní naléhavostí. 72 % občanů žije ve městech nad 100 000 obyvatel a v průběhu existence sovětské moci vzniklo 1174 nových měst. Profesor Toščenko kritizuje mechanické přenášení struktury a metodiky plánu sociálního rozvoje podniků na úroveň města, které, podobně jako územní celek, je novou vyšší kvalitou, mající určité obecné, ale i specifické rysy. Základní tendenci rozvoje sociálního plánování měst, podobně jako územních celků, je zvyšování komplexnosti plánu a integrace dosavadních plánovacích nástrojů v jediný sociálně ekonomický plán, zahrnující tyto problémy:

- další ekonomický rozvoj a zvyšování efektivnosti společenské výroby, využívání všech rezerv energetických, surovinových a kádrových na základě zdokonalování vědecké organizace práce; zvláštní pozornost je třeba věnovat základním směrům vědeckotechnického rozvoje;

(8) Vzhledem k značnému zmatku, který v naší překladové literatuře nastal v důsledku různých překladů pojmů „region“, „rajón“, „teritorium“, pro něž se často užívá pojem „oblast“, volím formu přepisu ruského termínu (pozn. F. K.).

- rozvoj sociální struktury, profesionálně kvalifikační změny, demografické problémy;
- komplexní zlepšování životních podmínek, architektura, výstavba atd.;
- ekologické problémy;
- zdokonalení služeb všeho druhu;
- zdokonalování všech druhů vzdělání;
- rozvoj duchovní kultury a jejích prostředků (kino, knihovny, divadla, muzea, koncertní síně, parky kultury);
- organizace efektivního využití volného času jako faktoru všestranného a harmonického rozvoje osobnosti;
- rozvoj lékařské péče a rozvoj fyzické kultury;
- ovlivňování negativních jevů a procesů, jako je narušování pořádku, přestupky proti pravidlům socialistického soužití, zločinnost atd.

Za základní objekty sociálního plánování měst považuje autor městský životní způsob a rozvoj výrobní a sociální infrastruktury. Rozvoj životního způsobu je spjat s rozvojem podmínek pracovní a společensko-politické činnosti a činnosti ve sféře kultury. Základem tu je plánování pracovních zdrojů. V podmínkách přechodu k intenzifikaci ekonomických procesů „se těžiště přenáší z výrobně ekonomického plánování na plánování sociální, z plánování rozvoje ekonomické infrastruktury na plánování sociální infrastruktury“.(9)

Rozvoj infrastruktury vytváří podmínky pro rozvoj všech stránek rozvoje výroby, pracovních kolektivů a občanů. Proto rozpracování problémů výrobní a zvláště sociální infrastruktury je jednou z nejzávažnějších podmínek zvyšování efektivnosti plánů sociálního rozvoje měst, rajónů a jiných teritoriálních jednotek.

Perspektivní sociální plánování má zvláštní význam na vesnici, která do značné míry zaostává, a to jak ve vztahu k městům, tak v mezinárodní komparaci: „v období let 1966–1976 představovala průměrná produktivita práce zemědělské výroby v SSSR přibližně 20–25 % úrovně USA. Proto na XXVI. sjezdu KSSS L. I. Brežněv prohlásil: „Je nutno vynaložit ještě mnoho úsilí, času a prostředků na zlepšení kulturně existenčních podmínek života na vesnici, na překonání podstatných rozdílů mezi městem a vesnicí.“ (s. 200)

V rámci obecných směrnic platných pro všechny teritoriální celky je základem sociálního plánování vesnice rozvoj kolchozně kooperativní formy vlastnictví, projevující se růstem nedělitelných fondů kolchozů, které se v letech 1975–1979 zvýšily třikrát. Tyto fondy se svým charakterem blíží celospolečenskému vlastnictví, neboť s ním mají společný zdroj (socialistickou akumulaci) i společný cíl (rozšíření výroby pro uspokojování potřeb pracujících). Základní tendencí je sblížování kolchozního vlastnictví s celospolečenským jak co do charakteru, tak co do struktury výrobních prostředků. Kolchozy však nelze mechanicky přeměňovat v sovchozy. Kolchozně kooperativní vlastnictví zdaleka nevyčerpalo své možnosti. Ekonomický a sociální rozvoj zemědělství má obrovské rezervy, které prof. Toščenko analyzuje a poukazuje na možnosti jejich mobilizace.

Pátá hlava je rozdělena do tří částí:

- *Místo odvětví v řešení problémů sociálního rozvoje socialistické společnosti*
- *Základní směry plánování sociálního rozvoje odvětví*
- *Ukazatelé a normativy sociálního rozvoje odvětví*

Místo odvětví je vymezeno společenskou dělbou práce, stupněm účasti na realizaci sociální politiky strany, což závisí na operativním a včasném řešení problémů sociálního rozvoje daného odvětví. Řídící funkce v odvětvích národního hospodářství řízených ministerstvy je především soustředěna na výrobně ekonomické úkoly.

Autor vymezuje základní směry plánování sociálního rozvoje odvětví takto:

- 1) Stanovení perspektivy vědecko-ekonomického a sociálního rozvoje na základě zdokonalování výroby, zavádění nové techniky, technologie a vědecké organizace práce, snižování podílu dělníků vykonávajících nekvalifikovanou a těžkou fyzickou práci.
- 2) Plánovitý vliv na pohyb kádrů, vliv na odvětvové a teritoriální faktory migrace a fluktuace.
- 3) Zlepšování pracovních podmínek, výrobní a technologické estetiky a pravidel bezpečnostní techniky.
- 4) Zvyšování životní úrovně pracujících.
- 5) Komunistická výchova pracujících a zvyšování jejich účasti v společenském životě a práci (racionalizační brigády a zlepšovatelské hnutí, účast na konstrukčních byrech, tvůrčích brigádách vědecké organizace práce atd. (s. 224–231).

(9) Viz též Zavadskij, S.: *Osnovy regional'nogo planirovaniija*. Moskva 1973, s. 200.

Sociální ukazatele se formují jako jednota odrazu kvantitativních a kvalitativních stránek sociálních procesů probíhajících v odvětví. Systém ukazatelů plánu sociálního rozvoje odvětví má podobu pyramidu, v níž na úrovni podniků existuje maximální počet podrobných ukazatelů, který se směrem vzhůru snižuje na základě jejich agregace a na úrovni ministerstva je jejich počet minimální. Přitom odvětvový sociální plán není pouhým shrnutím plánů podniků, ale zahrnuje i ukazatele charakterizující místo odvětví ve společenské dělbě práce a jeho specifika v systému socialistických společenských vztahů.

Na odvětvové úrovni je více než kde jinde nezbytné srovnávat úroveň rozvoje jak s úrovní stejnorodých podniků odvětví, tak s podniky jiných odvětví, což je možno uskutečnit jedině s pomocí sociálních normativů. Ty umožňují srovnání úrovně jednotlivých podniků i odvětví jako celku s jinými podniky a odvětvími celé země a stanovení optimálních norem sociálního rozvoje odvětví.

Šestá hlava je členěna na čtyři části:

- *Metodologické základy plánování sociálního rozvoje kolektivu*
- *Plánovitě řešení sociálních problémů vědeckotechnického pokroku*
- *Vytváření příznivého výrobního prostředí a uspokojování potřeb členů kolektivu*
- *Účast na řízení — důležitý směr zdokonalování sociálního života pracovního kolektivu*

Tuto část díla uvádí autor charakteristikou pracovního kolektivu: „Pracovní kolektiv představuje úroveň sociální organizace, v níž je zahrnut celý systém společenských vztahů v nejkonkrétnější podobě“ (s. 244). Cílovým aspektem sociálního plánování pracovních kolektivů je spojení zájmu jak jednotlivých pracovníků, tak celého kolektivu se zájmem celospolečenským. Sladit tyto zájmy ve sféře ekonomické, sociálně politické a duchovní lze jedině na úrovni kolektivu, a to na základě hluboké sociálně psychologické analýzy, přičemž je nutné vytvořit pro to příznivé podmínky na vyšších úrovních řízení.

Toščenko provádí kritiku nedostatků, které se vyskytují v používaných metodikách i v praxi plánování sociálního rozvoje, a vytyčuje tyto „principiální požadavky“.

- 1) Plán sociálního rozvoje kolektivů pracujících musí dát odpověď na otázku „co člověk může a musí udělat pro úspěšný rozvoj výroby a pracovního kolektivu“.
- 2) Je třeba odpovědět na otázku co může dát konkrétní výroba, kolektiv člověku, co může člověk dostat v procesu rozdělování materiálních a duchovních hodnot („co dá výroba pracovníkovi“).
- 3) Procesy „člověk výroba“ a „výroba člověku“ neprobíhají živelně, musí být uvědoměle řízeny, což předpokládá účast každého člověka na řízení společenském a výrobním.

Souhrn těchto tří poznatků umožňuje plně postihnout sociální existenci pracovního kolektivu a vypracovat všechny zdůvodněné formy a metody jeho plánovitěho řízení (s. 254–256). Autor je dále rozvádí: Především je třeba vytvářet správné proporce mezi rozvojem člověka a techniky, všestranně rozvíjet novou techniku a s ní spjatou кадровou strukturu ve všech jejích komponentech vzdělanostních, profesionálních a kvalifikačních. Dále je nutno ve všech směrech zdokonalovat pracovní prostředí na základě efektivního využívání prostředků z fondů rozvoje výroby, materiální stimulace a sociálně kulturních opatření. Konečně je třeba všemi prostředky působit na rozvoj tvůrčí aktivity a účasti pracujících na řízení.

Prof. Toščenko na konkrétních příkladech ukazuje, že v praxi existují velké rezervy v produktivitě práce a zdokonalování výrobního a sociálního prostředí podniků.

Poslední, sedmá hlava má tři části:

- *Ekonomická efektivnost sociálního plánování*
- *Sociální efekt realizace plánu rozvoje průmyslových kolektivů, rajónů a měst*
- *Kritérium optimality sociálního plánování*

Měření efektivnosti plánovaných opatření se stává „naléhavým a aktuálním problémem“ (s. 289). Efektivnost může být měřena prostřednictvím ekonomického nebo sociálního efektu. Zabsolutnění úzce ekonomické stránky efektivnosti vede k nesprávným závěrům stejně jako maximalizace nebo minimalizace cílových funkcí plánu. Cílová funkce musí zahrnout význam a váhu celé řady faktorů vedoucích k její realizaci. Do sociálního plánování je třeba začlenit parametrickou metodu hodnocení efektivnosti řady opatření, jejichž komplex dovoluje ocenit dosažené výsledky: Plán by měl být sestavován v několika variantách a měl by představovat jednotu ekonomických a sociálních faktorů (s. 292).

Zvyšování sociální efektivity předpokládá systematické odhalování a využití ekonomických a sociálních rezerv. V. G. Podmarkov rozlišuje sociální rezervy demografické, funkční, profesionální, sociálně psychologické, řídicí. Správné využití sociálních rezerv je stejně důležité jako využití rezerv technických a ekonomických. Rozbor rezerv v Leningradském závodě „Světlan“ v 9. pětiletce například ukázal, že realizace sociálních opatření bylo 4–6krát efektivnější než realizace technických opatření (s. 302).

Možnost zjištění sociální efektivity je závislá na vytváření a zdokonalování vědecky zdůvodněných sociálních normativů. Jejich srovnání s faktickým stavem ukazuje míru sociálních rezerv. V principu normativní základna charakterizuje ideální nebo žádoucí míru realizace sociálních ukazatelů, stupeň dosažení vytyčeného cíle (s. 309). Na nutnost vytvoření normativní základny, do níž zahrnoval i „sociální normativy“, upozorňoval již ve dvacátých letech A. K. Gastěv (10). Normativní základna, stejně jako kritériální funkce ekonomické a sociální efektivity, se vytváří na základě kritéria optimality. „Kritérium optimality ukazuje, jakou cestu je třeba vybrat pro nejlepší dosažení cíle, to znamená jak spojit cíl s prostředky jeho dosažení.“ (11) Využití kritéria optimality k zvyšování sociálně ekonomické efektivity předpokládá zdokonalení systému ukazatelů, stimulů a pak sociálně ekonomických procesů.

V současnosti je již aktuální otázka budování takového systému optimálního plánování a řízení, která by shora až dolů fungovala na základě komplexu kritérií (s jediným centrálním kritériem) tak, aby zájmy všech jeho článků se — v aspektech národohospodářském, rajónovém, odvětvovém i podnikovém — vzájemně optimálně doplňovaly (s. 306).

V závěru autor konstatuje, že vznik a rozvoj sociálního plánování v SSSR svědčí o tvrdém charakteru činnosti pracujících mas, které pod vedením komunistické strany dosáhly, že „naše plány — jak předvídal V. I. Lenin — se staly plány nejenom ekonomického, ale i sociálního rozvoje“ (s. 312). Strana a vláda postupně rozšiřovaly sféru plánování na stále větší okruh společenských problémů, a to od plánu Goelro až k jedenácté pětiletce, která vešla do historie poprvé jako plán ekonomického a sociálního rozvoje. To je cesta postupného obohacování teorie a praxe sociálního plánování.

Současná etapa a perspektiva budování komunismu vyžaduje další rozvoj teorie a praxe sociálního plánování. Řešení problémů s tím spojených je jedním z nejdůležitějších úkolů jak vědy, tak orgánů řízení a plánování socialistické společnosti. Jde o to pozdvihnout plánovité řízení sociálních procesů na kvalitativně novou úroveň a zabezpečit podstatné zvýšení efektivity využití ekonomických, politických a duchovních možností socialistické společnosti. Organizátorem a vedoucí silou tohoto procesu je komunistická strana. XXVI. sjezdem KSSS schválené usnesení *Základní směry ekonomického a sociálního rozvoje SSSR na léta 1981–1985 a na období do r. 1990* představuje vědecky zdůvodněný program směřující k realizaci nejdůležitějšího závěru strany — postavit do centra naší uvědomělé činnosti péči o člověka, jeho blaho, podmínky a perspektivy jeho rozvoje (s. 318).

Dílo Ž. T. Toščenko zahrnuje téměř komplexně celou problematiku geneze, teorie a praxe sociálního plánování v SSSR, i když snaha po komplexnosti je v některých částech na úkor vědecké preciznosti. Bylo by třeba dále zpracovat především problematiku budování informační základny vůbec, zvláště pak základny ukazatelové, normovací a normativní, dále modelování sociálních procesů a využití výpočetní techniky a automatizovaných systémů řízení. Autor se také nedotýká problematiky ochrany a tvorby životního prostředí, jehož úroveň stále podstatněji ovlivňuje společenský rozvoj.

Kniha je opatřena mimořádně bohatým vědeckým aparátem, v jehož odkazové části čtenář najde úplný a do značné míry zhodnocený seznam publikací zabývajících se danou problematikou, množství dobře vybraných statistických a sociologických údajů, jakož i řadu příkladů ze sovětské praxe. Vyznačuje se mimořádnou informační bohatostí a kvalitou, obráží bohatství přístupů a s tím ovšem i dosavadní nejednotnost v metodologii sociálního plánování. V teoreticko-metodologických argumentech vychází autor ze závěrů svých rozsáhlých prací. (12)

(10) Gastěv, A. K.: *Kak nado rabotat. Praktičeskoje uveděnie v nauku organizacii*. Moskva 1972, s. 18.

(11) Černjak, J.: *Prostota složnogo*. Moskva 1975, s. 91.

(12) Jde například o práce: Ž. T. Toščenko: *Social'noje planirovanije v sistěme naučnogo upravlenija obščestvom*. Moskva, Politizdat 1967; Ž. T. Toščenko: *Social'naja infrastruktura: suščnost' i sociologija*. Moskva, Mysl' 1980; Ž. T. Toščenko: *Development of Economic and Social Planning in the Soviet Union*. In: *Planning and Forecasting Social Processes*. F. Kutta and Editorial Board. Prague, Academia 1978.

Práci Z. T. Toščenka lze hodnotit jako ojedinělou a vysoce aktuální, důsledně vycházející z marxisticko-leninské teorie a metodologie, plně opřenou o zkušenosti sovětské praxe budování socialismu. Sociální plánování je pro autora mohutným prostředkem realizace ekonomické a sociální politiky komunistické strany na základě velké iniciativy a účasti pracujících mas na řízení a budování komunistické společnosti. To autor bohatě dokumentuje odkazy na díla klasiků marxismu-leninismu a na jednání a usnesení sjezdů KSSS.

Do rukou čtenáře se dostává dílo, které souhrnně a zasvěceně informuje o historii, současnosti i perspektivách teorie a praxe sociálního plánování v SSSR.

František Kutta

Sociálně ukazatelé obrazu životního prostředí sovětského občanstva (Sociální ukazatele životního způsobu sovětské společnosti)

Moskva, Nauka 1980, 215 s.

Kniha autorského kolektivu tvořeného odpovědným redaktorem I. V. Bestuževem-Ladou, G. V. Batyginem, T. M. Dridzem a širším okruhem spolupracovníků vychází v řadě monografických studií, které k otázkám sociálního prognózování publikuje sektor prognostiky Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR. Téma práce je průsečíkem dvou výzkumných problematik, z nichž každá má již v Sovětském svazu svou tradici, uznávané výsledky a publikační výstupy.

Jednu z nich představuje výzkum způsobu života socialistické společnosti, který po řadu let patří k ústředním tématům sovětské sociologie. Výsledky teoretických prací i řady dílčích sociologických výzkumů v této oblasti vytvářejí, spolu s prohlubováním společenského řízení, předpoklady pro reálné uplatnění kategorie životního způsobu jako jedné z cílových kategorií socialistického řízení a plánování. V této souvislosti vyvstává úkol navrhnout soustavy ukazatelů, které by dovolily způsob života socialistické společnosti cílevědomě formovat a pro potřeby řízení také sledovat, analyzovat a prognózovat.

Druhou z obou problematik je výzkum sociálních ukazatelů, rozvíjený dosud hlavně v souvislosti se zdokonalováním sociálního plánování na podnikové a územní úrovni, v souvislosti se standardizací sociologických výzkumů a s řešením obecnějších gnozeologických otázek operacionálního a kvantitativního zobrazování společenských jevů. Dosažené výzkumné výsledky vytvářejí předpoklady pro aplikaci získaných metodologických a metodických poznatků při konstrukci sociálních ukazatelů konkrétních společenských procesů a pro jejich využití v řízení a plánování.

Kniha sovětských autorů, o které zde referujeme, reaguje na úkoly, do nichž vyústila obě uvedená témata, a usiluje o jejich společné řešení. Je tedy příspěvkem jak k teorii a metodologii výzkumu životního způsobu, tak k dalšímu rozpracování problematiky sociálních ukazatelů. Potvrzuje poznatek, že podstatnější pokrok v rozvíjení sociálních ukazatelů již nelze dosáhnout čistě metodologickými výzkumy, ale pouze aplikací na konkrétní společenské procesy a na konkrétní funkce řízení. Práce obdobného profilu a věcného záběru nebyla dosud v literatuře socialistických zemí k dispozici a její publikaci je proto třeba uvítat. Pro naše čtenáře nebude bez zajímavosti, že autoři se v ní odvolávají i na československé příspěvky k tvorbě soustav statistických ukazatelů způsobu života. Význam tématu, o němž recenzovaná kniha pojednává, daleko přesahuje hranice sociologie a dotýká se širší problematiky řízení společenských procesů za socialismu.

Práce kolektivu pod vedením I. V. Bestuževa-Lady je členěna do šesti kapitol, zabývajících se v zásadě třemi tematickými okruhy. Jde, za prvé, o rozbor kategorie životního způsobu, její modelování — pojmové i matematicko-statistické — o systematizaci a hodnocení publikovaných soustav ukazatelů životního způsobu a o návrh vlastního systému ukazatelů. Za druhé jde o analýzu sématických a logických stránek sociálních ukazatelů, resp. jejich soustav, a o rozbor metodologických problémů spojených s jejich konstrukcí. Třetí tematický okruh zahrnuje různé dílčí metody a techniky využitelné v jednotlivých fázích konstrukce soustav ukazatelů.

V první kapitole, *Způsob života jako filozoficko-sociologická kategorie*, se zdůrazňuje rostoucí význam výzkumů životního způsobu v socialistické společnosti. Plyne ze skutečnosti, že pojem životního způsobu dovoluje komplexně zkoumat základní typy a zvláštnosti životních aktivit jednotlivce, sociálních skupin i společnosti jako celku, že tato kategorie se za socialismu stává předmětem plánovitého řízení i analýz, jež toto řízení podmiňují, a konečně také z toho, že sociální problémy životního způsobu jsou předmětem ideologického boje.

Pro životní způsob jako společenský jev je příznačná jeho syndromatičnost. Jde o komplex, systém veškerých lidských činností — a to je také zdrojem mimořádných obtíží při empirické analýze životního způsobu a při konstrukci jeho ukazatelů. Při této analýze nelze zatím vyjít z plně vyhovující definice životního způsobu, protože takové vymezení dosud není v marxistické literatuře k dispozici. Výzkum se musí proto opírat o definice předběžné, pracovní, na jejichž základě bude možné naplňovat pojem životního způsobu konkrétním materiálem a dále jej prohlubovat. Touto cestou lze nakonec dojít i k takovému vymezení životního způsobu, k určení jeho struktury a soustavy ukazatelů, jež dostatečně úplně odrazí souhrn podstatných prvků a aspektů této kategorie. Autoři proto nepovažují za účelné usilovat o formulaci vyhovující apriorní definice životního způsobu — ta musí být výsledkem nejen abstraktní, ale i konkrétní formy poznání. Připomínají, že „pokud by úspěch výzkumu závisel jen na přesnosti výchozích definic, sociologie by nepostoupila v mnoha směrech ani o krok kupředu.“

Úvodní kapitola se pak zabývá analýzou inspirací, které lze pro výzkum životního způsobu soudobé společnosti najít v díle klasiků marxismu-leninismu, podává přehled o výzkumech způsobu života v sovětské sociologii a provádí srovnávací analýzu definic životního způsobu v sovětské literatuře.

Počet prací věnovaných v Sovětském svazu otázkám životního způsobu plynule vzrůstal a vrcholu dosáhl v letech 1975—1976. K hlavním sledovaným tématům patřily: 1. teoretické a metodologické otázky; 2. kritika buržoazních koncepcí způsobu života; 3. problémy spojené s empirickými výzkumy životního způsobu, t. j. problémy operacionalizace, struktury komponentů, modelování, vytváření soustavy ukazatelů, typologie a empirická interpretace životního způsobu. Dosud převládala tendence zabývat se výzkumem životního způsobu v rámci jednotlivých dílčích témat. Tato orientace dovoluje sice do hloubky poznat komponenty způsobu života, neumožňuje však studovat životní způsob jako celek, zabývat se vazbami mezi jeho prvky. Zaměření na systémovou kvalitu životního způsobu by proto mělo být vodítkem při dalším výzkumu.

Užitečnou informaci představuje tabelární shrnutí definic pojmu „životní způsob“ excerpovaných ze sovětské sociologické literatury šedesátých a sedmdesátých let a systematicky utříděných podle různých kritérií do devatenácti typů. Typologie vychází z takových hledisek, jako je pojetí subjektů životního způsobu, pojetí vztahů mezi životním způsobem a podmínkami života apod. Způsob života je pojímán jako celek různých druhů životních činností typických pro danou společnost, chápaných v jednotě s jejich podmínkami. Pojem životní činnosti nabývá přitom pro různé společenské subjekty různého významu.

V druhé kapitole, *Logicko-sématická koncepce ukazatelů*, patříci k nejzajímavějším částím díla, se věnuje pozornost metodologické problematice sociálních ukazatelů. Tato stať se řadí v sovětské metodologické literatuře o sociálních ukazatelích po bok pracím E. Nersesové a A. Kabyšči, publikovaným v r. 1978 v knize *Issledovanie pokazatelej socialnogo planirovanija*. Ukazatel se chápe jako „operacionální charakteristika sociálně významného jevu nebo procesu, odrážející jeho vlastnosti, vazby nebo vztahy a sloužící jako nástroj jejich měření.“ Ukazatel tedy plní dvojí funkci: 1. je prostředkem měření a 2. dovoluje přejít od pozorovatelných znaků objektu k jeho pojmovému modelu. Při vytváření sociálních ukazatelů se uplatňuje jak teoretické, tak empirické poznání a sám ukazatel je výrazem jednoty obou forem. Ukazatel musí vycházet z teoretické koncepce objektu, z jeho teoretického modelu, a mimo tento rámec nemůže splnit svou funkci. Musí být vždy zřejmé, čeho je daná charakteristika ukazatelem, t. j. musí být teoreticky interpretovatelná. Proto je třeba rozlišovat mezi pojmy „ukazatel“ a „znak“. Platí, že každý ukazatel je znakem, nikoli však obráceně. Konstrukce a využití sociálních ukazatelů je vždy procesem opakovaných přechodů od abstraktního ke konkrétnímu a od konkrétního k abstraktnímu poznání.

Značná pozornost se věnuje logické struktuře ukazatele. Na základě kritického rozboru přístupů M. Bungeho proponují autoři logické schéma ukazatele, v němž indikátum je chápáno jako subjekt a indikátor jako predikát. Respektovat je třeba instrumentalitu sociálních ukazatelů v poznávacím procesu. Ukazatel nesmí být zaměňován s charakteristikou, kterou odráží — tj. nesmí být reifikován.

Na základě těchto metodologických pozic se pak v druhé kapitole věnuje pozornost jednotlivým typům ukazatelů. Pojednává se zde o indexech jako o typu složených ukazatelů, o ukazatelích kvantitativních a kvalitativních, o ukazatelích různých strukturních úrovní aj.

Počínaje třetí kapitolou přecházejí autoři k rozboru metodických a technických otázek tvorby ukazatelů životního způsobu. Vycházejí — a v tom spočívá specifikum jejich přístupu — z již publikovaných soustav, které různým způsobem třídí, po-

rovnávají, posuzují a z nichž čerpají prvky pro svou vlastní koncepci. Čtenář se zde proto setká s jinak obtížně dosažitelnými informacemi o soustavách ukazatelů navržených v Sovětském svazu i v zahraničí a s ilustrací některých technik, jež byly při srovnávání a hodnocení ukazatelových soustav použity.

V třetí kapitole, nazvané *Transformace pojmového schématu do soustavy ukazatelů*, předkládají autoři strukturální pojmový model životního způsobu. Model má podobu matice se čtyřmi vstupy, tvořenými 1. pracovními aktivitami 2. společensko-politickými aktivitami 3. sociálně kulturními aktivitami a 4. aktivitami vázanými na domácnost. Od modelu životního způsobu, který má zprostředkovat vztah mezi teorií a empirií, přecházejí autoři k vytváření tezauru ukazatelů životního způsobu. Tezaurus jako východisko pro konstrukci vlastní soustavy ukazatelů je soupisem sociálních ukazatelů životního způsobu, které byly získány obsahovou analýzou metodických dokumentů (dotazníků, záznamních archů apod.) užívaných pro sběr sociologických informací. Soupis je systematizován podle přijatého klasifikačního schématu.

Při vytváření tezauru vyšli autoři z 357 dokumentů získaných ze sovětských sociologických výzkumů, z nichž vybrali a klasifikovali cca 900 otázek obsahujících potenciální ukazatele životního způsobu. Předpokládali, že ukazatelem způsobu života se může stát libovolná charakteristika sociální reality. Shromážděný materiál byl hodnocen, a to jednak sborem expertů různých společenských i praktických profesí, kteří měli posoudit gnozeologickou kvalitu jednotlivých ukazatelů (schopnost odrazit změny objektu a rozlišovací schopnost), jednak matematicko-statistickými postupy. Bylo užito metody „vratislavské taxonomie“ podle Z. Hellwiga s cílem analyzovat strukturu vztahů mezi ukazateli a na jejím základě vybrat nejdůležitější položky. Výsledná soustava ukazatelů životního způsobu je tvořena následujícími tematickými bloky: 1. práce (10 ukazatelů); 2. rodina a každodenní život (12 ukazatelů); 3. kultura a vzdělání (13 ukazatelů); 4. společenský a politický život (5 ukazatelů); 5. hmotný blahobyt (11 ukazatelů); 6. zdravotní péče (5 ukazatelů); 7. ochrana životního prostředí (4 ukazatele).

O metodických zkušenostech získaných při práci s experty informuje blíže čtvrtá kapitola, *Využití expertních odhadů pro konstrukci soustavy ukazatelů*. Uplatněny byly tři různé postupy: 1. dotazníkové šetření expertů o problémech životního způsobu; 2. panelové šetření expertů o sociálních cílech rozvoje způsobu života; 3. hodnocení významu potenciálních ukazatelů životního způsobu.

Hodnocení a projekt soustavy ukazatelů byl východiskem pro velmi informativní pátou kapitolu, *Srovnávací analýza soustav sociálních ukazatelů*, věnovanou jak obsahově, tak i metodické stránce komparace. Z 53 srovnávaných soustav pochází 12 ze Sovětského svazu (Bestužev-Lada a Glezerman, Mansurov, Butenko, Tolstych, Semjonov, Zdravomyslov, Markov, Kapustin, Rutkevič, Modržinskaja, Jegurnov, Bojarskij a Šubina), z ostatních socialistických zemí (NDR — Berger, MLR — Andorka, ČSSR — Illner, BLR — autorský kolektiv, PLR — Siciński a staf UNESCO). Další 4 soustavy zveřejnila OSN nebo UNESCO, 15 soustav pochází z USA, 13 z ostatních kapitalistických zemí a 3 soustavy z rozvojových zemí.

V literatuře o sociálních ukazatelích je komparace soustav ukazatelů sice poměrně běžným tématem, dosud však pravděpodobně nikdy nebyla provedena v tak širokém měřítku a tak systematickým způsobem. Autoři shrnují charakteristiky sledovaných soustav tabulkovou formou a porovnávají je pak na úrovni tematických bloků, tak i na úrovni jednotlivých indikátorů. Z rozboru vyplývá, že v socialistických zemích má dominantní význam blok ukazatelů pracovních aktivit a že podstatně větší důležitost se zde přikládá i ukazatelům společenských a politických aktivit, vzdělávání, kultury a sociálního zabezpečení.

Srovnání dovolilo formulovat i některé metodologické závěry. Při konstrukci soustav sociálních ukazatelů je třeba kombinovat strukturální přístup s přístupem problémovým a obě orientace je nutné zakotvit v teorii. Při vlastní komparaci soustav je pak třeba spojit logický přístup s přístupem historickým.

Jen volnou vazbu na téma knihy má šesté kapitola, *Informačně cílová analýza textů jako způsob konstrukce soustav ukazatelů*. Popisuje techniku obsahové analýzy, jež byla vyvinuta pro rozbor významové interpretace textů v komunikačním procesu a jež by mohla být použita i v rámci induktivních metod konstrukce sociálních indikátorů.

Jednoho z klíčových úkolů výzkumu životního způsobu se naproti tomu dotýká závěrečná sedmá kapitola, *Otázky matematicko-statistického modelování způsobu života*. Při kvantitativním modelování životního způsobu, jež autoři počítají k nejtěžším úkolům výzkumu tohoto jevu, lze jít buď cestou extenzifikace, nebo cestou intenzifikace soustav ukazatelů. Autoři se vyslovují pro druhý z uvedených postupů,

vyžadující postupnou redukci výchozích soustav prostřednictvím konstrukce syntetických ukazatelů, vícerozměrné analýzy a dalších metod matematické statistiky. Použití některých formálních postupů při modelování životního způsobu je ilustrováno na analýze statistických a sociologických dat o materiálních životních podmínkách. Jde jednak o rozbor základních ukazatelů materiální a kulturní úrovně sovětského lidu, jednak o analýzu materiálního prostředí životních aktivit.

Důležitou složkou knihy jsou její přílohy zahrnující: 1. Návrh soustavy základních ukazatelů životního způsobu. 2. Přehled problémových ukazatelů životního způsobu. 3. Přehled literatury (sovětské i zahraniční) obsahující soustavy sociálních ukazatelů.

Práce autorského kolektivu pod vedením I. V. Bestuževa-Lady si zaslouží ocenění především proto, že přistoupila k řešení problematiky ukazatelů životního způsobu na konkrétní úrovni metodické i obsahové, a to při respektování principiálního marxisticko-leninského metodologického východiska. Podtrženy a podrobně rozpracovány jsou zejména induktivní postupy při vytváření ukazatelů životního způsobu, jimž dosavadní literatura věnovala jen malou pozornost. Kniha obsahuje bohatství systematizovaných faktických informací, které bychom dosud v marxistických publikacích o sociálních ukazatelích jen stěží našli. Na některých místech je informativnost vykoupena poněkud popisným a přespříliš detailním výkladem.

Sociální ukazatele jsou v recenzované práci pojímány jako jedna z klíčových informací potřebných pro řízení a plánování společenských procesů. Zdůrazňuje se zejména jejich význam a aplikační možnosti při prognózování způsobu života socialistické společnosti. Tato orientace, i když je spíše jen programově naznačena než konkrétně rozpracována, činí z této práce významný příspěvek i k problematice informační báze sociálního plánování a programování. Využívání soustav ukazatelů životního způsobu je v ní vázáno na zdokonalování sociální statistiky a na další standardizaci sociologických výzkumů, k níž autoři svým dílem sami přispívají.

Kniha v široké míře navazuje na výsledky výzkumů v dalších socialistických zemích a přináší pro tyto výzkumy četné nové podněty. Bude proto dobrým východiskem pro rozvoj vzájemné spolupráce.

Michal Illner

Za Jolanu Jančovičovou

Práve sa chystala pretrhnúť na chvíľu prúd neprestajnej zaneprázdnenosti, vykonať prehliadku päťdesiatich rokov svojho plodného životného kolobehu a preniesť ťažisko pro projekcie ďalších úsekov života, ktorým v profesionálnej kariére vedeckého pracovníka v oblasti spoločenských vied, dvojnásobne viac ak je to žena, pripadá významná funkcia zbierať, kompletovať a usústavňovať parciálne výsledky svojej predošlej heuristiky. Nič z toho sa neudeje a nevykoná. Stodvadsaťtri dní pred týmto pomyselným predelom prišiel predel nepomyselný, predel kruto reálny, hranica, za ktorou každý osobný plán môže sa ukutočniť len tak, že ho uskutoční niekto iný.

V Jolane Jančovičovej stráca slovenská sociológia výraznú individualitu. Spoločenský typ vedca, ktorý personifikuje a individualizuje, korení v generácii vstupujúcej do života v rokoch drsnej medzivojnovnej hospodárskej krízy a je touto krízou geneticky poznačený a determinovaný. Fakt zrútenia kapitalistického usporiadania ľudských vecí sa mu v tisícokrakých podobách vnucuje a vstupuje od najútlejšej ontogenézy. Nemôže nesnívať o lepšom svete. Nemôže nepremýšľať o cestách a prostriedkoch, ktoré k takémuto svetu vedú. A objavené východiská nemôžu byť v súlade s tými reálnymi východiskami, ktoré vyplynuli ako výsledok druhej svetovej vojny, ako výsledok triumfálneho pochodu socialistických ideí a socialistických ideálov v našom geografickom priestore. Školské roky tohto spoločenského typu vedca sú viacej nabité lekciami „školy života“ ako suchopárom učebníc, zastarávajúcich skôr než boli napísané, odsúhlasené, vytlačené, zviazané a expedované. Je to typ vedca pripravujúceho sa na dráhu vedeckého pracovníka v zväzacej modrej košeli na poltucte mládežníckych prázdninových brigád a zachovávajúceho si z tejto brigádnickej mentality čosi nedefinovateľné, no nesporne sympatické a azda aj závideniahodné. A je to, napokon, typ vedca, ktorý sa nemusí prinucovať k tomu, aby dal prednosť nevyumelkovanej, realitou dýchajúcej formulácii vedeckého problému pred formuláciou akademicky vznosnou a rešpektabilnou.

Most, ktorý spája spoločenskú vedu s revolučnou spoločenskou praxou, predstavuje najorganickejší priestor Jolany Jančovičovej. Je to priestor, v ktorom sa cíti sama sebou a v ktorom ju nájdeme pri každej dôležitej životnej a profesionálnej peripetii.

Sú to konštrukčné prvky tohto mostu, ktoré odmeriavajú jej cestu ako čerstvej absolventky FF UK v Bratislave r. 1955 do funkcie vysokoškolskej učiteľky marxisticko-leninskej filozofie.

Na tomto moste ju opäť pristihneme v r. 1963, keď sa preorientováva na výskumníčku v oblasti marxistickej sociológie so špecializáciou na problémy ženy a rodiny.

Po ňom sa v r. 1972 vydáva zo Slovenskej akadémie vied do funkcie v ÚV Slovenského zväzu žien, kde dychtivo, plnými priehrškami nabera prepotrebné impulzy z praxe.

A po piatich rokoch opäť sa po ňom vracia do Slovenskej akadémie vied, aby tu, bokom od rušnej križovatky praxe, nie však bez dotyku s ňou, získané impulzy využila a zúročila.

My, čo sme boli okolo nej, vieme, ako to s tým „zúročovaním“ myslela vážne, ako ju tento cieľ osobne zapáľoval a spaľoval, ako ním žila do posledných hodín svojho života. Je nám strašne ľúto, že ho nebude môcť osobne uskutočniť. A máme pochybnosti, či sa nám podarí ju v tom nahradiť. Lebo isté veci sú predsa len nenahradiateľné.

Česť jej žiarivej pamiatke.

Redakcia a redakčná rada Sociológie a Sociologického časopisu

Zemrel Živko Ošavkov

Dne 18. února 1982 zemřel po delší nemoci zakladatel a dlouhodobý ředitel Institutu sociologie BAV, předseda Bulharské sociologické společnosti, člen redakční rady ča-

sopisu „Sociologické problémy“, známý bulharský vědec, profesor doktor Živko Ošavkov.

Jeho úmrtím ztrácí marxisticko-leninská sociologie jednoho ze svých nejvýznamnějších představitelů, vynikajícího teoretika a organizátora, nadšeného bojovníka za upevnění a rozvoj sociologie, za její těsné spojení s praxí socialistické výstavby.

Živko Ošavkov se narodil 6. července 1913 v dělnické rodině. Po absolvování Lomského gymnázia studoval filozofii na Sofijské univerzitě a na pařížské Sorbonně. Poté působil jako učitel v různých bulharských městech. Již ve svých žákovských a studentských letech si osvojil ideje marxismu-leninismu, bojoval za jejich uskutečnění a zůstal jim věrný až do konce života.

Po vítězství 9. září 1944 se otevřel široký prostor pro jeho nadšenou činnost veřejného činitele, vědce a publicisty. Byl pracovníkem ÚV BKS, působil jako docent filozofie na Sofijské univerzitě a jako profesor na Institutu filozofie BAV. Významně přispěl k zformování a rozvoji marxisticko-leninské sociologie v Bulharsku, k vymezení jejího místa a úlohy v systému společenských věd, k vypracování některých specifických sociologických výzkumných metod a k rozpracování jejich funkcí v praxi socialistické výstavby. První empirické výzkumy v Bulharsku, provedené pod jeho vedením, měly velký vědecký a praktický význam a položily empirický základ rozvoji sociologie jako vědy. Jako první ředitel Institutu sociologie BAV, jako jeden ze zakladatelů a dlouholetý předseda Bulharské sociologické společnosti se Živko Ošavkov podílel na organizačním upevnění bulharské sociologie, na výchově mladých sociologických kádřů, na vytvoření bulharské sociologické školy.

Bohatá byla též Ošavkovova mezinárodní vědecká činnost. Publikace řady jeho prací v cizích jazycích, zvolení viceprezidentem Mezinárodní sociologické asociace, účast na kongresech a sympoziích, to vše přispělo ke zvýšení prestiže bulharské sociologie v cizině, a zvláště v SSSR. Živko Ošavkov výrazným způsobem přispěl k upevnění a rozvoji plodné spolupráce se sovětskými sociology, jakož i se sociology z ostatních socialistických zemí.

Svou výzkumnou činností věnovanou širokému okruhu filozofických a sociologických otázek, teoretickým a empirickým studiím procesů a zákonitostí budování rozvinuté socialistické společnosti v BLR, nadšenou propagací sociologických poznatků, svou tvůrčí vědeckou činností Živko Ošavkov významně ovlivnil řadu pracovníků ve vědě i ve společenské praxi, kteří důstojným způsobem pokračují v díle svého kolegy a soudruha, učitele, přítele a rádce!

Čest jeho světlé památce!

*Institut sociologie BAV
Bulharská sociologická asociace
časopis „Sociologické problémy“*

K 40. výročí smrti Eduarda Urxe (1903–1942)

Eduard Urx — literární kritik, filozof, publicista a stranický funkcionář se narodil 29. 1. 1903 ve Velké nad Veličkou na Moravském Slovácku a byl po krutých výsledcích a mučení na Pankráci, v Pečkárně a v Terezíně popraven 20. 4. 1942 v Mauthausenu.

Od roku 1929 patřil E. Urx k nejbližším spolupracovníkům K. Gottwalda a v roce 1931 se stal spolupracovníkem *Kominterny* pod pseudonymem Schmidt. Pracoval jako redaktor mnoha pokrokových časopisů (*Spartakus*, *DAV*, *Rudý večerník*, *Dělnický deník*, *Tvorba*) a jako zástupce šéfredaktora *Rudého práva*. Po zákazu KSČ se stal členem I. ilegálního ÚV KSČ a používal pseudonymu Studna. 13. února 1941 byl zatčen v Praze a po více než ročním věznění popraven.

Neukončené dílo E. Urxe přineslo mnoho cenných podnětů pro různé obory marxistických společenských věd v období mezi dvěma válkami, mimo jiné i pro marxisticko-leninskou sociologii. Z těchto podnětů je možno připomenout úvahy, jimiž přispěl k vyjasňování funkce umění a literární kritiky, a to především úvahy o užití sociologické metody v knize B. Václavka *Poezie v rozpacích. Studie k sociologii umění a kultury* (Praha 1930). Urx se dále zamýšlel nad funkcí filozofie a žurnalistiky ve společnosti, kritizoval různé buržoazní koncepce tzv. české národní povahy a v neposlední řadě ostře vystupoval proti buržoaznímu společenskému systému, teoreticky propracovával koncepci jednotné protifašistické fronty a odmítal revizionismus v dělnickém hnutí.

Již v polovině dvacátých let se aktivně účastnil diskusí o charakteru umění, které považoval za třídní, a proto doporučoval jeho spojení s dělnickým hnutím. Zdůrazňoval, že děj literárního díla je determinován nejen prostředím, ale i tím, jak je spisovatel názírá. Je-li to měšťák, vidí dobu i společnost měšťácky, je-li to socialista, názírá socialisticky. „Mezi oběma názory mohou existovat a existují romantici a realisté. Uvážíme-li to – sáhne me už vlastně na sociologický kořen díla a na světový názor spisovatele.“ (1) Urx požadoval, aby se proti sobě mechanicky nestavěla kultura socialistická a buržoazní, protože v kapitalistické kultuře jsou již obsaženy i prvky socialistické kultury, stejně jako v celém kapitalismu existují v zárodečném stavu prvky socialismu. Kladl velký důraz na poznávací funkci kultury a umění a soudil, že v socialistické kultuře budou obsaženy všechny zdravé, pravdivé a vývoje schopné prvky. (2)

Pro marxistického sociologa jsou poučné názory na charakter literární kritiky, od níž Urx vyžadoval, aby byla ideologická, sociologická a syntetická. Tyto principy uplatnil při recenzi zmíněné Václavovy knihy, v níž se B. Václavek na základě názorů Bucharina a Lunačarského pokusil vyložit vývoj umění od feudalismu k socialismu. Václavkův pokus – vysledovat závislost strukturních a funkčních typů umění v souvislosti s vývojem společensko-ekonomické formace, a především vývoje techniky, za pomoci sociologické metody, tj. přístupu od celku k jednotlivostem, Urx odmítl. Ve své argumentaci použil názorů Plechanova o vzájemném poměru základny a nadstavby a zprostředkujících článků mezi stavem výrobních sil a nadstavbou.

Ve třech statích (Tvorba, 5, č. 49–51) kritizoval Urx buržoazní sociologii jako „pseudomaterialistickou vědeckou kategorii“, která má svůj třídní měšťácký profil. „Neexistuje „sociologie“ bez určité speciální sociologické metody, neexistuje „sociologie“, která pracuje metodou historického materialismu, dialektickým materialismem. Pouze historický materialismus je aplikací dialektického materialismu na společnost a historii. Bylo by možno nazvat historický materialismus „sociologií“ pouze tehdy, kdybychom vyloupili ze zákonů společenského vývoje jejich konkrétní historický obsah. A to už by bylo nedialektické, abstraktní, falešné.“ (3)

Urx vytýkal dále Václavkovi, že užívá pojem „sociologie“ nekriticky, tak, jak jej převzal od měšťáckých autorů, nepřijal rovněž jeho názor na třídní pojetí vědy a postavení umělců v izolovaných laboratořích mimo konkrétní společenské třídy. Odmítl Václavkovo pojetí „čistého“ umění a stanovisko, že „nelze sloužit zároveň revoluci a dělat dobrou poezii“ i to, že vztah strany ke kulturní práci má být pouze „kontrolní“.

B. Václavek přijal Urxovu kritiku soudružsky a i pod vlivem závěrů charkovské konference sovětských spisovatelů (1930) opustil teorii tzv. „čistého“ umění a dospěl k názoru, že krize umění může být odstraněna pouze odstraněním třídy, která je její nositelkou. (4) Avšak Urxovy výtky k pojetí sociologie jako pseudovědy a nedialektické metody oprávněně nepřijal a zastával nadále názor, že nejde o abstraktní spekulace, že sociologie je velmi užitečná a slouží jako významný nástroj specifikace společenského vývoje, který nelze mechanicky ztotožňovat s historickým materialismem. (5)

Své představy o funkci filozofie ve společnosti vyjádřil Urx ve stati *Filozofie československé vládnoucí třídy* (1930), v níž poukázal na to, že kořeny československého pozitivismu spočívají v historických a materiálních okolnostech vývoje české společnosti před první světovou válkou. Ve filozofii vládnoucí třídy se odrážejí hospodářské potřeby této třídy a poměr společenských sil a tato filozofie – u nás kritický realismus – je namířena proti historickému materialismu. (6)

Kritiku novopozitivismu provedl E. Urx v recenzi monografie Josefa Krále *Československá filozofie*. Vytkl Královi, že se zabývá jednotlivými filozofy bez ohledu na společenské poměry, v nichž žili a mysleli, bez ohledu na materiální podmínky, v nichž se vyvíjely jednotlivé filozofické směry. Při této příležitosti navrhl tuto marxistickou metodologii zkoumání vývoje filozofického a sociologického myšlení:

1. historik filozofie si musí všimnout sociologických kořenů jednotlivých filozofických směrů,
2. musí zkoumat, jak jednotliví filozofové řeší základní teoretické otázky,
3. musí si všimnout praktických důsledků každé filozofické školy a jejích představitelů. (7)

(1) Eduard Urx: *Knihy*. Pravda 1925, roč. 6, č. 107.

(2) Eduard Urx: *Složité zbraně na kulturní frontě?* Tvorba 5, č. 46.

(3) Eduard Urx: *Bedřich Václavek v rozpacích*. Tvorba 5, č. 49.

(4) Bedřich Václavek: *K marxistické estetice*. Praha, Levá fronta, sv. 7, 1934.

(5) Bedřich Václavek: *O marxistickou estetiku*. Tvorba 6, č. 7.

(6) Eduard Urx: *Filozofie československé vládnoucí třídy*. Tvorba 5, č. 34.

Obdobné kritické stanovisko zaujal k pozitivistické formální logice J. Tvrdeho a ostatních filozofů, jimž vytýkal nesprávné chápání poměru logiky a noetiky a odklon od Hegelova dialektického pojetí.(8)

Do oblasti sociologie veřejného mínění lze zařadit Urxovu studii *Veřejné mínění a žurnalistika* (Tvorba 5, č. 49), zdůrazňující vysoce třídní obsah a rámec buržoazního veřejného mínění, které je — především prostřednictvím idealistické filozofie a tisku — orientováno proti třídnímu vědomí proletariátu.

Sociologická problematika je rovněž obsažena v Urxově studii o tzv. české národní povaze, jak je charakterizována v pracích Durdíka, Machara, Masaryka, Jozífka, Chalupného, Mahena, Peroutky a Götze. Proti těmto autorům a proti jejich koncepci chápat národní povahu „jako mystickou duši“ a něco jednou provždy daného staví Urx Neumannovu knihu *Krise národa* (1931) a jeho tezi o existenci mravní krize národa, kterou způsobila česká reakce a hlavně maloměstství prosakující do dělnických mas a do všech vrstev národa. Odmítá názor o tzv. „holubičí“ české povaze a správně argumentuje, že národ tvoří společenské třídy a třídní boj určuje postoj národa jako celku v dílčích a osudových otázkách.(9)

Sociologické myšlenky jsou obsaženy rovněž v četných Urxových statích o třídním charakteru předmnichovské republiky, o taktice jednotné a lidové fronty v ČSR, schválené na VII. sjezdu KSČ, v kritice revizionistického programu české sociální demokracie, označeného za „program českého marxismu“, který byl zveřejněn u příležitosti šedesátého výročí založení Československé sociální demokracie.(10)

E. Urx byl rovněž autorem prohlášení „Ne Masaryk, Lenin!“, jímž komunistický poslanecký blok protestoval proti opětovné volbě Masaryka prezidentem republiky v roce 1934. Vytištění letáku se stalo záminkou k perzekuci poslanců Gottwalda, Kopeckého, Krosnaře a Štětky, kteří byli zbaveni poslanecké imunity a vydáni poslaneckou sněmovnou k trestnímu stíhání.

Zásluhou E. Urxe a poslance Emanuela Klímy, tajemníka KSČ v Užhorodě, umučeného nacisty v Praze roku 1941, byly na počátku okupace ilegálně přeloženy do češtiny *Dějiny VKS(b)*.

Připomínáme-li v tomto roce v Sociologickém časopise předčasnou, mučednickou smrt talentovaného marxistického teoretika a myslitele, činíme tak mimo jiné pro Urxovy inspirativní úvahy o aktivní funkci marxistické sociologie a o angažované úloze sociologa ve společnosti, jež jsou i dnes aktuální.

Antonín Vaněk

Program X. světového sociologického kongresu

X. světový sociologický kongres, pořádaný Mezinárodní sociologickou asociací, se koná ve dnech 15.—21. srpna t. r. v Mexiko City. Jeho organizátoři rozdělili jednání do několika útvarů — plenární zasedání, sympozia, zasedání výzkumných výborů, jednání ad hoc skupin a speciální zasedání organizací.

Vědecký program kongresu má tři části. Do první patří vědecké akce plenárních zasedání a sympozií, připravené programovým výborem a výkonným výborem Mezinárodní sociologické asociace, na nichž vystoupí vědci s vyžádanými referáty. Druhou část tvoří zasedání organizovaná stálými výzkumnými výbory, třetí pak zasedání ad hoc skupin a jiných organizací pod patronací programového výboru MSA.

Ústřední téma kongresu zní: *Společenská teorie a společenská praxe*. Předpokládá se, že k němu budou orientována všechna vystoupení a příspěvky, jež přinesou analýzu závažných aspektů této vědecky a politicky vysoce významné problematiky, k nimž mimo jiné patří aplikace sociologické teorie v různých oblastech společenské praxe, její modifikace na základě zkušeností s konkrétním uplatňováním, možnosti jejího použití při koncepci různých sociálních programů a v různých oblastech řízení společenské praxe. K důležitým dílčím tématům patří zkoumání teorie a praxe ve vztahu k současným světovým aktuálním problémům, jejichž řešení se neobejde bez mezinárodní spolupráce. V této souvislosti se rysuje důležitost empirického výzkumu, který má pomáhat při verifikaci sociologických teorií odhalování podstaty a dynamiky soudobých problémů, v nichž sociologické teorie hrají svou úlohu.

Řada zasedání se bude zabývat problematikou rozvojových zemí, zejména Latinské Ameriky. Zařazení životně důležitých otázek těchto zemí, jakož i místo konání kon-

(7) Eduard Urx: *Ceskoslovenská filozofie. Několik poznámek o dějinách filozofie a hlavně o spisu dr. Josefa Krále*. Tvorba 13, č. 2.

(8) Eduard Urx: *Ke krizi formální logiky*. Tvorba 13, č. 19.

(9) Eduard Urx: S. K. Neumann: *Krise národa*. Tvorba 13, č. 26—28.

(10) Eduard Urx: *Čím je jím Karel Marx*. Tvorba 13, č. 30.

gresu svědčí o tom, jakou váhu přikládají sociologové problematice rozvojových zemí a jejich úloze v soudobém světě.

Tři plenární zasedání jsou rozčleněna tak, že první je věnováno vztahům mezi sociologickou teorií a společenskou praxí, druhé globálním problémům z hlediska sociologické teorie a společenské praxe, a třetí zhodnotí soudobý stav této teorie i její vztah k praxi.

Více než 30 zasedání symposií bude rozděleno do pěti tematických okruhů. První okruh se týká úlohy sociologa a vzájemného vztahu sociologické teorie a společenské praxe. Jde o úlohu sociologa ve vztahu k plánování a správě státu, v oblasti výrobních vztahů a pracovních konfliktů, v oblasti sociální politiky, sociálních podmínek i o otázky výchovy a vzdělávání sociologa pro společenskou praxi. Druhý tematický okruh je zaměřen na nové jevy ve vývoji sociologické teorie, například na problematiku sociologických paradigmat a dalších tendencí v sociologické teorii. Do třetího okruhu patří sociologická teorie sociální změny, procesy reprodukce v sociologické teorii, otázky sociální mobility a změny, problematika sociálních indikátorů. Čtvrtý okruh je vyhrazen otázkám vývoje sociologické teorie a sociální praxe: analýze problematiky civilizace, státu, vícenárodních společností, sociálních aspektů technologických změn, vývoje sociologické teorie v oblasti výchovy, práva a zdravotnictví, společenských podmínek vývoje osobnosti, životní úrovně a životního způsobu. Poslední pokus je věnován činitelům společenské praxe v historické a komparativní perspektivě. Zaměřuje se mimo jiné na plánování a realizaci sociální politiky a péči státu, problematiku zemědělství a rolníků, dělnického hnutí, hnutí žen, tematiku ideologie, kultury a politiky.

V časovém harmonogramu kongresu je plná polovina vyhrazena jednání 37 výzkumných výborů, které představují stabilní, nepřetržitě pracující útvary, sdružující aktivní sociology členských zemí Mezinárodní sociologické asociace. V rámci plánovaného vědeckého programu těchto výzkumných výborů se má uskutečnit v průběhu kongresu celkem 274 zasedání, jež mají ústřední téma posoudit a objasnit z nejrůznějších aspektů výzkumného záběru i oborových sociologií. V rámci jednání těchto útvarů se počítá průměrně s osmi zasedáními. Je zřejmé, že právě tato zasedání poskytnou jednak širokou tribunu k prezentaci dosavadních výsledků sociologické práce, jednak prostor k výměně názorů na projednávané otázky.

Část jednání kongresu je rezervována pro jednání ad hoc skupin a zvláštních zasedání organizací, jako jsou instituce Spojených národů, mezinárodní vědecké společnosti a národní sociologické společnosti (v programu je zařazeno deset takových zasedání). Jednání ad hoc skupin jsou orientována na určitá specializovaná sociologická témata a jsou garantována příslušnými specialisty. Do programu bylo zafazeno dvacet témat, která budou prezentována a diskutována zpravidla na dvou zasedáních.

Z uvedeného nástinu obsahového zaměření i organizačního členění X. světového sociologického kongresu vyplývá, že toto jubilejní vrcholné jednání sociologů je věnováno tematice, jež vyžaduje hlubokou vědeckou erudici i nemalé zkušenosti v oblasti sociologické práce a současně má významný společenský dosah. Neprobíhá ve skleníkovém prostředí, ale ve všestranně složitých podmínkách soudobého světa, v etapě soutěžení a silícího zápolení dvou sociálně ekonomických soustav, v období, kdy rozvojové země hledají způsoby efektivnější organizace svých společenských systémů, řada z nich začíná budovat pokrokový společenský řád. Koná se na americkém kontinentě, v zemi, která se řadí k regionu Latinské Ameriky. Lze oprávněně očekávat, že vědci ze socialistických zemí podají ve svých vystoupeních — obdobně jako tomu bylo na IX. světovém sociologickém kongresu v Uppsale — přesvědčivé důkazy o tom, že marxisticko-leninská sociologie v zemích socialismu se nerozvíjí pouze jako vědecká disciplína, ale svými výsledky aktivně a podnětně přispívá k řešení složitých otázek společenské praxe.

Vladimír Dubský

Analýza dat v praxi průmyslové sociologie

Pod tímto názvem (s podtitulem *Základní postupy a míry*) uspořádala sekce sociologie práce Slovenské sociologické společnosti při SAV týdenní kurs ve dnech 22.–26. června 1981 v Bratislavě.

Myšlenka o uspořádání takové akce vznikla z potřeby průmyslových sociologů vypořádat se s náročnými úkoly, které před ně staví proces zavádění automatizovaného systému řízení (ASŘ) a automatizovaného informačního systému (AIS), jednotná evidence pracujících v organizacích a snaha maximálně ji využít pro sociologickou práci na závodech, podnicích i generálních ředitelstvích a pro potřeby sociálního

plánování na všech úrovních řízení. Rozšiřující se základna počítačové techniky otvírá sociologům zcela nové obzory ve zpracování dat; neustálý příliv automatizované a rutinně sbírané informace volá po odborném zpracování a vyvolává snahu po co nejvhodnějším využití. Sociolog se dostává do situace, na niž není připraven, ale s níž se musí vyrovnat. Při tom vysokoškolská výuka nereaguje na tyto změny dostatečně pružně, ač jde o nové aspekty vyvolané procesem vědeckotechnické revoluce, které ovlivňují každou vědu (a sociologii vzhledem k nutnosti práce s hromadnými daty především), její metodiku, metodologii, styl práce.

Objektivní základ současného rozvoje společnosti, vývoj technologií, počítačové techniky, organizace a řízení vede k formulaci nových a praktických úkolů, které musí sociologie řešit, a projevuje se i v tlaku na rozvoj konkrétní metodiky zpracování dat a odvozené i v nutnosti průběžného a kontinuálního šíření těchto znalostí do aplikační praxe. Sociologové mají v této oblasti ještě značný dluh, i když četné diskuse ukazují, že si jsou nových potřeb praxe vědomi, že je cítí jako otevřené, jako problémy k řešení.

Sekce sociologie práce Slovenské sociologické společnosti připravila zcela konkrétní akci, kterou chce zahájit šíření metodologických znalostí, informací o vývoji techniky a jejích možnostech, metod a postupů zpracování dat i sběru informace a současně stimulovat zájem základního výzkumu o řešení nových problémů. Záměr sekce je dlouhodobý, cílem je přispět k postupnému vývoji metodiky. Proto „první díl“ zamýšlených kursů a seminářů byl zaměřen na zcela základní metodologickou informaci o zpracování dat, která však vycházela ze současných možností a zkušeností jak metodologie, tak průmyslové sociologie. Obsah respektoval jak specifika jednotlivých ad hoc výzkumných akcí, tak požadavky vytváření dlouhodobě platných modelů sběru a zpracování informace pro potřeby personálního a sociálního rozvoje organizací.

Zaměření kursu, které koncepčně připravili H. Woleková (Projektově organizační ústav ZTS, Bratislava) s autorem této zprávy, bylo zcela podřízeno výše uvedeným okolnostem. Pětidenní kurs se měl stát prvním krokem dlouhodobé akce, východiskem pro dosažení profesionální úrovně nutné pro zvládnutí úkolů dnešní praxe řízení. Program byl náročný jak množstvím přednesené látky, tak i proto, že přednášky nebyly vedeny tradičním způsobem jednoduché prezentace statistických měření, ale že šlo o skloubení základních poznatků s dosti obtížnými a nezvyklými pojmy a postupy. Byl rozdělen do několika samostatných částí.

V prvním bloku, *Typy dat a strategie analýzy* (J. Řehák, Ústav pro filozofii sociologií CSAV, Praha), se posluchači dozvěděli o základním dělení dat, proměnných, o agregaci a transformaci údajů, o metodologických přístupech k datům a analýze, etapách analýzy dat a o obecném analytickém postupu, který se běžně používá při zkoumání nějakého jevu.

V bloku *Třídění 1. a 2. stupně* uvedli J. Trunda a J. Tůma (Generální ředitelství ZAVT, Praha) základní míry popisující vlastnosti rozložení četností, testy dobré shody, testy asymetrie rozložení preferenčního znaku pro třídění 1. stupně, míry statistické závislosti a test statistické nezávislosti pro kontingenční tabulku. Na ně navázal J. Řehák problematikou komparačních postupů pro řádky kontingenční tabulky; ukázal, jak lze (snadno i bez počítače) seskupovat podobné řádky (tj. dílčí soubory s podobnými distribucemi) do větších celků a jak je možno využít postupů multidimenzionálního škálování pro přípravu komparačních map.

Přednáška třetího bloku, *Rychlá analýza uspořádané řady* (J. Řehák), měla dát posluchačům do rukou účinnou a jednoduchou metodiku zpracování číselných dat, s nimiž se průmyslový sociolog dostává do styku velmi často (jsou to prakticky všechna agregovaná data o skupinách, o organizačních cílech apod.).

V posledním bloku, *Regresní analýza a její využití*, seznámili K. Hekš a I. Tomeš (Výzkumný ústav hutnictví železa, Praha) posluchače jednak s pojmem regresní křivky, jednak s aplikací regresních modelů při zjišťování normativů plánování personálního a sociálního rozvoje podniků.

Všechny přednášky byly založeny na příkladech z praxe, některé byly ilustrovány konkrétními výstupy z počítače. Jsou shromážděny ve sborníku o 133 stranách a představují příspěvek k řešení náročných úkolů naší sociologie, ať už v souvislosti se sociálními plánováním, účastí na vytváření ASŘ či při řešení jednorázových problémů sociálních aspektů života v průmyslových organizacích.

Účastníci kursu vysoce ocenili dělnou atmosféru i živou diskusi, vydání sborníku i záměr pokračovat v podobných akcích. Je třeba vyslovit dík sekci sociologie práce Slovenské sociologické společnosti při SAV i organizátorům – sociologické skupině Slovaft Bratislava, v čele s I. Vašečkou.

Jan Řehák

Výzkumný ústav životní úrovně v Bratislavě řeší v současné době úkol Státního programu ekonomického výzkumu *Analýzy a prognózy sociálního rozvoje*. Součástí řešení tohoto úkolu je i dopracování komplexního prognostického modelu životní úrovně⁽¹⁾ do takové podoby, aby se stal vhodným nástrojem prognostických aktivit v oblasti životní úrovně na rozlišovací úrovni metodických pokynů našich centrálních plánovacích orgánů. Výzkumný ústav životní úrovně koordinuje i plán společných výzkumů ústavů plánovacích orgánů socialistických zemí na léta 1981–1985, nazvaný *Systém modelů perspektivního plánování životní úrovně obyvatelstva v rámci automatizovaného systému plánových výpočtů zvyšování blahobytu obyvatelstva*. U vědomí závažnosti těchto úkolů proto VÚŽÚ uspořádal ve dnech 9.–13. listopadu 1981 ve Staré Lesné ve Vysokých Tatrách mezinárodní konferenci *Prognózování životní úrovně*. Jejím základním cílem bylo posoudit v kolektivu odborníků z domova i z ostatních socialistických zemí výsledky dosažené při tvorbě a užití zmíněného komplexního prognostického modelu životní úrovně. V průběhu konference se ukázalo, že tento cíl byl nejenom splněn, ale že byl vytvořen prostor i pro diskuse a úvahy týkající se obecnějších teoretických problémů pojetí, poznávání a prognózování životní úrovně. Jednání se zúčastnilo patnáct zahraničních a více než třicet československých účastníků, pro něž dokázali pořadatelé vytvořit optimální podmínky.

V dalším textu se pokusím zaměřit se na dominantní teoretické a metodologické otázky, které na sebe soustřeďovaly pozornost jak v samotných referátech, tak v panelové diskusi k hlavnímu referátu i v neformálních diskusích k jednotlivým vystoupením. Soustředím je do okruhů týkajících se obecnějších problémů pojetí, poznávání a prognózování životní úrovně na jedné straně a modelování vývoje životní úrovně na straně druhé.

Problémy pojetí, poznávání a prognózování životní úrovně

V rámci tohoto problémového okruhu seznámil V. M. Rutgajzer (Naučnyj institut ekonomických issledovanij Gosplan, Moskva) přítomné s postupem aplikovaným při srovnávání životní úrovně jednotlivých regionů (například svazových republik, autonomních oblastí apod.) na základě analýzy minulého vývoje příjmů, vydání a úspor obyvatelstva. Upozornil dále na závažnost přerozdělovacích procesů v socialistické ekonomice, jejichž konkrétním projevem je například odlišná úroveň cen na kolchozním a státním trhu a konekcí i tzv. druhé ekonomika. Je třeba studovat příčiny a zdroje této situace. Konkrétní výzkumy ukázaly, že obstarání určitého druhu zboží prostřednictvím „druhé ekonomiky“ je pro občana z hlediska vynaloženého času výhodné. Zásada odpovídající odměny za práci musí být doprovázena možnostmi opatřit si na trhu dostatek zboží (služeb). Teprve splnění této podmínky může zaručit zpětné kladné ovlivnění pracovní motivace prostřednictvím odměny za práci. Proto je nezbytné postupně dosáhnout rovnováhy nabídky a poptávky. V této souvislosti autor příspěvku upozornil na důležitost dalšího teoretického zkoumání a praktického ověřování uplatnění a úlohy drobných družstev v socialistické ekonomice, zejména ve sféře služeb tak, jak se o to pokoušejí v MLR.

N. M. Rimaševskaja (Central'nyj ekonomičesko-matematičeskij institut AN SSSR, Moskva) zaujala všechny přítomné svým zasvěceným a přitom živě dialektickým způsobem uvažování. Existují dvě základní koncepte metodologie prognózování životní úrovně – výrobní a spotřební. Výrobní koncepte zobrazuje spotřebu jako vnější vstup prognózy životní úrovně. Ignoruje zpětnou vazbu životních podmínek na produktivitu výroby. Spotřební koncepte vychází z teoretických úvah o potřebách budoucnosti, formuluje tzv. racionální spotřebitelské rozpočty. Je krokem vpřed ve srovnání s výrobní koncepcí, avšak ignoruje problematiku rozdělování a je ohrůžena apriorními představami o podobě budoucích potřeb lidí. Je třeba realizovat obě koncepte, život však přináší další problémy. Ke zvýšení spotřeby je nezbytné zvýšit efektivnost společenské produkce; ta je dnes podmíněna řešeními v sociální oblasti. Bez realizace rozdělování podle práce nelze dosáhnout rovnováhy mezi nabídkou a poptávkou.

(1) Viz například F. Gál a kol.: *Model životnej úrovne*. Životná úroveň, 1980, XIV, č. 1.; F. Gál a kol.: *Dlhodobá prognóza životnej úrovne a jej jednotlivých komponentov*. Závěrečná zpráva dílčího úkolu SPEV VI-2/3. 5. Bratislava, VÚŽÚ 1980; F. Gál a kol.: *Prognóza vybraných charakteristik sociálneho rozvoja ČSSR do roku 2000*. Bratislava, VÚŽÚ 1981; F. Gál a kol.: *Komplexný prognostický model životnej úrovne (zdokonalená verzia)*. Dílčí úkol SPEV 906 111 402-01. Bratislava, VÚŽÚ 1981.

M. A. Možina (Central'nij ekonomičesko-matematičeskij institut AN SSSR, Moskva) uvedla, že objektivní charakter ekonomických vztahů znemožňuje prognózovat diferenciaci příjmů pouze na základě cílového principu. Je nutné posílit příjmovou diferenciaci v SSSR. Současně však je třeba zaručit minimální platy v závislosti na možnostech daných vytvořeným národním důchodem. Autorka se vyslovila pro rozšíření placených služeb ve vybraných odvětvích nevýrobní sféry (školství, zdravotnictví, kultura a tělesná kultura). Kromě základní úrovně všeobecně dostupných neplacených služeb zprostředkovaných těmito odvětvími je třeba umožnit pracujícím vyšších příjmových kategorií využívání placených služeb, neboť jinak u nich zákonitě dochází k přehnanému hromadění materiálních statků.

O. Sobek (Výzkumný ústav životnej úrovně, Bratislava) upozornil na skutečnost, že přestože problém zpětného působení životní úrovně na ekonomický růst byl diskutován již na XXIV. sjezdu KSSS, ekonomická teorie k tomu od té doby mnoho neřekla. Modeloví tvůrci přitom kontakt s teorií nezbytně potřebují. Z prognostického hlediska je velmi zajímavé, že ekonomický růst ovlivňuje spíše očekávaná budoucí než stávající životní úroveň (viz srovnání Japonska a Velké Británie).

Z. Zekoňski (Institut plánování, Varšava) ocenil teoretický akcent přednesených referátů. Nedostatky teoretického poznání způsobují slabost prognostických závěrů a z nich odvozených plánových rozhodnutí. Ekonomické a sociální jevy nás předbíhají a odhalují chatrnost našich prognóz. V určitém smyslu lze snad mluvit i o krizi myšlení o přítomnosti a budoucnosti. Závěrem specifikoval zdroje nejistot ve světovém hospodářství: inflaci v kapitalistických zemích, změny zásad mezinárodní spolupráce, protekcionismus jednotlivých zemí, dynamiku vztahu mezi vyvinutými a rozvojovými zeměmi a nerovnováhu v platební bilanci mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi. V ekonomické a sociální situaci, v níž se nachází jeho země, se nelze v prognostické práci dosti dobře upínat k předem stanoveným vzdáleným budoucím horizontům, nýbrž je třeba zkoumat variantní vývojové trajektorie spojující žádoucí budoucnost s přítomnou problémovou situací ve vztahu k variantním mechanismům řízení a plánování uplatňovaným v socialistické společnosti.

M. V. Pokrovskaja (Institut sociologičeskich issledovanij AN SSSR, Moskva) podrobila kritice přístup k návrhu norem spotřeby, který vychází z kritérií, jako je racionalita úrovně spotřeby, harmoničnost vývoje spotřeby, optimálnost struktury spotřeby. Poukázala na to, že tato kritéria jsou dostačující na všeobecně filozofické úrovni, nikoli však v konkrétní prognostické práci, založené na rozboru empirických údajů. Jednou z příčin této skutečnosti je i zrychlování tempa změn standardů spotřebitelského chování.

B. Dolejší (Ekonomický ústav ČSAV, Praha) rozebral otázky prognózování rovnováhy vnitřního trhu, jež je komplikováno množstvím působících faktorů a jejich nedostatečným poznáním. Důležitá jsou zde časová zpoždění reakce spotřebitelů na změny trhu, možné substituce jednotlivých druhů výrobků a služeb, ocenění neuspokojené poptávky apod. Závěrem klasifikoval alternativní přístupy k tvorbě prognóz v této oblasti.

J. Běrová (Výzkumný ústav obchodu, Praha) navázala na předešlý příspěvek sdělením o historii prognózování tržní spotřeby u nás. Od formulace dílčích krátko- a střednědobých prognóz se přešlo do fáze integrace prognostických činností a odtud k tvorbě vícevariantní dlouhodobé prognózy tržní spotřeby do roku 2000.

Problémy modelování vývoje životní úrovně

V rámci tohoto tematického okruhu přednesl referát F. Hronský (Výzkumný ústav životnej úrovně, Bratislava). Upozornil na nutnost koordinovat následující směry výzkumu sociálního rozvoje:

- propracování teoretických a metodologických předpokladů prognostických aktivit;
- rozvoj a užití metod extrapolace jednotlivých ukazatelů (růstové matice, regresní analýza, expertní metody);
- komplexní prognostické modelování životní úrovně jako nástroj celostního uchození předmětu.

Zdůraznil závažnost i obtížnost perspektivního úkolu, jímž bude přechod od prognostického modelování životní úrovně k prognostickému modelování sociálního rozvoje.

F. Gál (Výzkumný ústav životnej úrovně, Bratislava) měl svoje vystoupení usnadněné tím, že text hlavního referátu(2) byl všem účastníkům rozeslán v předstihu.

(2) F. Gál — Z. Bútorová — M. Majtán — F. Vykopal — G. Sajdák — V. Fairr: *Prognózovanie žizněnnogo urovnja s pomoščju metoda kompleksnogo prognostičeskogo modelirovanija*. Bratislava, VÚŽÚ 1981.

Mohl se proto soustředit pouze na klíčová místa problematiky komplexního prognostického modelování životní úrovně. Upozornil na skutečnost, že životní úroveň není autonomním (organickým) společenským objektem, nýbrž pouze atributem společenského vývoje. Z toho vyplývá nepříznivá skutečnost, že prognostický model životní úrovně se neobejde bez množství exogenních předpokladů (jako je zejména předpokládaný budoucí vývoj národního důchodu). Kvalita prognózy vývoje životní úrovně je tak přímo závislá na kvalitě informací zprostředkovaných vnějšími proměnnými. Jako řešení doporučil autor experimentování s hodnotami těchto vnějších vstupů a zasazení prognostického modelu životní úrovně do širšího rámce prognostických modelů zobrazujících vývoj československé ekonomiky a společnosti. Upozornil dále na problém modelového zobrazení strukturních změn, který není doposud uspokojivě řešen žádným modelovým aparátem, na problém zobrazení diferenciací životní úrovně podle jednotlivých skupin obyvatelstva, což by mohlo být řešeno spojením agregovaného modelu se satelitními modely zobrazujícími rozdělovací procesy, a na problém začlenění normativních kritérií, umožňujících lepší hodnocení a optimalizaci vývojových trendů, do modelovaného zobrazení. Závěrem zdůraznil nezbytnost široké a angažované účasti rozhodovatelů v procesu tvorby prognostického modelu životní úrovně a jeho užití jako nástroje řízení.

V. Krebs ve svém příspěvku, na němž se autorsky podílel také L. Leinweber (oba ze Státní plánovací komise, Praha), formuloval stanovisko uživatelů ke komplexnímu prognostickému modelu životní úrovně. V době rychlých vnitřních i vnějších změn vzrůstá v plánovací praxi úloha metod, které jsou schopny na tyto změny reagovat a které respektují složitost reálných interakcí v hospodářském vývoji. K přednostem dosavadní podoby komplexního prognostického modelu životní úrovně patří to, že reprezentuje banku dat v dlouhodobých časových řadách, že produkuje odhady budoucího vývoje, které lze použít jako komparační materiál k dílčím extrapolacím, že indikuje změny v proporcích jednotlivých složek životní úrovně v závislosti na zpomalení jejího růstu, že reprezentuje poměrně detailní pohled na vývoj spotřeby jednotlivých komodit a že podporuje celostní přístup k návrhu automatizovaného systému plánových výpočtů na Státní plánovací komisi, pro něž jsou zatím bohužel typické pouze izolované dílčí projekty. Autor poukázal na nutnost doplnit model o data zvláště za ČSR a SSR, více si všimnout vývoje cen a peněžních příjmů obyvatelstva, užívat nomenklatur a ukazatelů statistických výkazů běžných v plánu tvorbě a modelově zvládnout i zpětné působení životní úrovně na ekonomický vývoj.

M. Zeman (Sportpropag, Praha) se věnoval současnému stavu a perspektivám metody komplexního prognostického modelování.(3) Za komunikační problémy spojené s užitím této metody označil: transformaci věcného poznání do modelového zobrazení (modelování hypotéz a vývojových potenciálů), nedostatečný informační přínos tradiční soustavy statistických ukazatelů, formy přenosu modelových informací k uživatelům prognózy (přechod od pasivních k aktivním prognózám).

N. M. Rimaševskaja (Central'nij ekonomičesko-matematičeskij institut AN SSSR, Moskva) poukázala na přednost celostního pojetí modelovaného objektu v komplexním prognostickém modelu životní úrovně i na to, že se autorskému kolektivu podařilo dovést model, který rozšiřuje možnosti analýzy a rozhodování, až k praktickému využití. Zdá se však, že věcný záběr modelu by bylo třeba rozšířit o takové ukazatele, jako jsou podmínky práce, spokojenost s ní a stav životního prostředí. Dále nejsou zobrazeny rozdělovací procesy a funkční závislost mezi životní úrovní na jedné straně a aktivní účastí obyvatelstva na společenském reprodukčním procesu na straně druhé. Důslednější rozbor by si zasloužilo i to, do jaké míry jsou použité matematické relace mezi modelovými proměnnými schopny — být zjednodušené — vypovídat o reálných souvislostech jevů. V Ústředním ekonomicko-matematickém institutu Akademie věd SSSR byl zpracován soubor dílčích modelů, věnujících se jednotlivým úhlům věcné problematiky životní úrovně. Nyní vyvstává otázka jak tyto modely integrovat. Z tohoto hlediska je komplexní prognostický model životní úrovně velmi inspirativní. Pro žádný objekt ovšem nelze navrhnout jediný univerzální model, pouze tvorba modelů založených na různých metodologických principech a sloužících různým účelům může vést poznání vpřed.

O. Knoll (Výskumné a výpočtové středisko, Bratislava) přednesl referát, zpracovaný ve spolupráci s J. Kučerákem (Výskumný ústav životnej úrovně, Bratislava), o vznikajícím simulačním modelu příjmu rodin a jeho vlivu na životní podmínky jejich příslušníků. Tento sociologicky mimořádně zajímavý model vychází z pro-

(3) V. Fairr, — F. Gál — M. Potůček — M. Zeman: *Modelování společenských systémů metodou KPM, výzkumná studie*. Dílčí úkol SPEV 901-505-04. Praha, Sportpropag 1981.

měnných mikrocensů a z časových řad rodinných rozpočtů, přičemž základními faktory ovlivňujícími životní úroveň jednotlivých členů rodiny jsou výška příjmů těchto členů a početnost rodiny. Model má umožnit odpověď na otázky z oblasti politiky platů a mezd (diferencované dopady změn cen na různé typy rodin) a z oblasti sociální politiky (vlivy změn cen na spotřební chování, demografické důsledky apod.).

Jak vyplynulo z diskuse, tento model by mohl být vhodným protějškem komplexního prognostického modelu životní úrovně v tom smyslu, že by doplňoval makrospolečenské hledisko na vývoj životní úrovně hlediskem, které je přizpůsobeno diferencované situaci obyvatel jako jednotlivců a jako příslušníků různých domácností, sociálních vrstev a tříd.

K. Janáček (Ekonomický ústav ČSAV, Praha) poukázal na skutečnost, že doposud nebyla navržena statistická kritéria umožňující posoudit korektnost zobrazení společenských jevů matematickým aparátem komplexního prognostického modelu. Nebyla tudíž zodpovězena základní otázka, zda rovnice modelu zobrazují funkční vazby v ekonomice. Autor vyjádřil názor, že žádný formální model nemůže být jediným informačním zdrojem dlouhodobé prognózy. Nebyl dosud vyjasněn vztah mezi ekonomickou teorií a prognostickou metodologií. V každém případě musí prognóza životní úrovně vycházet z makroekonomické prognózy. Dosud užívané prognostické modely přenášejí chování známé z minulosti do budoucnosti v trendech růstu. Dnes však dochází k ostrým změnám těchto trendů. Proto je třeba odkrývat pravděpodobné budoucí orientace, nikoli dospívat k přesným odhadům, o jejichž kvalitě nemáme možnost se přesvědčit. Přitom dochází ke změnám hierarchie společenských cílů a je třeba promýšlet i varianty přechodů k těmto cílům. Dosavadní čtyři etapy prognostických prací v ČSSR byly poznamenány silným subjektivismem a absencí analýzy reálných procesů a neuspokojivou metodologickou úrovní syntézy dílčích prognóz.

M. Potůček (Sportpropag, Praha) uvedl, že při tvorbě prognostických modelů sociálního rozvoje je třeba věnovat velkou pozornost teoretickému pojetí společenského vývoje. Dosud užívané modelové aparáty přeceňují buď kauzální princip (modely ekonometrické, modely systémové dynamiky, včetně aparátu komplexního prognostického modelování, modely meziodvětvových vztahů), nebo cílový princip (stromy cílů, scénáře budoucího vývoje apod.). Východiskem se může stát simultánní uplatnění různých modelových aparátů, volených podle povahy zkoumaného předmětu, sjednocující oba principy. Obecnou pomůckou vedoucí k návrhu modelového řešení se může stát v referátu podrobněji popsán teleonomické výkladové schéma.

K. Stojanova (Institut ekonomiky BAN, Sofie) hovořila o interakci modelu meziodvětvových vztahů a modelu životní úrovně a způsobu života v soustavě modelů národního hospodářství. Model životní úrovně aktivizuje prognózu založenou na modelu meziodvětvových vztahů tím, že pro ni vytváří cílovou funkci složenou z jednoho nebo více ukazatelů životní úrovně; sama prognóza meziodvětvových vztahů zpětně ovlivňuje prognózu životní úrovně v závislosti na tom, jakou změnu odvětvových proporcí umožnily podmínky reprodukčního procesu.

Na konferenci dále vystoupili: E. Berde (Országos Tervhivatal, Tervgazdasági Intézet, Budapešť) — *Prognózování a simulace za pomoci dynamických faktorových modelů*; M. Cejp (Ústav pro výzkum kultury, Praha) — *Metodologické problémy prognózování kultury v letech 1976–1980 a perspektivy další činnosti*; F. Hajnovič (Výskumné a výpočtové středisko, Bratislava) — *Životní úroveň v systému modelů československé ekonomiky*; P. Ondrčka (Výskumný ústav životnej úrovně, Bratislava) — *Komplexní prognostický model jako nástroj analýzy životní úrovně*; D. Rentzschová (Ústav sociologie a demografie AV NDR, Berlín) — *O systému sociálních ukazatelů podmínek života v rámci sociálně ekonomické koncepce způsobu života*; B. Stojkova (Institut ekonomiky BAN, Sofie) — *Úloha plánu sociálního rozvoje pracovních kolektivů ve zvyšování materiálního a duchovního blahobytu pracujících*.

Atmosféru jednání snad nejlépe charakterizoval prof. V. M. Rutgajzer, když na závěr slavnostního přípitku poznamenal, že s čím většími problémy se v oblasti životní úrovně setkáváme, tím otevřenější a hlubší je diskuse o teoretických a metodických přístupech k jejímu zkoumání. Ocenil iniciativu pořadatelů a vyjádřil přání všech účastníků — aby se podobná akce v budoucnu opakovala.

Martin Potůček

СТАТЬИ

Филипцова Б. - Филипец И.: К некоторым вопросам о содержании, действии и исследовании массовых средств коммуникации	385
Громадка М.: К некоторым проблемам определения культурной революции . . .	402
Когоут Я.: Социологические исследования потребителей	417
Шафарж З.: Общественное изменение в буржуазной социологии. Проблематика социальной мобильности	430

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Герман К.: Передовые творческие работники на предприятии	447
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

Лесны И.: 23-й выпуск журнала «Демография»	454
Чех В.: З. Драб, Инженерная системотехника (на чешском языке)	455
Кутта Ф.: Ж. Т. Тощенко, Социальное планирование в СССР	458
Ильнер М.: Социальные показатели образа жизни советского общества	466

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

За Элану Япчовичову	470
Умер Живко Ошавков	470
Ванек А.: К 40-летию со дня смерти Эдуарда Уркса (1903—1942)	471
Дубски В.: Программа X. всемирного социологического конгресса	473
Ржегак Я.: Анализ данных в практике промышленной социологии	474
Потучек М.: Международная конференция к прогнозированию жизненного уровня (Стара Лесна 1981)	476

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v březnu 1982. Číslo vyšlo v srpnu 1982.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GFR. Annual subscription: Vol. 18; 1982 (6 issues) DM 84,—.